

Київський університет імені Тараса Шевченка

ВІСНИК
ІСТОРІЯ
ВИПУСК 55

Засновано 1958 р.

Затверджено Вченою радою
історичного факультету
2001 року

Київ
Видавничий центр
"Київський університет"
2001

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються питання історії України, зокрема розвитку революційного руху, партійного будівництва, джерелознавчі аспекти української історії та ін.

Some issues of the Ukrainian history, including the development of revolutionary movement, party building, archives studies in Ukrainian history, are examined on the basis of published and original materials.

Редакційна колегія: А.Г.Слюсаренко, д-р іст. наук, проф. (головний редактор); В.К.Борисенко, д-р іст. наук, проф.; М.І.Гладких, д-р іст. наук, проф.; Б.М.Гончар, д-р іст. наук, проф.; Ю.А.Горбань, д-р іст. наук, проф.; Я.С.Калакура, д-р іст. наук, проф.; А.М.Катренко, д-р іст. наук, проф.; М.Ю.Козицький, д-р іст. наук, проф.; О.П.Крижанівський, д-р іст. наук, проф.; А.Ф.Мінгазутдінов, канд. іст. наук, проф. (відповід. секретар); В.М.Мордвінцев, д-р. іст. наук, проф.; В.І.Яровий, д-р іст. наук, проф.

Адреса редакційної колегії: 02017, Київ-17, вул. Володимирська, 60, Київський університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет, 224-10-57.

Автори несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, імені власних та інших відомостей.

© РВЦ Київський університет", 2001

ЗМІСТ

А.М.Катренко, Н.М.Чирикало Джерела з історії Київської громади 60–90-х рр. XIX ст.	5
Л.Г.Мельник Маловідомий опис Гетьманщини першої чверті XVIII ст.	13
Т.М.Соловйова Описи поштових доріг Правобережної України як джерело вивчення соціально-економічного розвитку регіону в першій чверті XIX ст.	17
П.В.Товстуха Проблема блоків і угод у період виборчої кампанії до II Державної думи Росії	19
І.М.Миколаєнко Земська статистика на території українських земель (1864–1917). Історіографія проблеми	22
М.А.Крушельницький, О.Г.Пилипчук Деякі військово-виховні аспекти в контексті державотворення України та світового співтовариства	26
З.М.Кунія Опублікування джерела з історії робітничого класу України 60–90-х рр. XIX ст.	32
О.М.Назарчук Відродження української соціал-демократії на початку 90-х рр. XX ст.	38
І.А.Карсим З історії створення і перших часів існування Церковного (згодом Національного) музею м. Львова	43
Л.В.Козуб Загальноросійський радикально-демократичний (народницький) рух в оцінці М.П.Драгоманова	47
А.П.Данилевич Д.М.Щербаківський – відомий дослідник у галузі українознавства	51
О.М.Захарчук Невійськові методи сили в зовнішньополітичній діяльності Наполеона Бонапарта	55
Л.В.Томілович Характерні риси соціально-економічного розвитку пороських земель середини XIV – середини XV ст. Етнічні процеси	59
О.О.Тупик Пережитки язичництва в сучасній Україні (на прикладі Закарпаття)	64
Л.С.Мельничук Гончарство Поділля в матеріалах етнографічних експедицій 20-х рр. XX ст.	68
Т.В.Полушкіна Наука в Україні в 90-х рр. XX ст.	72
Г.Д.Казьмирчук, Т.О.Щерба Благодійність, санітарія та медичне обслуговування населення як аспекти практичної діяльності органів міського громадського управління Правобережної України в другій половині XIX ст.	75

CONTENTS

A.Katrenko, N.Chyrykalo	
The sources for the history of Kyjvs'ka hromada in the 60–90-th years of XIX century	5
L.Melnyk	
Not Enough-Known Description of Hetman State in the First Quarter of XVIII Century	13
T.Solovyova	
The description of the post roads of Ukraine as a source for studying social – economic development of the region in the first quater of XIX c.	17
P.Tovstukha	
Blocks and agreements during the election campaign to the 2d State Duma of Russia	19
I.Micolaenko	
Zemskaja statistics on the teritori of Ukrainian land (1864–1917). The historiografi of problem	22
M.Kroutshelnytsky, O.Pilipchouk	
Some of the military-behavior aspects in context of building of Ukrainian State and international community	26
Z.Kunyc'ja	
The published sources for the history of ukrainian workers in 60–90 years of XIX century	32
O.Nazarchuk	
The revival of the Ukrainian Social-Democracy in the beginning of the 90 ^s of the XX century	38
I.Karsim	
From the history of foundation and the beginning of development Lviv`s Church (National) museum	43
L.Kozub	
Russian radical-democratik (narodnik) movement was appraisaled by M.P.Drahomanow	47
A.Danylevych	
D.M.Sherbakivs'kyj – the prominent ukrainiau studies scholar	51
O.Zacharchuc	
Non militirian methods of force in foreign policy of Napoleon Bonaparte	55
L.Tomilovich	
The characteristic features of social and economic development of territories by the river Ros of the mid-14th – mid-15th centuries. Ethnic processes'	59
O.Tupik	
Survivals of Paganism in Contemporary Ukraine (Transcarpathia Case Study)	64
L.Melnichuk	
The Pottery of Podillya in the Findings of Ethnographic Expeditions of the Twenties of the XX Century	68
T.Polushkina	
Science in Ukraine in 90 years of XX century	72
G.Kazmirchuk, T.Shcherba	
Some aspects of charity, sanitation and health services of practical activity of state public bodies on the Right Bank Ukraine in the second half of the XIXth century	75

А.М.Катренко, д-р іст. наук,
Н.М.Чирикало, асп.

**ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ
ГРОМАДИ 60-90-х рр. XIX ст.**

Проаналізовано опубліковані документи, листи, спогади й публіцистичні статті, які стосуються історії Київської громади 60-90-х рр. XIX ст., та визначено їхню інформаційну значимість.

The present article defines the published sources, letters, memories publicistic papers for history of Kyivs'ka hromada in the 60-90th years of XIX century. It is considered the information level of this sources.

Історії Київської громади, яка відігравала провідну роль в українському національному русі другої половини XIX ст., уже присвячено низку наукових праць¹. Однак досі її вичерпно не досліджено. Учені не змалювали цілісної картини цієї організації, не розкрили особливості її діяльності на певних етапах. Серед них мають місце розбіжності щодо оцінки суспільно-політичних поглядів і загальної спрямованості діяльності громадівців. Тому глибше і ширше вивчення опублікованих та виявлення нових джерел з історії Київської громади стало нагальним завданням.

У даній статті проаналізуємо основні опубліковані джерела (документальні матеріали, листи, мемуарні та публіцистичні твори) з історії Київської громади 60–90-х рр. XIX ст. та відзначимо їхню інформаційну значимість. Аналіз їх здійснимо таким чином: виділимо три періоди (60-ті, 70-ті, 80–90-ті рр.), у межах яких розглянемо всі види джерел, а в межах кожного періоду спинимося на них у такому порядку – документальні матеріали, листи, мемуарні та публіцистичні твори.

Київська громада остаточно сформувалася в 1861 р. Після 1864 р. її учасники у зв'язку з посиленням урядових репресій змушені були тимчасово згорнути свою діяльність. Остання достатньо відобразилася в різних джерелах.

У збірнику документів "Суспільно-політичний рух на Україні в 1856–1862 рр."² вміщено низку документів (протоколи допитів, донесення, листи та ін.) про окремих діячів Київської громади 60-х рр. або ж тих, хто мав стосунки з її членами: А.А.Красовського, В.С.Синьогуба, А.П.Свидницького, Є.М.Моссаковського та ін. Проте оцінка упорядниками збірника діяльності громадівців була здебільшого негативною, хибною.

На початку 60-х рр. XIX ст. А.Л.Шиманов, член Харківської громади, написав записку "Нам тяжелы противоречия, а еще больше может быть равнодушие к ним"³. Вона є дуже важливим документом, який засвідчив не тільки національно-культурні, а й політичні прагнення всіх громадівців-шестидесятників. У ній вказано на всеукраїнський характер національного відродження, його причини, вияви і зв'язок із загальноєвро-

пейським процесом визволення націй, на необхідність пропагандистської роботи серед народних мас з метою піднесення національної самосвідомості їх та зближення з ними інтелігенції, висловлено думку про можливість у майбутньому "спільного федеративного життя слов'янських племен" на демократичних засадах, підкреслено необхідність організаційного зміцнення місцевих громадських осередків та ін.

В.В.Міяковський вмістив на сторінках часопису "Наше минуле" повний текст чотирьох номерів рукописного гумористичного журналу "Помийниця", який у 1863 р. видавала група київських громадівців⁴. Матеріали, вміщені на сторінках цього видання, дають можливість уточнити склад Київської громади того часу, довідатися про морально-психологічний стан її учасників напередодні припинення діяльності організації, окремі факти з їхньої діяльності. Б.Шевелів опублікував з власними коментарями два цінні документи: петиції Полтавської громади (18 березня 1862 р.) та викладачів київських шкіл (1862)⁵, серед них і тутешніх громадівців, до Петербурзького комітету грамотності при третьому відділі Вільного економічного товариства з вимогою запровадити українську мову в навчальний процес у початкових школах та дозволити використовувати українські підручники. Ці документи є важливими тим, що засвідчили прагнення членів усіх українських громад виступити спільним фронтом за задоволення елементарних національних прав українському народу. Своєрідним у них є обґрунтування своїх вимог.

В.В.Міяковський увів до наукового обігу записку П.П.Чубинського "История моей ссылки"⁶, надіслану ним, очевидно, до З відділу царської канцелярії наприкінці 1862 р. із місця заслання. Її автор майже нічого не сказав про свою участь у діяльності Київської громади. Проте його записка все ж становить певний інтерес: у ній конкретно вказано, які висувалися звинувачення й чинилися інсинуації поміщиками і місцевими представниками влади щодо діячів українського національного руху, як чинилися розправи над останніми без суду і слідства, пояснено, чому з'явилася відома громадська публіцистична стаття "Відгук із Києва", названо кореспонденції, опубліковані ним у журналі "Основа". В.В.Міяковський надрукував також висновок цензора Київського цензурного комітету (7 лютого 1862 р.)⁷ на переднє слово К.В.Шейковського до його "Опыта южно-русского словаря", з якого довідуємося про переконаність київського громадівця в самобутності українського народу і його праві на вільний національний розвиток.

Два листи (липень 1866 р.) попечителя Київського навчального округу О.П.Ширинсь-

кого-Шихматова до управляючого дирекцією училищ Чернігівської губернії⁸ містять суворі вимоги слідувати за духом викладання в школах, наглядати за напрямом переконань і практичною роботою учителів, не допустити проникнення в учнівське середовище радикально-демократичних ("нігілістичних") та українофільських ("хохломанських") ідей, керуватися правилом – "хто в приватному і суспільному житті є нігілістом і хохломаном, той ніяк не може бути ні учителем, ні вихователем корисним", домагатися, щоб учителі активно насаджували самодержавну ідеологію серед учнів, були опорою царизму. Ці листи яскраво змальовують політичні умови, в яких доводилося діяти українолюбцям.

Надзвичайно цінні відомості містять мемуари В.Б.Антоновича⁹ (уперше надруковано в "Літературно-науковому віснику". – К., 1908. – №7-8) про те, як сформувалися його демократичні переконання, як відкрив "сам собою українство", про пізнання ним життя, побуту, світогляду українського народу під час подорожей по різних регіонах України, про переслідування так званих "хлопоманів" польсько-шляхетськими колами і царською адміністрацією, про вихід В.Б.Антоновича і його однодумців із польського земляцтва – гміни і рішення приєднатися до київської "української громади, котра вже існувала". Проте, на жаль, на цьому спогади В.Б.Антоновича обриваються: він не встиг їх завершити. А тому ним не було розкрито процес утворення громади на початку 60-х рр. та свою участь у ній.

У незавершеній мемуарного характеру статті В.Б.Антонович¹⁰ (уперше надрукована в журналі "Україна". – 1928. – №5. – С.50-55) спробував згрупувати звинувачення, що висувалися проти українолюбців-шестидесятників, і дати на них відповідь. У ній він указав на витоки і об'єктивний характер українського національного руху, на різношерстість його учасників і суперечки, що виникали серед них, на марність намірів влади здійснити асиміляційні плани в Російській імперії.

В іншій незавершеній статті¹¹ (опублікована вперше в журналі "Україна". – 1928. – №6. – С.58-66) В.Б.Антонович пояснив у чому ж полягала сутність поглядів діячів українського національного руху, указав, що їхні переконання базувалися на всебічному вивченні особливостей (в антропологічному, філологічному, психологічному і культурно-історичному аспектах) свого народу, яке дало їм підстави твердо стояти на тому, що це окремий етнос, котрий має зайняти поважне місце серед інших. Тут він відзначив, що у великій державі можливе співіснування різних народів, якщо державні органи гарантуватимуть їм загальні права і водночас забезпечуватимуть усім підтримку і захист, якщо найбільша

народність не буде виконувати щодо інших роль завойовника, володаря, рабовласника. Ті, що звинувачують українолюбців у "державній зраді", "політичному сепаратизмі" і прагнуть асимілювати всі народи, зазнають поразки. Така політика є безглуздим витрачанням сил і енергії.

Однак у цій же статті мали місце неточні твердження: українець "ніколи не виявляв прагнень до політичної самостійності; він навіть у сприятливих умовах не прагнув "шукати чи навіть скористатися шансами самостійного політичного існування"; "думка про політичну самостійність ніколи не зустрічала відгук у настроях українського народу"¹².

У деяких моментах мемуарні твори В.Б.Антоновича доповнюють спогади Б.С.Познанського¹³. У них детальніше з'ясовано питання про польські студентські організації (земляцтва) в Києві – гміни, про причини виділення з них групи молодих демократів ("хлопоманів"), які пройнялися любов'ю до українського народу (передовсім селянства) і вирішили діяти в його інтересах, та резонанс цього явища в суспільно-політичному житті, про їхні мандрівки по Україні з етнознавчою метою, про складний процес зближення їх з молодими патріотами з Лівобережної України, завдяки чому остаточно не досить чітко і сформувалася Київська громада. Однак останнє все ж висвітлено.

У спогадах В.М.Хижнякова¹⁴ є розрізнені відомості про демократичні настрої серед студентів Київського університету, зокрема тих, що були прихильними до української справи, наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст., про відомих чернігівських земців, які мали певні контакти з членами Київської громади.

О.І.Левицький у статті-некролозі¹⁵, змалювавши коротко основні віхи життя Т.Р.Рильського, наголосив на демократичному, народолюбному світогляді колишнього київського громадівеця, в якого світоглядна позиція не розходила з особистим практичним життям. Однак висвітлення його громадської діяльності він обмежив тільки кінцем 50-х – початком 60-х рр.: пояснив причини переходу молодого Т.Р.Рильського на позиції служіння інтересам українського трудового народу, навів уривки з надрукованих в "Основі" його статей, які засвідчили його погляди. Про його роль у Київській громаді в 70–90-х рр. не сказано нічого.

Для пізнання суспільно-політичних поглядів київських громадівець початку 60-х рр. важливе значення має їхня публіцистична стаття "Отзыв из Киева"¹⁶, опублікована в газеті "Современная летопись" (1862, №46). У ній вони заперечили різні звинувачення з боку ворогів українства і водночас завуальовано вказали на завдання своєї практичної діяль-

ності, висловили свої погляди на тогочасні соціально-економічні й політичні процеси, зокрема, заявили про свою солідарність з кращими світоглядними орієнтаціями і прагненнями українського народу, про свій намір наполегливо домагатися його вільного національно-культурного розвитку. При оцінці цього документа треба враховувати, що в тодішній офіційній пресі автори не могли відверто викласти свої погляди і заявити про свої справжні політичні наміри.

Публіцистична стаття В.Б.Антоновича "Что об этом думать?"¹⁷ засвідчила один із напрямів ідеологічної боротьби київських громадівців: проти фальсифікації польськими дослідниками, письменниками, журналістами історії українського народу. Водночас вона дещо розкрила світоглядні позиції її автора: схилення перед боротьбою українського народу і його проводирів за національне і соціальне визволення, відстоювання права цього народу на свої споконвічні землі.

В іншій публіцистичній статті "Моя ісповедь. Ответ пану Падалице" (Основа. – 1862. – №1. – С.83-96) В.Б.Антонович¹⁸ відверто пояснив, чому він, поляк за походженням, вирішив перейти на позиції чесного служіння українському народові, указав на шкоду, яку завдали останньому в минулому і завдають й досі польські аристократично-шляхетські кола, на необхідність їм усвідомити марність своїх зазіхань на Правобережну Україну, відмовитися від зневажливого ставлення до селян-українців, фальсифікації української історії тощо. Вона яскраво розкрила причини розриву групи польської молоді (т. зв. "хлопоманів") з магнатами і шляхтою, демократизм їхніх соціальних і національних поглядів.

У 1863 р. представники Петербурзької громади підготували важливий своєрідний документ – публіцистичну статтю "Малорусская национальность рядом с польской"¹⁹. Завдання її полягало в тому, щоб шляхом публікації в зарубіжній пресі довести до європейської громадськості думку українського народу, його освічених кіл щодо виношуваних різними політичними силами планів відносно території України. Це звернення до європейців містить низку думок, які свідчать про високий ступінь політизації програмних вимог тогочасних українських діячів: своєю долею і землею українці мають розпоряджатися самостійно; кожний народ прагне написати на своєму прапорі гасло "політична і національна свобода" тощо.

М.П.Драгоманов вмістив у декількох номерах газети "С.-Петербургские ведомости" (вересень 1867 р.) велику статтю "С галицкой границы"²⁰, в якій, зокрема, з'ясував витоки українського національно-культурного руху і відзначив закономірність його появи, підкрес-

лив велику роль журналу "Основа" у вихованні національної самосвідомості в української молоді та в її єднанні. Значне місце в ній зайняв виклад фактів, що стосувалися відносин між польськими і українськими суспільно-політичними діячами, їхньої боротьби навколо національно-культурних проблем, яка виявилася в полемічних статтях, надрукованих у періодичних виданнях, що свідчили про неприхильне, вороже ставлення різних російських суспільних сил до українського національного відродження. У публіцистичній статті, надрукованій в газеті "Киевлянин" (1866, №100) і спрямованій проти надуманих тверджень поляка Й.П.Огризка, В.Б.Антонович²¹ указав на те, чого прагнули так звані "хлопомани", і на підступні дії проти них з боку польсько-шляхетських кіл (доноси, образи, памфлети та ін.), заперечив свою участь у польських конспіраціях напередодні повстання 1863 р., пояснив, чому припинив "будь-які зв'язки з польським суспільством".

Для з'ясування ідеології українських демократів-шестидесятників, напрямів їхньої діяльності, складності політичних умов, в яких їм доводилося діяти, певне значення має стаття О.Стоянова "Неправдивость и равнодушие – главнейшие помехи к распространению грамотности"²².

Київська громада відновила свою діяльність наприкінці 60-х рр. ХІХ ст. Упродовж 70-х рр. її склад поповнився багатьма новими членами. Їхня діяльність набуває масштабного і цілеспрямованого характеру. А тому й різних джерел про неї збереглося значно більше.

Ще в 1907 р. на сторінках журналу "Былое" опубліковано зведення даних про діячів українського національного руху 70-х рр., підготовлене Департаментом поліції на основі свідчень у жандармських і судових органах відступників Велєдницького і Богославського²³. Зважаючи на те, що останні були не дуже глибоко ознайомлені з ідеологією та практичною діяльністю українців-патріотів, їхні показання містять суперечливі, неточні, плутані відомості, які відповідно потрапили й до вказаного зведення. Однак цей документ усе ж акумулював і деякі цікаві факти: про склад Київської (Старої) громади та Київської молоді громади, деякі напрями їхньої діяльності, про їхню співпрацю та розходження в деяких питаннях, про особливості характеру та практичну роботу багатьох їхніх діячів тощо.

Ф.Савченко виявив, опрацював і в додатках у своїй книзі²⁴ вмістив численні цінні документальні матеріали, які широко розкрили участь членів Київської громади в заснуванні й діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, у спрямуванні в демократичне русло в 1875 р. газети "Киевский телеграф". Тут же подано доку-

менти, які зафіксували факт посилення наступу в 60–70-х рр. шовіністичних кіл царської Росії проти діячів українського національного руху.

Редколегія часопису "Україна" надрукувала матеріали журналу засідання спеціально створеної в 1876 р. царем комісії²⁵, яка розглянула питання про "українофільство" і підготувала проект Емського указу, покликаного приборкати український національний рух. Указані матеріали засвідчили, що царизм усвідомлював антиімперську, антисамодержавну спрямованість цього руху: він є "замахом на державну єдність і цілісність Росії"; у творах українських письменників чітко проглядає прагнення до літературного відокремлення, за яким "природно і навіть необхідно повинно настати прагнення до відокремлення політичного". Тому нарада одноголосно визнала "що нинішній рух українофілів є явищем небезпечним" і визначила низку суворих заходів протидії йому. В останніх повною мірою виявилася великодержавницька, шовіністична політика самодержавства.

У журналі "Україна" опубліковано також низку документів 1881 р.²⁶, в яких відображено історію підготовки деяких уточнень до тексту Емського указу 1876 р.: записки київського, подільського і волинського генерал-губернатора М.І.Черткова та тимчасового харківського генерал-губернатора О.М.Дондукова-Корсакова до міністра внутрішніх справ, доповідь останньому виконуючого обов'язки начальника Головного управління у справах друку, доповідь міністра внутрішніх справ, підготовлена на основі рішення "особливої наради" і затверджена 8 жовтня 1881 р. царем. Вони яскраво свідчать, що царські сановники продовжували всіма засобами протидіяти українському національному відродженню: виступали проти запровадження рідної мови в навчальний процес у школі, створення власного правопису, підготовки і видання українських підручників. Однак ці можновладці, зважаючи на різні суспільно-політичні причини, змушені були з дозволу царя дещо пом'якшити сатрапівські положення названого указу. Усі згадані вище документи свідчать про складані умови, в яких доводилося діяти громадівцям.

У промові П.Г.Житецького²⁷, проголошеній на Шевченкових роковинах у 80-х рр., змалювано обставини виникнення Київської громади, основні напрями та умови її діяльності в 60-ті і 70-ті рр., зміни в їхньому світогляді, указано на велику роль журналу "Основа" в розгортанні національного руху, на завдання зарубіжної української місії М.П.Драгоманова після 1875 р. тощо. Звичайно, на характер висвітлення історії цієї організації вплинули особливості його поглядів на деякі суспільно-політичні пробле-

ми, у тому числі на національне питання. В його праці є неточні відомості й оцінки. Наприклад, він говорив, що в "питаннях національних ми не йшли даліше тої границі, котра визначається самообороною", що нібито на початку 60-х рр. для "російського уряду корисно було підтримувати український рух проти польського" і що попечитель Київського навчального округу М.І.Пирогов радив українцям "закладати українські гуртки" та ін.

Для з'ясування поглядів київських громадівців, а також питання про те, яких вимушених трансформацій вони могли зазнавати в умовах тоталітарного політичного режиму, певне значення має "Записка" П.Г.Житецького²⁸.

Найповніше історія Київської громади відобразилася в листах її членів до М.П.Драгоманова та останнього до них²⁹. Оскільки листування велося конспіративно, то автори листів мали можливість відносно відверто обговорювати свої справи, висловлювати свої думки тощо. А тому в них віднаходимо достовірні відомості про основні напрями їхньої діяльності: підготовка і видання фольклорно-етнографічних праць, популярних брошур ("метеликів") для народних мас, пошуки шляхів заснування своєї газети, участь у створенні й роботі Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, спрямування зусиль української молоді в національно-культурне русло, організація і реалізація на практиці української місії М.П.Драгомановим за рубежом та ін. Важливим є також те, що в листах досить виразно відобразився спектр світоглядних орієнтирів громадівців.

Велике значення для пізнання світоглядних позицій і деяких напрямів діяльності Київської громади 70-х рр. має лист С.А.Подолінського від 17 травня 1875 р. до секретаря редакції журналу "Вперед" В.М.Смирнова³⁰. У цілому світогляд київських громадівців він охарактеризував з певними застереженнями як соціал-демократичний, а їхню організацію умовно назвав "українською соціал-демократичною партією". Автор листа відзначив особливості діяльності українців-демократів порівняно з діяльністю російських революціонерів-народників та вказав на характер стосунків між ними. Цінні відомості подано ним про газету "Киевский телеграф", напрям якої в 1875 р. певний час визначали його товариші по громаді. С.А.Подолінський обґрунтував необхідність визнавати "за кожною національністю права і потреби певної літературної і культурної праці" на національному ґрунті.

С.Буда опублікував ненадруковану статтю громадівця М.В.Ковалевського "Из мест довольно отдаленных" та декілька його листів до різних кореспондентів³¹. Вони частково розкривають світогляд автора названих документів,

який, маючи на увазі жорстокий самодержавний режим у Російській імперії, писав, що "бувають умови життя, коли неймовірно важко і совісно жити на волі". У них же йдеться про ганебну практику адміністративного заслання "політично неблагонадійних" до Сибіру, про моральні й матеріальні страждання засланих, у тому числі й свої під час перебування в м. Мінусинську Єнісейської губернії.

У тексті своєї праці О.Лотоцький³² опублікував низку листів першої половини 70-х рр. (в уривках) І.Я.Рудченка до М.П.Драгоманова. Вони засвідчили жваві дискусії серед старогромадівців щодо теоретичної постановки і практичного розв'язання української національної проблеми. Зокрема, автор листів, не заперечуючи значення загальнолюдських демократичних цінностей, наполегливо виступав за збереження і самостійний розвиток української народності, за творення національної літератури, науки, поширення освіти на народній мові тощо.

Лист-рецензія М.П.Драгоманова³³ (1874) на №1 газети "Правда", який виражав також і тогочасні погляди старогромадівців, засвідчив їхнє прагнення розв'язувати національні, соціальні і політичні проблеми комплексно, виходячи "з нових форм усякого життя", "нових ідеалів і автономії".

Важливе значення для з'ясування ролі М.П.Драгоманова в історії Київської громади мають його мемуарні твори: "Автобиографическая заметка", "Австро-руські спомини (1867–1877)"³⁴. Цінна інформація про український національний рух міститься в багатьох інших його працях³⁵.

У спогадах О.О.Русова³⁶ у загальних рисах змальовано головні напрями діяльності Київської громади і детальніше описано реалізацію на практиці одного з важливих її задумів: видання в Празі двотомного "Кобзаря" Т.Г.Шевченка. У його ж спогадах про В.Б.Антоновича³⁷ відзначено вміння останнього полагоджувати поточні практичні справи, що впливали з постановки "ідеї українського самопізнання і самовизначення" та викликали суперечки на зібраннях Київської громади, широку відомість його як історика-позитивіста і громадського діяча.

С.Шамрай опублікував спогади О.О.Русова "Как крамолоискатели разыскивали "украинофильство"³⁸. Мемуарист, якого понад десять разів заарештовували і допитували жандарми, детально описав різні випадки обставин обшуків у політичних справах та розкрив зміст допитів при "попередніх дізнаннях". При цьому він відзначив специфіку запитань, які ставилися слідчими до діячів українського національного руху. Важливою в мемуарах є також подана О.О.Русовим низка фактів. За його твердженням Київська громада була "дійсно правильно

організованою партією з певною програмою осіб із 70, а з молоддю, яка допускалася на її зібрання, і до 200 осіб обох статей". Щодо себе підкреслював: за національним походженням – росіянин, народився і виховувався в Києві, а "за переконаннями і симпатіями я – українець".

С.Ф.Русова у просторах мемуарів³⁹ відзначила особливості індивідуальних рис окремих київських громадівців (П.П.Чубинського, М.П.Старицького, М.В.Лисенка, М.П.Драгоманова, О.О.Русова та ін.), розповіла про деякі їхні спільні національно-культурні акції (участь у роботі Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, підготовка словника української мови, організація театральних вистав, видання "Кобзаря" Т.Г.Шевченка у Празі та ін.), про складні суспільно-політичні умови їхньої діяльності тощо. Однак оскільки вона не входила до складу Київської громади, а була лише стороннім прихильним спостерігачем, то її розповідь не відзначається точністю викладу і глибоким проникненням у суть справи.

Непересічне значення для пізнання різних питань з історії Київської громади має "Щоденник" О.Ф.Кістяківського⁴⁰. У цьому цінному творі віднаходимо оригінальні характеристики багатьох її членів (В.Б.Антоновича, М.П.Драгоманова, П.Г.Житецького, Ф.К.Вовка та ін.), важливі фактичні відомості про їхню практичну роботу, стосунки між ними. Особливий інтерес викликають його нотатки і роздуми про соціально-економічні, суспільно-політичні погляди громадівців та еволюцію останніх. Однак риси характеру, погляди мемуариста наклали суттєвий суб'єктивний відбиток на світлотіні описуваних ним подій, його оцінки, що обов'язково треба враховувати при використанні цього щоденника.

Спогади Л.Ф.Мищенко⁴¹, дружини київського громадівця Ф.Г.Мищенка, становлять інтерес своїми ескізними замальовками особливостей характерів, зовнішніх прикмет, поведінки в житті й побуті частини членів Київської громади (В.Б.Антоновича, О.Ф.Кістяківського, П.Г.Житецького, М.В.Лисенка, Ю.Ю.Цвітківського, Д.І.Багалія, В.Л.Беренштама, Є.К.Трегубова, В.П.Науменка, І.О.Житецького та ін.). На жаль, їхня науково-культурна й громадсько-політична діяльність, по суті, залишилася поза увагою авторки. Вона подала лише деякі відомості про "загальні" та "словникові" зібрання громадівців. До того ж деякі її твердження є хибними. Наприклад, вона заявила, що М.В.Лисенко "був помітніший і цікавіший на своєму музичному полі, ніж на суспільно-політичному"⁴². Адже відомо, що він відіграв велику роль у гуртуванні національно-культурних сил України в 70–90-х рр. XIX ст.

У споминах І.В.Антоновича⁴³ йдеться не тільки про М.П.Драгоманова, а й про Київсь-

ку громаду в цілому. Вона подала додаткову інформацію про зібрання громадівців, про певні розходження між ними у постановці й планах розв'язання національних, соціальних проблем, про підготовку і реалізацію української місії М.П.Драгоманова за рубежем.

Спогади С.Єгунової-Щербини⁴⁴ є важливими не тільки тим, що в них подано оригінальні відомості про діяльність Одеської громади, а й про її зв'язки з Київською громадою та їхні спільні національно-культурні акції. Д.М.Овсянко-Куликовський⁴⁵ згадав про зустрічі в Одесі М.П.Драгоманова з місцевими громадівцями перед виїздом за кордон, особливості його характеру, переконань і вдачі.

В опублікованих щоденникових записках 70-х рр. Г.П.Галагана⁴⁶, який підтримав зв'язки з деякими членами Київської громади, зафіксовано факт прагнення певних суспільних сил Російської імперії посилити свій вплив у Галичині, а також бажання галицьких народів, з якими контактували громадівці, зберегти українську ідентичність. З розмови з патріотично настроєним західноукраїнським художником К.М.Устияновичем Г.Галаган зробив висновок: "Українофіли хочуть зберегти малоросійську народність, переслідуючи в Росії з боку москалів. Вони надіються на її самотність і силу, в усіх відношеннях".

Н.Бракер у статті-спомині⁴⁷ описала весь життєвий шлях, розкрила характер і частково світогляд О.І.Михалевича, але про його участь у діяльності Київської громади обмежилася тільки згадкою.

У некролозі про П.П.Чубинського⁴⁸, що друкувався в умовах політичної реакції, відзначено тільки його енергійну й плідну діяльність на ниві української етнографії й статистики. Навіть про його два заслання за участь в українському національному русі сказано так: "Наприкінці 1862 р. він повинен був залишити батьківщину і переселитися в Архангельськ"; "На 1876 р. його особисті справи опинилися в дещо непевному стані і це не могло не мати згубного впливу на його здоров'я. Він переселився в Петербург і тут на початку 1877 р. вступив на службу в міністерстві шляхів сполучення". Це ж стосується некролога про О.Ф.Кістяківського⁴⁹. У ньому акцентовано увагу тільки на його досягненнях у галузі юридичної науки, високій моральності, на його любові до народних мас і прагненні бачити їх вільними і щасливими, бажанні бачити "панування засад права і справедливості".

В.П.Науменко у статті-споминах⁵⁰ об'єктивно і з теплотою розповів про педагогічну та громадсько-політичну діяльність одного з провідних членів Київської громади В.Л.Беренштама. Автор відзначив, що в центрі його символу віри були "принципи конституційних прав громадянина і людини", що він, єврей за

походженням, свідомо приєднався до "української партії", пройнявся її ідеями і завжди й всюди залишався "найщирішим і найпереконанішим українським націоналістом".

М.С.Грушевський у некролозі-спогаді⁵¹ не тільки позитивно оцінив історичні праці Я.М.Шульгіна, а й відзначив його допомогу М.П.Драгоманову у здійсненні його української зарубіжної місії.

У 80–90-х рр. в умовах посилення реакції в імперії члени Київської громади змушені були ще більше законспірувати свою політичну й національно-культурну працю, діяти в межах можливого. У цей же час у національний рух включаються нові молоді українці. Їхні гуртки діяли або під керівництвом громадівців, або самостійно. Про напрями діяльності і старших, і молодших українських патріотів в останні два десятиріччя століття, про їхні взаємовідносини, складні ідеологічні процеси серед них збереглося чимало різних джерел, найважливіші з яких уже надруковано.

Опублікований лист австрійського консула в Києві Е.Седлячека від 6 вересня 1893 р.⁵² зафіксував поживання українського національного руху, в який включалися нові молоді люди, підкреслив велику роль у цьому творчій спадщині письменників, істориків, зокрема В.Б.Антоновича, журналу "Киевская старина".

О.Гермайзе надрукував декілька програмних документів кінця 90-х рр. XIX ст.⁵³, складених у середовищі національно свідомої української молоді, які засвідчили її пошуки в галузі теорії і практики національного руху та її ставлення до спадщини київських громадівців й інших діячів старшого покоління.

Листи М.В.Лисенка⁵⁴ до різних діячів науки, культури та інших виразно зафіксували те, що їхній автор був не тільки видатним композитором, педагогом, діячем культури, а й одним із провідних керівників українського національного руху. Його листи пройняті турботою про необхідність прискорення підготовки словника української мови, активізації патріотичної діяльності в середовищі української молоді, організації підтримки єдиного за українським духом історичного журналу "Киевская старина", поєднання зусиль націонал-демократів Наддніпрянської і Західної України. Надзвичайну цінність у них становлять відомості про Київську громаду 80–90-х рр., зокрема її участь у створенні загальної української організації.

У книзі "Син України: Володимир Боніфатійович Антонович"⁵⁵ передруковано з уточненими текстами чи надруковано вперше листи В.Б.Антоновича до Д.І.Багалія, Ф.К.Вовка, В.С.Гнилосирова, М.С.Грушевського, Б.С.Познанського, які проливають додаткове світло на такі питання: функціонування журналу "Киевская старина"; несприятливі, жор-

сткі політичні умови для національно-культурної діяльності, переслідування громадянців; причини тимчасового виходу В.Б.Антоновича наприкінці 80-х рр. із Київської громади; світогляд автора листів, його ставлення до суспільно-політичних течій у Галичині, оцінка ним перспектив розгортання громадської діяльності в Наддніпрянській Україні; роль В.Б.Антоновича у спрямуванні діяльності М.С.Грушевського у Львові на початковому етапі та ін.

У спогадах Д.І.Багалія⁵⁶ є цікаві загадки про те, як він на початку 80-х рр. став "свідомим українським діячем" під впливом літератури демократичного напрямку й завдяки своїй участі в діяльності Київської Молодої громади та входженню до складу Київської (Старої) громади. Становлять інтерес його свідчення про молодогромадівську організацію та оцінка її значення: участь в її роботі "збільшувала й зміцнювала нашу любов до рідного краю та свого народу, збагачувала наші знання про нього й утворювала з нас майбутніх громадських діячів на його користь".

Спогади В.І.Самійленка⁵⁷ містять оригінальні відомості про українські молодіжні осередки в Києві, які працювали під керівництвом Київської (Старої) громади, ("Хрестоматія", "Дра-матичне товариство" та ін.) та їхню діяльність: підготовка читанок для навчання, створення власного складу літератури, розповсюдження популярних видань ("метеликів") у селі, вшанування пам'яті Т.Г.Шевченка тощо. Про значення їхньої роботи мемуарист писав: "Ми привчилися серйозніше дивитися на національні прикмети нашого народу, більш свідомо їх любити; перед нами відкривалися такі цінності народного духу, яких ми, може, й не додали б без тієї виховної роботи".

У змістовній автобіографії М.С.Грушевського⁵⁸, на жаль, скупо сказано про його стосунки з київськими громадівцями в другій половині 80–90-х рр. XIX ст. Найбільший інтерес із розповіді про це становлять його міркування про їхні плани щодо західноукраїнських земель, зокрема й у зв'язку із заснуванням у Львівському університеті кафедри "всесвітньої історії зі спеціальним оглядом на історію Східної Європи", яку, за пропозицією В.Б.Антоновича та інших, 1894 р. очолив Михайло Сергійович: "кияни сподівалися створити в Галичині всеукраїнське культурне огнище, літературне й наукове, працею письменників і учених всеї України і здобутками чого проломити систему заборони українського слова й національності в Росії, підняти в ній національний рух і т.д."

Дещо про погляди В.Б.Антоновича у 80-х рр., його національно-освітню діяльність серед учасників молодіжних гуртків, що виникли для ознайомлення з різними галузями

українознавства, можна почерпнути зі спогадів С.Єгунової-Щербини⁵⁹.

У надзвичайно важливих спогадах М.В.Беренштам-Кістяківської⁶⁰ є фактичні дані не тільки про київські молодіжні гуртки ("народників", "політиків") українського спрямування, а й про їхні стосунки зі своїми наставниками – В.Б.Антоновичем, М.В.Ковалевським, М.П.Драгомановим та ін.

Мемуари Є.Х.Чикаленка⁶¹ містять цінні відомості про зв'язки Київської громади з Одеською громадою в 90-х рр., про її роль у діяльності Загальної української організації, до складу якої поступово, починаючи з 1897 р., увійшли всі українські громади.

Змістовний нарис-спомин про журнал "Киевская старина" написав І.П.Житецький⁶². Автор сконденсовано подав основні відомості про цей періодичний орган за 1882–1893 рр.: задум видання, редактори, автори, тираж і розповсюдження, зміни у змісті, умови існування тощо. Саме в цей час Київська громада посилювала свій вплив на напрям журналу, а потім з 1889 р. набула право видавати його самостійно.

У спогадах О.Лотоцького⁶³ є важливі фактичні дані про діячів Київської громади 90-х рр. XIX – початку XX ст., Загальної української організації та про їхні спільні національно-культурні акції, зв'язки з українською діаспорою в Петербурзі. Загальні характеристики провідних діячів Київської громади на основі власних вражень зробив В.Леонтович⁶⁴.

У статті-некролозі про О.Я.Кониського⁶⁵ автори підкреслили велику роль цього невтомного працівника в розвитку української літератури й науки, у боротьбі за впровадження рідної мови в школу, пресу та інші сфери, у налагодженні широких духовних зв'язків між Наддніпрянщиною і Галичиною, заснуванні національно-культурних інституцій тощо. Вони заперечили звинувачення його в "національному шовінізмі": "не національну нетерпимість і виключність він проповідував, а навпаки – свободу національностей". На жаль, про його суспільно-політичну діяльність сказано мало, не згадано про його стосунки з Київською громадою.

У написаних із соціал-демократичних (марксистських) позицій спогадах П.Л.Тучапського⁶⁶ простежується дещо скептичне ставлення до діяльності Київської громади 80-х – початку 90-х, яку він потрактував як виключно "культурницьку". Та все ж у них є деякі нові відомості про український гурток "Хрестоматія", що діяв під керівництвом старогромадівців, та особливо про маловідомий драгоманівський гурток (Г.М.Ковалевська, П.Л.Тучапський, М.М.Марковський, М.О.Максименко) і його діяльність. З великою пова-

гою змальовано образ колишнього старогромадівця М.В.Ковалевського.

Розрізнені загального характеру згадки про українські молодіжні (драгоманівського напрямку) гуртки кінця 80-х рр. у Києві, зокрема, про члена одного з них Б.О.Кістяківського, подано в спогадах Й.Мошинського⁶⁷.

У полемічній статті В.Б.Антоновича "Несколько слов г. Корзону" (уперше опублікована в "Киевской старине". – 1893. – №1. – С.161-166)⁶⁸, написаній з приводу рецензії польського історика Т.Корзона на книгу Я.М.Шульгина про народне повстання 1768 р. на Правобережній Україні, привертають увагу не тільки його визначення причин указанного народно-визвольного руху, а й розкриття ним завдань журналу "Киевская старина", органу Київської громади, пояснення, чому співробітники часопису приділяють велику увагу селянству.

Проаналізовані вище основні публікації документальних матеріалів, епістолярії, спогадів, публіцистичних праць свідчать, що саме вони є найважливішою джерельною базою для комплексного дослідження історії Київської громади 60–90-х рр. Використавши глибоко і критично тільки їх, можна значно повніше висвітлити її діяльність, зробити точніші висновки про ідеологію громадівців у цілому та суспільно-політичні погляди окремих провідних діячів українського національного руху. Звичайно, суттєво можуть доповнити вказану історію фактичні дані документальних матеріалів, листів і спогадів, що зберігаються в архівах і ще не введені до наукового обігу.

¹Катренко А.М. Український національний рух XIX ст. Ч. 2. 60-90-ті роки XIX ст. – К., 1999; Катренко А., Чирикало Н. Науково-просвітницька й політична діяльність Київської громади (70-ті – початок 80-х років XIX ст.) // Четверта Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1999; Чирикало Н.М. Київська громада 80–90-х років XIX ст. // Вісн. Київ. ун-ту. Історія. – 2000. – Вип.47. ²Суспільно-політичний рух на Україні в 1856–1862 рр. – К., 1963. – Т.1. ³Гніп М. До історії громадівського руху 1860 рр. (Записка А.Л.Шиманова) // За сто літ. – 1930. – №5. – С.170-182. ⁴Міяковський В. "Помийниця". Українська гумористична часопис 1863 р. // Наше минуле. – 1919. – №1-2. – С.73-122. ⁵Шевелів Б. Петиції українських громад до Петербурзького комітету грамотності з р. 1862 // За сто літ. – 1928. – №3. – С.11-16. ⁶Міяковський В. Історія заслання П.Чубинського // Архівна справа. – 1927. – №4. – С.11-13. ⁷Міяковський В.В. Два рукописи 60-х років, заборонені цензурою // Україна. – 1917. – №3-4. – С.83-88. ⁸Миловидов Л. Наступ реакції на школу в 1860-х роках. (Два документи з таємної справи чернігівської гімназії) // За сто літ. – 1929. – №4. – С.48-50. ⁹Антонович В.Б. Мемуари // Антонович В. Твори. – К., 1932. – Т.1. – С.3-65. ¹⁰Антонович В.Б. [Про українофілів та українофільство] // Антонович В.

Твори. – К., 1932. – Т.1. – С.131-139. ¹¹Антонович В.Б. [Погляди українофілів] // Антонович В. Твори. – К., 1932. – Т.1. – С.238-250. ¹²Там само. – С.245. ¹³Познанский Б.С. Воспоминания. – М., 1913. ¹⁴Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. – Пг., 1916. ¹⁵О.Л.Фаддей Розеславович Рылский // Киевская старина. – 1902. – №11. – С.335-349. ¹⁶Отзыв из Киева // Матеріали до біографії В.Б.Антоновича. – К., 1929. – С.38-48. ¹⁷Антонович В.Б. Что об этом думать? // Антонович В. Твори. – К., 1932. – Т.1. – С.93-99. ¹⁸Антонович В.Б. Моя исповедь // Антонович В. Твори. – К., 1932. – Т.1. – С.100-115. ¹⁹Сокальский А. Матеріали к истории национального движения 60-х годов прошлого века // Киевская старина. – 1905. – №2. – С.189-200. ²⁰Драгоманов М.П. С галицкой границы. (Письма в редакцию "С.-Петербургских ведомостей") // Пам'ять століть. – 1996. – №9. – С.27-40. ²¹Антонович В.Б. [Пояснення на наклеп Й.Огризка] // Антонович В. Твори. – К., 1932. – Т.1. – С.125-130. ²²Основа. – 1862. – №9. – С.74-89. ²³Свод указаний, данных некоторыми из арестованных по делам о государственных преступлениях (май 1880 года) // Былое. – 1907. – №6. – С.118-160. ²⁴Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. – Харків; Київ, 1930. ²⁵До історії указу 1876 року про заборону українського письменства // Україна. – 1907. – №5. – С.135-151. ²⁶Найближчі відгуки указу 1876 р. про заборону українського письменства // Україна. – 1907. – №6. – С.249-268. ²⁷Житецький П.Г. З історії української громади: Промова П.Житецького на Шевченкових роковинах. З його посмертних паперів // Зап. Наук. тов-ва імені Шевченка. – 1913. – Т.116. – №4. – С.177-189. ²⁸Ющенко Г. Записка П.І. Житецького // Архівна справа. – 1927. – №4. – С.19-22. ²⁹Архів Михайла Драгоманова. – Т.1. Листування Київської Старої громади з М.Драгомановим (1870–1895). – Варшава, 1937. ³⁰Рудько М.П. Револьюційне народництво 70-х років XIX ст. і українські "Громади": Лист С.А.Подолінського про "українську соціально-демократичну партію" // Укр. іст. журн. – 1968. – №9. – С.126-134. ³¹Буда С. Заслання М.В.Ковалевського. (Ненадрукована стаття і листи М.В.Ковалевського) // За сто літ. – 1928. – №2. – С.200-223. ³²Лотоцький О. До світогляду старого українофільства. (З листування І.Я.Рудченка з М.П.Драгомановим) // З минулого. – Варшава, 1938. – Т.1. – С.36-58. ³³Студинський К. Критика М.Драгоманова за перше число львівської "Правди" за 1874 р. // Україна. – 1926. – №4. – С.135-138. ³⁴Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. – К., 1970. – Т.1. ³⁵Див. про це: Катренко А.М., Беззуб Ю.В. Український національний рух XIX ст. (По сторінках праць М.П.Драгоманова). – К., 1994. ³⁶Русов А. Как я стал членом громады // Украинская жизнь. – 1913. – №10. – С.40-49.; Русов О. Спомини про празьке видання "Кобзаря" // Україна. – 1907. – №2. – С.125-136. ³⁷Рада. – 1908. – №76. – С.2-3. ³⁸Шамрай С. Спомини О.О.Русова // За сто літ. – 1927. – №1. – С.236-258. ³⁹Русова С. Мої спомини (1861–1879) // За сто літ. – 1928. – №2. – С.135-175; Русова С. Мої спомини (1879–1915) // За сто літ. – 1928. – №3. – С.147-205. ⁴⁰Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885) : У 2 т. – К., 1994. – Т.1. (1874–1879); К., 1995. – Т.2. (1880–1885). ⁴¹Мищенко Л. З минулого століття // За сто літ. – 1929. – №4. – С.106-160. ⁴²Там само. – С.144. ⁴³Спомини Ірини Володи-

мирівни Антонович про М.П.Драгоманова. Записав і до друку приладив С.Глушко // Україна. – 1926. – №4. – С.120-134. ⁴⁴Сгунова-Щербина С. Одеська громада кінця 1870-х років. Спомини // За сто літ. – 1928. – №2. – С.189-199. ⁴⁵Овсянко-Куликовський Д. Михайло Петрович Драгоманов // Наше минуле. – 1918. – №2. – С.50-57. ⁴⁶Степович А. До київсько-галицьких зв'язків початку 1870-х років. (З щоденників Г.П.Галагана) // За сто літ. – 1930. – №5. – С.183-191. ⁴⁷Бракер Н. Опанас Іванович Михалевич. 1848–1925 рр. // За сто літ. – 1930. – №6. – С.153-165. ⁴⁸Кистяковский А.Ф. Павел Платонович Чубинский // Киевская старина. – 1884. – №2. – С.343-349. ⁴⁹Лучицкий И. А.Ф.Кистяковский // Киевская старина. – 1885. – №2. – С.406-415. ⁵⁰Науменко В. Памяти В.Л.Беренштама // Киевская старина. – 1906. – №2. – С.257-275. ⁵¹Грушевський М. Пам'яті Якова Шульгина // Зап. Наук. тов-ва імені Шевченка. – 1912. – Т.107. – Кн.1. – С.4-9. ⁵²Дорошенко Д. Український рух 1890-х років в освітленні австрійського консула в Києві // З минулого. Збірник. – Варшава, 1938. – Т.1. – С.58-70. ⁵³Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т.1. Революційна українська партія (РУП). – Харків, 1926. – С.20-25. ⁵⁴Лисенко М.В. Листи. – К., 1964. ⁵⁵Син України: Володимир Боніфатійович Антонович : У 3 т. – К., 1997. – Т.1. – С.226-236, 239-252, 253-254, 256-269. ⁵⁶Багалій Д. Автобіографія // Київська старовина. – 1992. – №4. – С.81-94. Див. ще: Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. – К., 1927. ⁵⁷Самійленко В.І. З українського життя в Києві у 80-х роках XIX ст. // Самійленко В.І. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Переспіви та переклади. Статті та спогади. – К., 1990. ⁵⁸Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. – Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто, 1981. – С.10-21. ⁵⁹Сгунова-Щербина С. Пам'яті В.Б.Антоновича. (Сторінка споминів) // Україна. – 1928. – №5. – С.94-98. ⁶⁰Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-х та початку 1890-х років // За сто літ. – 1928. – №3. – С.206-225. ⁶¹Чикаленко Є. Спогади. (1861–1907). – Львів, 1925. – Ч.ІІ. ⁶²Житецький І. "Киевская старина" сорок років тому. Історичні нариси та спомини // За сто літ. – 1928. – №3. – С.125-146. ⁶³Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1932. – Ч.1; 1933. – Ч.2. ⁶⁴Леонтович В. Спогади про мої зустрічі з українськими діячами старшого покоління // З минулого. Збірник. – Варшава, 1938. – Т.1. – С.71-99. ⁶⁵Матушевский, Ефремов. Александр Яковлевич Конисский // Киевская старина. – 1901. – №1. – С.125-130. ⁶⁶Гучапський П.Л. Із пережитого. Дев'яності роки. – Харків, 1931. – С.11-38. ⁶⁷Мошинский И.Н. На путях к 1-му съезду РСДРП. (90-е годы в киевском подполье). – М., 1928. – С.29-38. ⁶⁸Антонович В.Б. Несколько слов г.Корзону // Антонович В. Твори. – К., 1932. – Т.1. – С.232-237.

Надійшла до редколегії 27 травня 2000 р.

Л.Г.Мельник, д-р іст. наук

МАЛОВІДОМИЙ ОПИС ГЕТЬМАНЩИНИ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XVIII ст.

Висвітлюється опис Гетьманщини, здійснений обер-секретарем Сенату І.Кириловим у 20-х рр. XVIII ст., в якому наведено статистичні дані щодо соціального складу населення та про міста Гетьманщини.

© Л.Г.Мельник, 2001

In the article is published the description of Hetman State by ober-secretary of Senate I.Kirillov in the 20s years of XVIII century, is cited the statistical information about social composition of population and towns of Hetman State.

У часи правління в Україні створеної царем Петром I Малоросійської колегії (1722–1727) були проведені заходи щодо вдосконалення фіскальної системи Російської держави в інтересах поповнення імперської казни: проводилися уточнювальні переписи населення, зокрема міст, визначався їх соціальний і становий склад тощо. Подібні акції здійснювалися в усіх 12 губерніях Російської держави, у тому числі й Київській (у складі якої перебувала й Гетьманщина зі своїм автономним статусом). Ці матеріали надійшли до Сенату. Водночас із Сенату в 1724 р. у всі губернії були направлені так звані "вопросные пункты" (анкети), які стосувалися даних топографії, міських укріплень, чисельності населення губернії, його станового складу, промислових закладів, торгівлі й торгових людей (купецтва), прибутків від них у казну тощо.

Ці матеріали, переважно надані за 1724–1726 рр., використав один із наближених до царя урядовців, людина як на той час вельми освічена – обер-секретар Сенату Іван Кирилов. Він створив зведений опис, який містив дані стосовно історико-географічних і економіко-статистичних відомостей по всіх 12 губерніях Російської імперії. Свою працю І.Кирилов завершив у 1727 р. Проте цей великий (у двох книгах) рукописний фоліант не був опублікований за життя автора (Кирилов помер у 1737 р.) й у трьох списках пролежав в архівосховищах Росії понад 100 років і лише в 1831 р. був опублікований російським істориком М.Погодіним під назвою "Цветущее состояние Всероссийского государства". Останнє, друге видання за редакцією акад. Б.О.Рибокова здійснено в 1977 р.¹

У своєму рукопису, даючи опис Київської губернії й Гетьманщини, І.Кирилов головну увагу присвятив Києву, мотивуючи це тим, що у свій час "в Киеве великие князи российские столицу свою имели" й дав детальний опис міста. Він передусім дає перелік головних урядовців російської адміністрації – це генерал-губернатор (князь Трубецькой), віце-губернатор, комендант (начальник Київської фортеці). Генерал-губернатор і віце-губернатор мали кожний свою канцелярію, – "да для губернских дел губернская канцелярия". Окрім того названі: камерір – "у него контрора...для зборов" (податків) та провінціал-фіскал (наглядач за надходженням податків). Що ж до функцій російської адміністрації, то Кирилов з цього приводу зазначає: "Губернии Киевской губернаторы пребывают в Киеве в столице малороссийской и команду имеют над гарнизоном киевским и некоторых крепостей, а до дел малороссийских не касаются"².

Отже, Кирилов указує на окремий, автономний статус Гетьманщини.

Слід зазначити, що в першій чверті XVIII ст. Київ усе ще, як і в попередні часи, складався з трьох частин: Верхнього міста, Києво-Подолу і Печерська. Кожна з них мала свої укріплення. Ці три складові частини Києва виразно розділялися ярами, гаями й пустирями.

Кирилов послідовно описує всі три частини Києва, але водночас розглядає їх як складові частини одного міста.

На території Верхнього міста, пише Кирилов, знаходилася фортеця, яка складалася з трьох частин, розділених земляними валами. У першій розміщувалися хлібні, винні та інші "магазини", гарнізонні двори; у другій – площа з торговими лавками й трактирами, житлові будинки гарнізонних офіцерів і солдатів, пушкарів, а також комендантський двір; у третій – двори гарнізонних офіцерів і солдатів, хлібний "магазин". На озброєнні Печерської фортеці були: 431 гармата, 26 мортир та ін. У Верхньому місті знаходилися монастирі – Трьохсвятительський з кам'яною церквою, Михайлівський із Золотоверхим Михайлівським собором і Софійський із Софійським собором, тут жив "архиерей киевский со многими монахами". Цю частину міста прикрашала висока кам'яна дзвіниця з годинником на ній. Нижнє місто – Поділ був "деревянный, по осыпи земляной", мав п'ять в'їзних воріт – Різдяні, Духівські, Спаські, Воскресенські й Кожум'яцькі. Тут розташовувалися "ратуша каменная, в ней киевский магистрат, площадь и ряды деревянные", будинки київських купців і ремісників, козацьких старшин. На Подолі знаходилися три монастирі (Братський, Петропавлівський і Фролівський), соборна кам'яна Успенська церква і 3 інших церкви. За Подолом тяглися слободи київських міщан: за Воскресенськими воротами – Волоська, за Кожум'яцькими – Кожум'яцька і Кудрявець. За Волоською слободою були розташовані два жіночі монастирі – Богословський і Микільський, за річкою Сирець – Кирилівський монастир, а за ним – магістратська слобода Пріорка (Преварка) з млинами і гуральнями. На Печерську розташовувався старовинний Києво-Печерський монастир (лавра), навколо якого тяглися земляні вали Києво-Печерської фортеці. У фортеці жили губернатор і коменданти гарнізону, офіцери і солдати. Тут же знаходилася губернська канцелярія, склад артилерійських припасів та зброї, хлібні та інші "магазини" (склади). Фортеця мала Київські, Васильківські й Дніпровські ворота. За фортецею були розташовані дві монастирські слободи, два госпіталі, торгові ряди і поштовий двір. На південь від Печерської фортеці знаходилися Києво-Видубицький монастир, Голосіївська і Китаївська "пустині"³.

Отже, з опису Кирилова (хоч і вельми лаконічного) постає перед нами Київ першої чверті XVIII ст. як великий церковний, культурно-освітній і економічний центр України, як дійсна "столица малороссийская".

У своєму описі Гетьманщини Кирилов наводить цікавий статистичний матеріал про всі 10 військово-територіальні полки "гетьманського регіменту" та їх головні міста.

У нарисі про Київський полк Кирилов зазначає, що полковник київський із старшиною і полкова канцелярія перебувають у м. Козельці, що за 60 верст від Києва. У 1724–1726 рр. Полковником був Антон Танський, полковим суддею – Ілля Жила, осавулом – Микола Савенко, хорунжим – Василь Хоряка. Другі "уряди" полкових осавула і хорунжого не були заміщені. У Київському полку було 7 сотень, у тому числі Київська сотня. Козаки Київської сотні та сотенні старшини проживали на Подолі. Але козацька громада не підпорядковувалася магістрату, лише своєму сотнику й отаману.

Усього в Київському полку нараховувалося 2 530 козацьких дворів – із загального числа в 10 полках Гетьманщини – 68 415 дворів. (Кирилов зазначає: "Малороссийских 10 полков, в которых по пунктам Богдана Хмельницкого хотя и надлежало быть реестрованных 60000 казаков, ныне сколько обертается, о том по длинно неизвестно, токмо по ведомости Малороссийской коллегии об'явлено казацких дворов", с.402).

Отже, як бачимо, число козаків у Київському полку було значно меншим середньої величини по Гетьманщині. Загалом у Київському полку нараховувалося 12 229 дворів: у тому числі 9 дворів полкової старшини, 24 двори значкових товаришів, 7 дворів сотничих, отаманських – 6 дворів, духовних осіб – 218 дворів, посполитих – 7 922 двори тощо⁴.

У нарисі про переяславський полк Кирилов дає короткий опис Переяслава, передусім його фортеці: "Город Переяславль, от Киева во 60 верстах, а от Днепра верстах в 20, на речке Алте крепость земляная. В том городе монастырь, в котором, в котором живут епископы, а ныне епископ переяславский Кирил Шумянский, а подсудствует оной епископом киевскому архиерею... В городе ж к одной стороне к речке Алте особливая крепость, земляная, в которую присылается ис Киева комендант, а солдаты живут своими дворами; в той крепости церковь Успения Богородицы, деревянная"⁴. На озброєнні Переяславської фортеці було 10 гармат і мортир. На той час полковником переяславським був Василь Танський, полковим суддею – Семен Новокавич, писарем Карпо Бурлей, осавулами – Роман Юрченко і Лука Василів, хорунжим Прокіп Парфенов; "уряд" обозного був незаміщений. У Пе-

реяславському полку було 16 сотень. У них сотенної старшини: 14 сотників (2 сотничі "уряди" незаміщені), отаманів 16, осавулів 1.

Усього в Переяславському полку нараховувалося 8 671 козацький двір, полк був одним із найбільших за числом козацьких дворів. Загалом у Переяславському полку нараховувалося 17 929 дворів: у тому числі 5 дворів полкової старшини, 55 дворів значкових товаришів, 16 дворів сотничих, 3 двори гармашів, 412 дворів козацьких вдів, 7 691 двір посполитих, 412 дворів підсусідків, 469 дворів духовних осіб, решта – 194 двори⁵.

У Лубенському полку: "Город Лубни, земляной, от Киева со 140 верст, стоит на реке Суле"...Полковником Лубенським на той час був Андрій Маркович (Кирилов зазначає, що полковник Маркович свій осідок тримає в місті Ромни), полковим обозним був Павло Мартос, осавулом Іван Павлов, другим осавулом Семен Євстафійєв, писарем Степан Савицький, хорунжими – Степан Корсун і Андрій Боторлин; "уряд" полкового судді був незаміщений. Усього в Лубенському полку нараховувалося 11 612 козацьких дворів, полк був другим за числом козацьких сімей. Загалом у Лубенському полку нараховувалося 28 760 дворів: у тому числі – 24 двори полкової старшини, 57 дворів значкових товаришів, 34 двори сотенної старшини (у полку було 11 сотень), 3 двори пушкарів та 3 двори гармашів, 991 двір козацьких вдів, 12 899 дворів посполитих, вдів посполитих – 1 117 дворів, 1 283 підсусідків, 416 дворів духовних осіб, інших – 314 дворів⁶.

У полку Гадяцькому: "Город Гадич, земляной на реке Сейме, от Киева верстах в 200..., в том городе особливая крепость земляная, в которой гетманский дворец". На той час гадяцьким полковником був Михайло Милорадович, полковим суддею – Мартин Сташевський, осавул – Яків Гречаний; "уряди" обозного, двох осавулів і писаря незаміщені. У Гадяцькому полку було 10 сотень, сотенна старшина: 11 сотників (один сотничий "уряд" незаміщений) і хорунжий, 10 отаманів. Усього в Гадяцькому полку нараховувалося 7 701 козацький двір. Загалом у полку нараховувалося 16 448 дворів: у тому числі 28 дворів полкової старшини, 40 дворів значкових товаришів, 12 дворів сотничих, 11 дворів отаманських, 8 дворів гармашів і пушкарів, 929 дворів козацьких вдів, 6 732 двори посполитих, 305 дворів духовних осіб, 555 дворів підсусідків, решта – 125 дворів⁷.

У Миргородському полку: "Миргород, земляной, в нем сотник с казаками (Полкова сотня – Л.М.), а полковник ныне живет в городе Сорочинце". На той час полковником миргородським був Данило Апостол, полковим обозним – Василь Родзянко, суддею – Матвій

Остроградський, писарями – Петро Лескевич і Самійло Млинка, осавулами – Семен Галаган і Антін Воловий, хорунжими – Іван Чернелі і Софрон Семенов. У Миргородському полку було 15 сотень, в них сотенної старшини: 12 сотників (три сотничих "у ряди" були незаміщені), 11 хорунжих, 14 отаманів, стільки ж писарів. У полку нараховувалося 4517 дворів козаків та 466 дворів козацьких вдів. Загалом у Миргородському полку було 15823 двори: у тому числі – 37 старшинських дворів, 11 дворів значкових товаришів, 16 дворів сотничих, 14 дворів отаманських, 15 дворів пушкарів і гармашів, 10566 дворів посполитих, 58 дворів підсусідків, 112 дворів духовних осіб, решта – 10 дворів⁸.

У Полтавському полку: "Город Полтава, земляной..., в тот город присылается ис Киева комендант, в нем же живут полковник с старшиною". На озброєнні Полтавської фортеці було 28 гармат і одна мортира. "К тому полку – город Переволочня, близ Днепра, в которой також де присылается ис Киева комендант". На озброєнні Переволочненської фортеці було 26 гармат. На той час "уряд" полтавського полковника був незаміщений. Полковим обозним був Лаврентій Никитов, осавулом – Федір Сибилевич, суддя – Григорій Буцький, писарі: Григорій Бугаєвський та Василь Тимофійєв, хорунжі: Михайло Руденко і Павло Герасимов, отаман Лука Старицький. В Полтавському полку було 16 сотень. В них сотенної старшини: сотників 15 ("один" уряд" сотничий незаміщений), 15 отаманів, 16 писарів, 2 хорунжих. У полку було 5 559 дворів козаків та 452 двори козацьких вдів. Усього в Полтавському полку нараховувалося 18 529 дворів: у тому числі 39 дворів старшини, 1 двір значкового товариша, 16 дворів сотничих, 17 отаманських, 6 дворів пушкарів і гармашів, 68 дворів компанійців, 10 734 двори посполитих та 1 056 дворів вдів посполитих, 52 двори підсусідків, 319 дворів духовних осіб, решти – 210 дворів⁹.

У Ніжинському полку: "Город Нежин, земляной, от Киева во 100 верстах, в нем живут полковники. В городе монастырь Благовещенский, церковь каменная великая; в нем архимандрия; приходских церквей каменных Успенская, Николаевская, Всех Святых". 7 дерев'яних церков. За містом 2 монастиря та 2 приходські церкви. "В тот город Нежин присылается комендант ис Киева и солдаты". У Ніжинській фортеці на озброєнні було 37 гармат і 1 мортира. "В том городе купечество многое, как черкас (українців – Л.М.) тамо живущих, так и приезжих греков и великороссиян, и бывают ярмонки... Лавки торговые в городе многие каменные и деревянные, на посадах между деревянным(и) есть и каменные полаты". "Того ж Нежинского полку

в городе Глухове имеется Малороссийская коллегия, в которой ныне президент генерал-майор Вельяминов, вице-президент бригадир Арсеньев, советников 3, ассесоров 2. Приказных по штату определено 24". При коллегії: камерір, рентмейстер і провіант-мейстер, при них 14 приказних. У всіх 10 полках від колегії знаходилися унтер-офіцери і писарі, "которые у надзирания над зборщиками" (податків – Л.М.) У Глухові перебував російський гарнізон у складі двох піхотних полків під началом команданта.

На той час ніжинським полковником був граф Петро Толстой, полковним обозним – Леонтій Шрамченко, суддею – Мойсей Левицький ("уряд" другого осавула незаміщений), хорунжий – Іван Левицький, отаман Василь Богданівський. У Ніжинському полку було 20 сотень, У них старшини: сотників 16 (4 "уряди" сотничих незаміщені), отаманів 18, хорунжих – 16 (один "уряд" хорунжого незаміщений), писарів 20. У полку було 12 819 дворів козацьких та 677 дворів козацьких вдів. Загалом у Ніжинському полку нараховувалося 32 176 дворів: у тому числі – 44 двори полкової старшини, 59 дворів значкових товаришів та 5 дворів значкових вдів, 16 дворів сотничих, 22 двори отаманських, 9 дворів гармашів і пушкарів, 16 947 дворів посполитих та 1 143 двори підсусідків, 410 дворів духовних осіб, решта – 25 дворів¹⁰. Ніжинський полк був найбільшим у Гетьманщині як за кількістю козаків, так і всього народонаселення.

У Прилуцькому полку: "Город Прилука, при реке Удай, в нем живут полковники". На той час прилуцьким полковником був Гнат Галаган, полковим обозним був Михайло Григорович, писарем – Федір Голенківський, осавулами – Михайло Мовчан, Григорій Панкевич, хорунжими – Іван Семенов та Григорій Миколаїв (один "уряд" був незаміщений). У Прилуцькому полку було 8 сотень, у них сотенної старшини: сотників 7 (один "уряд" сотничий незаміщений), хорунжих 10, писарів 7, осавулів 4, отаманів 8. У Прилуцькому полку було 3 633 двори козаків та 415 дворів козацьких вдів. Загалом у полку нараховувалося 26 049 дворів: у тому числі – 19 дворів старшини, 58 дворів значкових товаришів, 8 дворів сотничих, 9 дворів отаманських, 8 дворів пушкарів та гармашів, 19 876 дворів посполитих та 534 двори вдів посполитих, 968 дворів підсусідків, 238 дворів духовних осіб, решта – 202 двори¹¹.

У Стародубському полку: "Город Стародуб, земляной на речке Бабинце, в котором живут того полку полковники с полковою старшиною". На той час стародубським полковником був Ілля Пашков, полковим писарем – Степан Максимович, осавулами – Павло Яворський і Семен Березовський, хорунжими – Федір Дунченко та Іван

Зеленський, отаманом – Григорій Отвиновський ("уряди" полкового судді і обозного незаміщені). У Стародубському полку було 9 сотень, У них сотенної старшини: сотників 7 (два сотничі "уряди" незаміщені), хорунжих 8 (один "уряд" хорунжого незаміщений), осавулів 8 (один "уряд" осавула незаміщений), отаманів 6, писарів 8 (один "уряд" писаря незаміщений). У Стародубському полку було 5 630 козацьких дворів та 85 дворів козацьких вдів. Загалом у полку нараховувалося 29 571 двір: у тому числі – 34 двори старшини, 128 дворів значкових товаришів, 9 дворів сотничих, 15 дворів отаманів, 31 двір гармашів і пушкарів, стрільців 106 дворів, розкольників 493 двори, 14 бобровників, 21 346 посполитих дворів, 933 двори підсусідків, 543 двори духовних осіб, решта – 204 двори. У Стародубському полку діяла "парусная фабрика компанейская"¹².

У Чернігівському полку: "Город Чернигов, земляной, при реке Стрижне и Десне, от Киева во 150 верстах. В том городе монастырь Борисоглебский каменный, в котором живут епископы... При том же монастыре полаты каменные, в которых ныне школа латинская (колегіум – Л.М.) и типография. Церквей каменных соборная Преображения Господня старинная, другая Христова Воскресения". Чотири приходські дерев'яні церкви. "Полковники и полковая старшина живут в Чернигове. В том же городе особливая крепость". На її озброєнні було 14 гармат і одна мортира. За містом – три монастирі: Єлецький, П'ятницький і Іллінський Троїцький та 6 приходських церков. "В том городе купечество немалое, как черкас, тамо живущих, так и приезжих греков и великороссиян, и бывают ярмонки...". На той час чернігівським полковником був Михайло Богданов, полковим суддею – Василь Томара, хорунжим Марко Чечель (незаміщені "уряди" обозного, двох осавулів та писаря). У Чернігівському полку було 16 сотень, в них сотенної старшини: 12 сотників (3 "уряди" сотенних незаміщені), 15 хорунжих (один "уряд" хорунжого незаміщений), 15 осавулів (один "уряд" осавула незаміщений), 12 писарів (4 "уряди" писарів незаміщені), 6 отаманів. У полку було 5 743 двори козаків та 645 дворів козацьких вдів. Загалом у Чернігівському полку нараховувалося 22 297 дворів: у тому числі – 5 дворів старшини, 61 двір значкових товаришів та 8 дворів значкових вдів, 1 двір отаманський, 13 дворів гармашів, 10 дворів жолдаків, 79 дворів стрільців, 12 963 дворів посполитих, 1 899 дворів підсусідків, 435 дворів духовних осіб, решта – 434 двори. Загалом в Гетьманщині в 1724–1725 рр. нараховувалося 219 815 дворів, у тому числі 60 дворів полкової старшини, сотенної – 407 дворів¹³.

Наприкінці І.Кирилов наводить головний результат діяльності Малоросійської колегії –

неухильне зростання грошових і хлібних зборів з населення Гетьманщини:

Таблиця 15

Роки	Зібрано грошей (руб.)	Зібрано хліба (четвертей)
1722	45 527	16 785
1723	85 854	27 524
1724	141 343	40 693
1725	118 552	36 774

Отже, опис І.Кирилова подає нам цінні статистичні відомості стосовно соціального складу населення в 10 військово-територіальних полках та про головні міста Гетьманщини 20-х рр. XVIII ст.

¹Кирилов І.К. Цветущее состояние Всероссийского государства. – М., 1977. ²Там само. – С.160. ³Там само. – С.161-163. ⁴Там само. – С.164, 402. ⁵Там само. ⁶Там само. – С.165-166. ⁷Там само. – С.166. ⁸Там само. – С.166-167. ⁹Там само. – С.167-168. ¹⁰Там само. – С.168-169. ¹¹Там само. – С.169. ¹²Там само. – С.169-170. ¹³Там само. – С.170.

Надійшла до редколегії 26 вересня 2000 р.

Т.М.Соловйова, канд. іст. наук

ОПИСЫ ПОШТОВИХ ДОРІГ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XIX ст.

На основі вперше введених у науковий обіг описів поштових доріг Правобережних губерній першої чверті XIX ст. розглядаються шляхи сполучення, складова частина економічного розвитку Правобережної України.

The subject of the article is the description of the post roads as important link of connection in Ukrainian economic development. Some documents are used for the first time.

Вивчення соціально-економічного розвитку Правобережної України в першій чверті XIX ст. передбачає дослідження комплексу проблем, таких як розвиток сільського господарства, промисловості, торгівлі, економічного і правового становища населення України тощо.

Велику роль у розвитку торгівлі відігравали шляхи, які були своєрідними артеріями в розподілі товарів по різних містах, містечках, селищах, селах і хуторах. В українській історичній літературі недостатньо висвітлені питання розвитку різних форм внутрішньої й зовнішньої торгівлі, стан шляхів сполучення. Дослідження даних проблем вимагає відповідного джерельного забезпечення. Особливе місце серед джерел, що відкривають можливість не тільки уточнити і доповнити друковані дані, але і глибше висвітлити обрану тему, займають документальні матеріали з Центрального Державного Військово-історичного архіву Росії (ЦДВІА Росії). Уперше в науко-

вий обіг вводяться описи поштових доріг Правобережних губерній за першу чверть XIX ст. Аналіз відомості поштових доріг Подільської губернії, на якій вказано поштові станції та відстань між ними, дає підстави стверджувати, що кожна губернія мала декілька основних і другорядних доріг, на яких у певних містах розташовувалися станції. Дороги розподілялися на столичні, губернські, повітові. Столичні дороги Подільської губернії простягалися від губернського м. Кам'янця-Подільського до Житомира. На цьому шляху був ряд станцій: с. Негин, м. Тинна, м. Ярмолинець, м. Проскурів, с. Масієвці, м. Менджибож. З Ярмолинця на Проскурів йшло два тракти: один – до м. Гродно, на західний кордон Волинської губернії, а другий – на Бердичів через м. Летичів. На шляху Кам'янець-Подільський – Житомир був ще ряд станцій: м. Летичів, м. Новий Костянтинів, м. Хмельник, м. Уланів. Тут існувало три тракти: один – на Новий Костянтинів, другий – через Вінницю до Брацлава, третій – до заштатного м. Бара.

Від Кам'янця-Подільського по тракту до Кишинева Бессарабської обл. проходила ще одна дорога зі станцією в с. Ісаковцях. Після переправи через Дністер дорога йшла через фортецю Хотин.

Губернська дорога проходила від м. Кам'янця-Подільського до Умані Київської губернії; вона мала станцію в с. Рачневці. Від цієї станції дорога повертала праворуч до повітового міста Ушиці. По дорозі Кам'янець-Подільський – Умань був ряд станцій, а саме: с. Сцибори, м. Литневці, с. Курилівці, м. Яришів, м. Могильов (у Могильові тракт поділявся: один вів до Брацлава, а другий – через Ямпіль в Ольгопіль), с. Сербих, м. Дурин, с. Шпинів, м. Брацлав, с. Нижнє Кропивне (звідси тракт поділявся: один шлях ішов через м. Жорницю до Липовця, а другий – до м. Умані), м. Гайсин і м. Івангород.

Четверта дорога проходила від повітового м. Могильова до губернського м. Херсона і портового м. Одеси. По дорозі був ряд станцій, а саме: с. Бандиське, м. Ямпіль, с. Ольшанка, с. Луч, корчма Вигода, м. Ольгопіль (в Ольгопільї було два тракти: один проходив через Тульчин і Брацлав, а другий вів у Балту), с. Перейма, м. Балта (тут тракт знову розділявся: один вів до Ольгопільї, другий – на

Одесу), с. Познанка, с. Великий Бобрин, с. Березин, м. Ольгопіль.

П'ята дорога проходила від Кам'янця-Подільського до Гродна через Проскурів.

На губернській дорозі, яка пролягала від повітового м. Летичева через Брацлав до Ольгопіль, розташувався ряд станцій, зокрема: с. Дяковці, м. Літин, м. Вінниця, м. Вороновиці, м. Немиров, м. Брацлав (від Брацлава дорога розділялася на три напрямки: один вів через Тульчин до Ольгопіль, другий – через станцію Штеповську до Могильова, третій – до Гайсина), м. Тульчин, с. Савинці, с. Жабокричі, м. Ольгопіль. Повітова дорога від губернського міста Кам'янця-Подільського до повітового міста Ушиці проходила через станції в с. Рачківці, м. Жванчику, м. Ушиці¹.

Збереглися описи поштових доріг Волинської губернії, датовані 7 грудня 1823 р. По дорозі від м. Житомира через м. Остер до Санкт-Петербурга засновано ряд станцій, а саме: в м. Житомирі, містечках Черняхів, Слободі, Фастові, Бобрині, с. Могильному, Васьковичах, м. Овручі біля корчми Траски. Протяжність цієї дороги становила 150 верст.

Друга дорога – від м. Житомира до Москви – мала також ряд станцій, зокрема у м. Житомирі, с. Студениці.

По дорозі від м. Житомира до Кам'янця-Подільського діяли станції у м. Житомирі, м. Кодах, м. Бердичеві, Райгородку. Протяжність дороги становила 54 версти. Велика дорога пролягала від м. Житомира через Новоград-Волинський, Дубно в м. Броди Австрійського володіння. На її шляху був ряд станцій, зокрема: м. Житомир, с. Винськ, Туліно, м. Соколов, с. Несолоно, м. Новоград-Волинський, с. Дедовичі, м. Корсунь, корчма Кривинська, м. Остри, с. Гульча, м. Вороновичі, м. Дубно, м. Вербя, м. Радзивілів. Дорога мала довжину 286 верст.

Поштова дорога йшла від м. Дубно через м. Луцьк, м. Володимир у Царство Польське і мала ряд станцій в м. Дубно, м. Млинові, с. Ярославичах, м. Луцьку, м. Торчині, с. Уймиці, м. Володимирі, м. Рожсямполі. Її довжина сягала 131,5 версти. Велика дорога пролягала від м. Луцька через Ковель у Литовсько-Гродненську губернію і мала станції у м. Луцьку, м. Рожниці, с. Солднику, с. Вульці Любитовській, м. Ковелі, м. Ратному, с. Дитному біля корчми Княжно-Гореної. Дорога мала довжину 159 верст.

Від м. Острога через Ровно до Мінська проходила дорога, на якій був ряд станцій, а саме: м. Острог, с. Іревча, м. Ровно, м. Плевачі, с. Журавичі, с. Должиця, с. Маневичі. Протяжність цієї дороги сягала 173 версти.

Від Острога через Заславль, Старокостянтинів до Кам'янця-Подільського проходила

дорога через станції в м. Острозі, с. Билотині, м. Заславлі, с. Бринулі, м. Старокостянтинів, с. Западничах. Протяжність цієї дороги становила 107 верст.

Від м. Старокостянтинова до м. Тернополя Австрійського володіння проходила дорога довжиною 88,5 версти; вона мала ряд станцій: с. Чепелівка, м. Купель, Волочинськ на р. Збруч.

Від м. Радзивілова через Кременець до Одеси Херсонської губернії пролягала дорога довжиною 196,5 версти, на якій були засновані станції в м. Радзивілові біля корчми Гряди, у м. Кременці біля корчми Загаєцької, у с. Чугузові, с. Корчівці, с. Чепелівці, с. Западничах².

Усі ці шляхи були ґрунтовими й перебували в дуже поганому стані. Їх рідко ремонтували, а тому при першій нагоді вони ставали непридатними для транспортування важких вантажів. Про незадовільний стан шляхів є чимало свідчень сучасників. В одному з офіційних видань говорилося, що розвитку торгівлі Правобережжя перешкоджав поганий стан доріг, які після першої непогоди ставали незручними для проїзду, тому що ця місцевість мала пухкий чорноземний ґрунт. Дороги відновлювалися не раніше середини квітня, а у вересні починалося нове болото, у жовтні-листопаді земля замерзала, потім наставала ожеледь, у результаті чого транспортування волами стало неможливим³. Про стан доріг у Київській губернії є свідчення генерал-лейтенанта Желтухіна, у рапорті якого, зокрема, говорилося про дороги і мости губернії: "За винятком Черкаського повіту, вони влаштовані по-різному, і в деяких місцях дуже погано; інші зроблені так, що біля них їхати небезпечно, більше того, між канавами немає ніякого сполучення для стоку води, у зв'язку з цим у низинних місцевостях при найменшому дощі буває брудно. У Махнівському і Звенигородському повітах власне перед моїм приїздом почали будувати мости"⁴.

Чудово знали дороги Правобережної України декабристи. Деякі з них, зокрема брати А.І.Крюкови, І.Аврамов описували Поділля. "Маршрути поручика Арамова по Київській губернії 1824 року" свідчать про те, що він описував дорогу "від м. Дашева до с. Оноратки" і "від с. Оноратки до м. Животова". Ці описи дають відомості не тільки про проходження дороги через населені пункти, але й указують, де "знаходилася корчма, дорога в той чи інший населений пункт"⁵.

Описані дороги Київської, Волинської і Подільської губерній були важливою ланкою зв'язку в економічному розвитку Правобережної України. Будівництво таких доріг було перекладено на плечі селян. Чиновник Слідчого комітету пише про "безпристрасні вигони селян для будівництва доріг, часто в жнивах"⁶. Про це говорив і декабрист І.Д.Яку-

шкін: "Щорічно потрібні були люди на великі дороги на якийсь місяць, а інколи й на два"⁷.

Отже, вивчення і аналіз нововиявлених архівних документальних матеріалів, зокрема опи- си поштових доріг дозволяє описати дороги Правобережних губерній, що були важливою ланкою зв'язку в економічному регіону.

¹Центральний Державний Військово-історичний архів Росії (Далі ЦДВІА Росії). – Ф.422, оп.1, 1825, спр.575, арк. 1, 1 зв., 2,2 зв. ²Там само. 1826, спр.574, арк.1, 1 зв., 2,2 зв., 3,3 зв., 4. ³Военно-статистическое обозрение Российской империи: Т.Х; Ч.1. Киевская губерния. – СПб., 1848. ⁴Російський Державний історичний архів (РДІА) – Ф.1286, оп.4, спр.291, арк.4. ⁵ЦДВІА Росії. – Ф.422, оп.1, 1824, спр.1132, арк.4. ⁶Державний архів Російської Федерації в м. Москві (ДАРФ). – Ф.48, оп.1, 1826, спр.11, арк.7. ⁷Якушкин И.Д. Записки. – М., 1908.

Надійшла до редколегії 27 листопада 2000 р.

П.В.Товстуха, ст. викл.

ПРОБЛЕМА БЛОКІВ І УГОД У ПЕРІОД ВИБОРЧОЇ КАМПАНІЇ ДО II ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЇ

Аналізується тактика провідних політичних партій в період виборчої кампанії до II Державної думи.

The tactics of the leading political parties during the election campaign to the 2d State Duma of Russia is analysed.

Підготовка до виборів і сама виборча кампанія до II Державної думи стала першою в історії Росії серйозною політичною кампанією, в якій брали участь практично всі політичні партії й організації. Накопичення революційного досвіду змусило теоретиків лівих партій, які бойкотували вибори до I Думи, переглянути свої позиції. Проте всі соціал-демократи, як і представники інших лівих політичних партій, сприймали парламент не стільки як інструмент для реалізації своїх завдань, а як трибуну для пропаганди своїх поглядів.

Революція сприяла зростанню радикалізму опозиційного руху в країні в цілому. Одночасно вона висунула для всіх опозиційних сил в число найбільш значних і актуальних проблему формування єдиного блоку для протидії самодержавству. "Питання про блоки за своєю суттю, – підкреслювала Є.Кускова, – зводиться до питання про припустимість компромісів у політиці. Нема жодної партії у світі, яка б беручи участь у політиці, не здійснювала компромісів"¹. Проте, як засвідчила російська дійсність, порозуміння не вдавалося досягти, не те що між близькими за ідеологією партіями, а навіть у формально єдиній партії. Приклад тому – РСДРП.

У соціал-демократичному таборі дискусія про блоки й угоди велася переважно довкола

двох варіантів: об'єднання всіх опозиційних сил за умови підтримки ними пролетарського руху (меншовицький варіант), чи об'єднання тільки крайніх лівих революційних сил при безумовному керівництві таким об'єднанням з боку соціал-демократії (варіант більшовиків). В основі тактики меншовиків лежали погляди на буржуазію як на рушійну силу революції, яка повинна очолити визвольний рух у країні. Оцінка політичної фізіономії буржуазії принципово не відрізнялася від більшовицької: боягузлива, непослідовна, схильна до зради і безпринципних угод із самодержавством. Але ці якості сформувались як результат існуючих у суспільстві соціально-економічних і соціально-політичних відносин. Революція, яка буде їх ламати, буде змінювати, на погляд меншовиків, і особливості самої буржуазії. По-друге, вона не може не революціонізуватися, коли відчуває на собі постійний тиск революційного народу². Підтримка кадетів з окремих питань, чи укладення з ними тимчасових угод під час виборчої кампанії, з одного боку, дозволяла виключити перемогу більш реакційних кіл буржуазії й уряду, а з іншого, не вела до підпорядкування чи залежності соціал-демократів від кадетів³.

Ключовим пунктом меншовицької концепції революції було протиставлення буржуазії селянству. Селянство, на думку меншовиків, хоча і здатне було "рухати" революцію, але дуже ускладнювало досягнення перемоги своїм стихійним бунтарством і політичною невідомістю. Таким чином, меншовиками було висунуто положення про дві "паралельні революції" – міську і сільську⁴. Більшовики у ставленні до ліберальної буржуазії й конституційно-демократичної партії, як виразника її інтересів, посідали діаметрально протилежну позицію. Тільки протягом 1906 р. було надруковано близько 120 лєнінських статей, в яких тією чи іншою мірою викривалась "антинародна суть" політики кадетів⁵. Хоч Лєнін і далі не заперечував, що російська революція має буржуазно-демократичний характер і мусить привести до якоїсь форми класового панування буржуазії, однак робив усе можливе, аби не допустити союзу з лібералами і представити кадетів як найзапекліших ворогів революції. З цього приводу відомий американський історик і політолог Анджей Валіцький зазначає: "Лєнін умів поєднувати схвалення боротьби за економічну свободу з глибокою і неприхованою ворожістю до лібералів. Він вважав їх органічною складовою частиною привілейованих класів, щодо яких революціонери не повинні мати ані найменших ілюзій. Це відповідало традиції російського популізму – від Чернишевського до "Народної волі"⁶.

Формально більшовики і меншовики все ще були членами однієї партії, але вели між со-

бою ще більш жорстоку, ніж раніше, ідейну боротьбу, причому кожна сторона була абсолютно переконана у своїй правоті. У 1906 р. Ленін називав меншовиків ворогами робітничого класу і звичайнісінькими зрадниками. Він вважав меншовиків розкольникми, а це, на його думку, давало право застосовувати проти них усі засоби боротьби, включно зі свідомим обманом робітників: бо обов'язком більшовиків, які представляють "справжню" партію, є будь-якою ціною вирвати маси з-під керівництва розкольників⁷. Такий підхід свідчить, що Ленін ототожнював справу революції виключно зі своєю власною партією, що інші марксистські партії він міг зараховувати до найлютіших ворогів. Про вождя більшовиків можна сказати, що він хотів бути "більшим марксистом, аніж сам Маркс"⁸.

Серйозне зіткнення політичних ліній всередині РСДРП відбувалося на Всеросійській конференції в Таммерфорсі (листопад 1906 р.). Меншовики, які мали чисельну перевагу, провели на конференції рішення, яке допускало блоки з кадетами. На противагу цьому у своїй "Особливій думці" 14 делегатів (більшовики, польські й латиські соціал-демократи) висловилися за можливість угод з революційно-демократичними організаціями на вищих етапах виборів – у міській і селянській куріях. Окрім того, більшовики домоглися прийняття резолюції "Про єдність виборчої кампанії на місцях", яка відкривала перед ними можливість проводити тактику лівого блоку скрізь, де вони очолювали місцеві організації⁹. Більшовиків підтримала січнева конференція Петербурзької організації РСДРП, яка заявила про необхідність угоди з есерами і трудовиками за умови їх відмови від блоку з кадетами. У кінці січня в результаті домовленості між партіями лівого блоку, до якого увійшли всі трудовики і частина меншовиків, була прийнята антикадетська програма спільних дій і умови виборчих угод, запропонованих більшовиками. Лівий блок став фактом¹⁰.

Хоча тактика лівого блоку дуже часто проводилась не гнучко, часто межувала із сектантством, але проте відзначалася чіткістю, визначеністю і тому зустрічала розуміння і підтримку у значної частини політично активних робітників. За більшовиками йшло також багато студентів, радикально настроєної інтелігенції й окремі групи селян.

Г.В.Плеханов, як найбільш впливовий і авторитетний російський марксист, претендував на роль теоретика, який стоїть вище обох течій в РСДРП, що боролися між собою, і який уособлював марксистську ортодоксію в її найбільш чистому, вільному від усяких домішок вигляді. Він залишився вірним думці, що метою російської буржуазно-демократичної революції має бу-

ти передача влади в руки буржуазії. Під буржуазією він розумів не дрібну буржуазію, яка репрезентує найвідсталішу форму виробництва, а тим більше селян, яких він вважав ірраціональною силою, що дивиться в минуле й прив'язана до "азійських" форм життя; він мав на увазі виключно освічену, європеїзовану ліберальну буржуазію, яка представляла наймодернізованішу частину російської економіки. І тому він був готовий надати критичну, але рішучу підтримку партії кадетів. В умовах різкої поляризації російського соціуму і надзвичайно гострих соціальних і політичних конфліктів Плеханов не був прийнятим ні революціонерами-радикалами, ні лібералами, бо жодне з цих угруповань не вважало його "своїм" у повній мірі¹¹.

У розпалі передвиборної кампанії Плеханов помістив на сторінках лівої безпартійної петербурзької газети "Товарищ" три листи під назвою "До питання про виборчі угоди", в яких виступив з обґрунтуванням блоків з кадетами і єдиної виборчої платформи. Гаслом такого блоку має бути девіз: "Повновладна Дума!" На думку Плеханова вона виражала "найбільш насущне зараз для всіх лівих і крайніх лівих політичне завдання"¹². Зрозуміло, що така позиція одного з найбільш авторитетних вождів російської соціал-демократії знайшла гарячу підтримку з боку безпартійних демократів. У своєму відгуку на перший лист Плеханова активна співробітниця "Товарища" Кускова наголошувала, що "він запрошує саме до того, до чого ми "буржуазні демократи" запрошували соціал-демократів з самого початку руху"¹³. Проте кадети в цей час уже вважали за краще більш обережну позицію і зовсім не поспішали підтримати ідею Плеханова.

Кадети ще на II з'їзді партії (січень 1906 р.) заявили про надкласовість своєї партії, підкреслюючи, що її діяльність визначається не інтересами якої-небудь соціальної групи, а загальними потребами розвитку країни. На виборах до I Думи вони здобули блискучу перемогу і прагнули повторити свій успіх і на наступних виборах. Отримавши в особі лівих партій серйозних конкурентів, кадети досить підозріло реагували на будь-які пропозиції про блоки й угоди з ними. Характерно, що на жовтневій партійній конференції (28-30 жовтня) під час обговорення питання про угоди серед них намітилося три позиції: проти будь-яких угод; за угоди як справа, так і зліва; за блоки з партіями, які розташовані зліва від кадетів. Загальна і досить розпливчата резолюція дала повну свободу дій місцевим комітетам.

Фактично в ході виборів розгорнулася боротьба між лібералами і лівим блоком. Спочатку під тиском лівих кадети змушені були відмовитись від блоку з октябристами і визнали можливість укладення угод "технічного

характеру" з лівими партіями. Згодом, після обіцянки Столипіна легалізувати партію, вони припинили переговори про угоди¹⁴. Газета "Товарищ", яка активно розробляла питання блоків, писала: "Питання про угоди не сходять зі сторінок газет. Дивно терпимо до цього питання ставляться крайні партії і дивно нетерпимо – кадети"¹⁵. Згодом, характеризуючи тактику кадетів, газета відзначала, що керівний орган партії "веде енергійну кампанію проти широкого застосування ідеї блоку у виборчій кампанії"¹⁶. Головний рупор партії – газета "Речь" часом в одному номері давала декілька статей з різкою критикою більшовиків і лівоблокістської тактики. Ось лише деякі назви: "Що будуть робити в Думі депутати 'лівого блоку'?", "В чому небезпека лівого блоку?", "Що таке 'лівий блок' і для чого він іде на вибори?" і цілий ряд інших. Підводячи підсумки виборчої кампанії П.Мілюков підкреслював, що партія кадетів "з самого початку наважилась виступити у виборчій кампанії самостійно і, незважаючи на гучні крики, на наклепи справа і на звинувачення зліва, цю свою позицію витримала до кінця"¹⁷.

Усі українські політичні партії, крім УНП, брали участь у виборах до II Думи, проте вони значно поступалися загальноросійським, особливо кадетам, РСДРП, есерам і Бунду як чисельністю, так і впливом. УДРП, як і під час виборів до I Думи, вступала в блок з кадетами та єврейськими організаціями. УСДРП, на відміну від більшовицької фракції РСДРП, допускала тимчасові блоки з кадетами і УДРП. Українська соціал-демократична "Спілка" проводила на виборах меншовицьку лінію.

З кінця жовтня 1906 р. значну увагу проблемі блоків і угод стала приділяти легальна київська газета "Рада", з якою активно співробітничали лідери УДРП. У передовій статті "Ради" від 20 жовтня підкреслювалось, що УСДРП і УДРП ще не зробили "хоч якісь заходи для обопільного порозуміння". Газета закликала їх "до тісніших зносин між собою, як під час самих виборів, так і під час підготовки до них"¹⁸. Коли виборча кампанія була вже в розпалі, у передовій статті "Про блоки" було зауважено: "На превеликий жаль, справа передвиборних блоків і порозумінь між поступовими партіями не стоїть так гарно, як треба було сподіватися"¹⁹. Характерно, що в цей же час на шпальтах газети з'явилася ціла серія публікацій з різкою критикою "Спілки", яка, на думку авторів, перетворилася на асимілятора "в українському вбранні"²⁰.

Підсумки виборчої кампанії на сторінках "Ради" підводив М.С.Грушевський. Він змушений був констатувати, що українці на виборах переважно виступали "членами російських партій" і закликав обраних депутатів з двох великих блоків у Думі – "кадетського" і

"трудового" перевагу віддавати останньому²¹. У цілому ж вибори до II Думи через розпорошеність українських політичних сил та чвари між ними закінчились не дуже вдало для них. УСДРП змогла провести в Думу лише одного депутата, а УДРП – жодного. Тільки для "Спілки" вибори стали серйозним, але останнім успіхом. Від південно-західних губерній України вона спромоглася провести 14 депутатів²².

Інтелігентський характер російських політичних партій зумовив високий ступінь конфліктності у відносинах між ними. Герметичність свідомості інтелігенції (особливо ліберальної й соціалістичної орієнтації) зумовила і герметичність партійних структур, які вели між собою боротьбу на знищення. Кожна партія претендувала на монополію особистого варіанта суспільного розвитку, вважала істинною тільки свою позицію²³.

У реальному житті ступінь поляризації класових інтересів російського пролетаріату і буржуазії була така, що повноцінні блоки між партіями, які їх представляли, виявились в 1905–1907 рр. практично неможливими. Великі збої давав і механізм дії "лівого блоку": між теоретичною схемою і живою практикою політичної боротьби залишалася ще дистанція величезного розміру²⁴. Кожна революційна партія дуже болісно ставилася до перспективи "розподілу" впливу на маси зі своїми політичними конкурентами. Ось чому "лівий блок" склався в умовах серйозного тертя, гострого суперництва і нещадної взаємної критики. Угоди між революційними партіями легше укладалися "знизу" аніж "зверху"²⁵.

На практиці, як зазначає С.Тютюкін, блоки соціал-демократів і кадетів на виборах до II Державної думи були більш частим явищем, аніж "лівий блок" соціал-демократів з неонародницькими партіями.

У результаті гострої передвиборної боротьби до II Думи було обрано 98 кадетів, 42 октябристи, 157 представників народницьких партій (104 трудовики, 37 есерів, 16 народних соціалістів). У Думу пройшло і 66 соціал-демократів²⁶. "Місця конституційно-демократичного центру, – писав по гарячих слідах П.Мілюков, – зайняли більш ліві представники"²⁷. Кадети, таким чином, відмовившись від створення блоків і укладення угод на міжпартійному рівні, втратили майже половину місць порівняно з I Думою.

¹Кускова Е. О блоках // Товарищ. – 1906. – 28 октября (10 ноября). ²Див.: Мартов Л. Что делают Государственной Думе. – СПб., 1906. – С.13-14. ³Див.: Мартов Л. Избирательные соглашения. – СПб., 1907. – С.22. ⁴Див.: Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М., 1996. – С.356. ⁵Див.: Басманов М.,

Гусев К., Полушкина В. Сотрудничество и борьба: Из опыта отношений КПСС с непролетарскими и некоммунистическими партиями. – М., 1988. – С.88. ⁶Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи: Історія комуністичної утопії / Пер. з польськ. Д.Андрухів. – К., 1999. – С.256. ⁷Див.: Там само. – С.273. ⁸Див.: Там само. – С.294. ⁹Див.: КПСС в резолюциях и решениях... Т.І. – С.235. ¹⁰Див.: Козицкий Н.Е. Ленин о единстве действиих левых сил: Разработка левоблокиской тактики и борьба большевиков за ее осуществление накануне и в годы первой российской революции. – К., 1979. – С.155. ¹¹Див.: Тютюкин С.В., Плеханов Г.В. Судьба русского марксиста. – М., 1997. – С.373. ¹²Плеханов Г.В. К вопросу об избирательных соглашениях. //Товарищ. – 1906. – 24 ноября (7 декабря). ¹³Кускова Е.К письму Г.В.Плеханова // Товарищ. – 1906. – 1 (14) ноября. ¹⁴Басманов М., Гусев К., Полушкина В. Знач. прая. – С.90. ¹⁵Кускова Е. Еще о соглашениях //Товарищ. – 1906. – 23 ноября (6 декабря). ¹⁶Григорий Ландау Принципы и действительность в тактике к.-д. // Товарищ. – 1906. – 1(14) декабря. ¹⁷Милуков П. Итоги предвыборных собраний // Речь. – 1907. – 9(22) февраля. ¹⁸Нові вибори до Державної Думи і українські партії // Рада. – 1906. – 20 жовтня. ¹⁹Про блоки // Рада. – 1906. – 17 грудня. ²⁰Асимілятори в українському вбранні // Рада. – 1906. – 22 грудня. ²¹Грушевський М. Нова Дума і українці // Рада. – 1907. – 15 лютого. ²²Див.: Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. – К., 1999. – С.154. ²³Див.: Политические партии России. Страницы истории. – М., 2000. – С.32. ²⁴Див.: Тютюкин С.В., Шелохаев В.В. Марксисты и русская революция. – М., 1996. – С.55. ²⁵Див.: Тютюкин С.В. Знач. прая. – С.239. ²⁶Див.: Тютюкин С.В., Шелохаев В.В. Знач. прая. – С.122. ²⁷Милуков П. Итоги последней избирательной кампании // Государственная дума: Бесплатное приложение к газете "Речь". – 1907. – 21 февраля (6 марта).

Надійшла до редколегії 30 жовтня 2000 р.

І.М.Миколаєнко, асп.

ЗЕМСЬКА СТАТИСТИКА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (1864–1917). ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано розвиток земської статистики на території українських земель у період з 1864 по 1917 р.

Analising developed of zemskoj statistiki on the teritori Ukrainian land (1864–1917).

"Общественные болезни, подобно физическим, не могут быть предупреждаемы или излечиваемы, если не говорить о них прямо и ясно" (Д.С.Миль).

"Метод, которым пользуется статистика, во многих случаях служит единственным путем для познания природы общественных явлений" (А.И.Чупров).

Виникнення та подальший розвиток земської статистики був викликаний практичними по-

требами утворених Положенням 1864 р. земських установ. "Земству, – говорив один із найбільш видатних земських статистиків, М.Ф.Анненський в доповіді на секції статистики IX з'їзду природознавців та лікарів, – потрібно було розробити питання про цінність і дохідність земель та іншого нерухомого майна, як головного об'єкта земського оподаткування, і з цією метою було започатковано статистичні бюро. Але цю часткову та службову задачу швидко затулила та поглинула інша, загальніша – вивчення економічних та інших загальних умов народного побуту."

Важлива задача земської статистики на той час полягала головним чином у всебічному вивченні та з'ясуванні об'єкта земської справи, тобто місцевого суспільно-народного побуту в усіх його проявах і особливо з господарсько-економічного боку. Вона мала насамперед характер практичний, а саме – підготовку досліджень, і разом з тим, унаслідок особистих якостей більшості подібних досліджень, вона має і наукове значення, тому що застосовувані нею методи дослідження і розробки матеріалів давали їй можливість з великим успіхом виконувати своє найближче призначення – служити практичним цілям.

Земствам потрібно було з'ясувати вартість земель, як головного об'єкта земського оподаткування, організувати вивчення економіки селянського господарства, його прибутковості, отримати інші дані про економічне положення селян. Статистичні роботи необхідні були також для оцінювання нерухомого майна (будинки, торгові й фабрично-заводські приміщення). Треба було провести й бюджетні обстеження, які враховували б прибутки та витрати населення, пов'язані з ринком.

З часом у земствах виникла потреба в показниках для організації медичної служби та шкільної справи. Усі ці життєво необхідні земству потреби і зумовили виникнення земської статистики. В оцінці їх становлення в історичній науці виникли різні погляди. Наприклад, видатний російський статистик А.А.Кауфман у своєму дослідженні "Статистична наука в Росії"¹ вказує на помилкове твердження дослідника статистичного руху Янсона, який вважав, що утворений з часом загальний тип дослідження російської земської статистики був результатом деякого синтезу двох типів: так званого московського, утвореного В.І.Орловим та його учнями і співробітниками, та чернігівського, основоположниками якого були П.П.Червінський, П.П.Шлікевич, В.Е.Варзар та О.О.Русов. У чернігівських статистиків, як характеризував Янсон ці два типи, головним предметом дослідження була земля, у московських – люди; основною метою московських статистиків було отримання даних про кожну господарсь-

ку одиницю і про загальні умови життя та діяльності населення; у чернігівських – класифікація ґрунтів, якій присвячувалося все дослідження. І ці особливості двох типів земської статистики наводилися у зв'язку з різними місцевими умовами – з превалюючим значенням землі, землеробства в чорноземній смузі та з переважанням промислової праці, а відповідно – людей, у Московській губернії. Як справедливо вказував знавець земської статистики А.Ф.Фортунатов, з наукового погляду ніякої різниці між московською та чернігівською статистикою немає, а О.О.Русов вважав протиставлення цих двох шкіл плодом якогось непорозуміння: і московські, і чернігівські дослідження однаково мали на увазі вивчення положення землеробства і залежного від них ступеня прибутковості та цінності землі, і лише суто зовнішні перешкоди заважали чернігівським статистикам так само вивчити людський фактор, як це вдалося московській школі.

Детальніше розглядав функції повітової земської статистики її харківський представник П.С.Єфименко, який стверджував, що, кожне повітове земство обов'язково збирає щорічно наступну інформацію: 1) про майно, яке підлягає земському оподаткуванню; 2) про врожайність хліба і трав; 3) про шкоду, що спричинюють комахи та тварини; 4) про розміри хлібних продуктів, необхідних для задоволення місцевих потреб, про надлишки, які можна збувати; 5) про розміри іншого сільськогосподарського виробництва; 6) про ціни на будівельні матеріали та працю. Для складання деяких з цих даних, необхідно, крім усього, визначити: 7) кількість населення; 8) кількість подвір'їв; 9) кількість худоби та ін. Для щорічного звіту губернаторів повітовими земствами подаються дані про: 10) положення хліборобства; 11) стан промислів сільського населення; 12) продажні та орендні ціни на землю; 13) ціни на життєві потреби та працю; 14) падіж худоби; 15) народні школи; 16) податі й повинності та ін.² Крім вищеперелічених обов'язкових даних, різні установи, а саме: губернські управи; міністерства внутрішніх справ, фінансів, хліборобства та державного майна, і майже всі їх департаменти; військові управління; різні спілки, наприклад, сільськогосподарська, Вільна Економічна Громада та інші, постійно вимагали від повітових управ самих різних статистичних даних.

У різні роки на території губерній, охоплених земським управлінням, виникли засновані на різних принципах статистичні організації. У губерніях України вони створювалися в такій послідовності: у Чернігівській (1876), Харківській (1880), Полтавській і Херсонській (1882), Катеринославській (1883), Таврійській (1884), Волинській, Київській, Подільській (1911).

Треба зауважити, що земська статистика поділялася на основну та поточну. Дані основної статистики, які становили найбільший науковий інтерес, створювалися в результаті переписів та різних статистичних обстежень, безпосередньо здійснюваних в основному, експедиційним шляхом. У поточній земській статистиці основну роль відігравали відомості, одержувані за допомогою "добровільних кореспондентів", органів влади на місцях і поточної звітності земських установ (земських лікарень, шкіл, страхових закладів).³

Згідно з прийнятою в історичній науці періодизацією історія проведення земських статистичних робіт у Росії (а отже, і в українських губерніях) поділяється на три періоди: перший з них тривав з 1864 до 1893 р. (прийняття нового положення "Про оцінку майна"); другий період – з 1893 до 1905 р. (Перша російська революція); третій період – з 1905 по 1919 р. (скасування земських установ)⁴.

У перший період були закладені основи ведення земських статистичних робіт на Україні. Основним завданням було збирання необхідних статистичних даних для обкладання майна земським податком. З метою їх одержання земствами були розгорнуті власні статистичні дослідження. Із самого початку вони набули, крім практичної, певної наукової спрямованості. Наприклад, у Чернігівській земській губернській управі відкривається статистичне відділення, в якому О.О.Русов, П.П.Червінський та В.Е.Варзар розробили програму статистичного опису губернії, у результаті чого з'явилася праця "Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе" (Вып. I, Чернигов, 1877). Також у 1877 р. було надруковано описи Чернігівського і Борзнянського повітів⁵. У 1881–1883 рр. земським переписом було охоплено всі повіти Чернігівської губернії. У програмі перепису були органічно враховані завдання оцінки майна і вивчення економічного побуту населення⁶. Результати проведеного обстеження було опубліковано у вигляді збірників по кожному повіту. Згодом чернігівський спосіб обстежень став прототипом земської оціночної статистики.

У 80-х рр. XIX ст. подвірні переписи були проведені в Чернігівській, Харківській, Полтавській, Таврійській, Херсонській і Катеринославській губерніях. Усього з 1881 по 1889 р. було описано 31 повіт шести губерній України. Крім того, в усіх повітах цих губерній, включаючи охоплені подвірними переписами, здійснено статистичні роботи за оціночними програмами.

Збір відомостей, що стосувалися головним чином так званої "врожайної статистики", почався у Полтавському та Херсонському земствах у другій половині 80-х рр. У 90-ті рр. до

організації "побічної" статистики приступила решта земств України.

Із 1887 р. царські власті заборонили земствам проводити подвірні переписи без дозволу Міністерства внутрішніх справ під приводом недопустимості дублювання загального перепису населення 1897 р. Міністр внутрішніх справ Плеве циркуляром від 11.03.1895 р. взагалі заборонив статистичні роботи, які супроводжувались опитуванням усього населення.

Новий закон 1893 р., доручаючи оцінку нерухомого майна відповідним комісіям, створюваним при повітових і губернських земських управах з представників земств і місцевих адміністративних установ, у той же час поклав на статистичні відділи при губернських земських управах підготовку матеріалу для вказаних комісій.

Поряд з Херсонським і Полтавським земствами, де збір інформації за спеціально розробленими програмами здійснювався щороку протягом 1887–1917 рр., у Таврійському (1887–1888, 1899–1917) та Харківському (1891–1893, 1901–1917) він функціонував з перервами. У решті земств на Україні щорічний збір даних побічної статистики став здійснюватись уже в ХХ ст.: у Катеринославській губернії в 1900–1917 рр., Чернігівському земстві – 1904–1917, Київському, Волинському, Подільському – 1913–1917⁷.

Подвірні переписи були проведені в губерніях Катеринославській, Полтавській, Таврійській і Харківській. Усього з 1883 по 1905 р. на Україні вони охопили 23 повіти чотирьох губерній⁸.

Дослідження поточної статистики реалізувались у досить широкому обсязі. Поряд з традиційною інформацією вони збирали відомості про розвиток торгових відносин в губерніях, селянське підприємництво, вихід селян з общини, переселенський рух, тобто про ті процеси, які набирали особливо великого поширення у зв'язку зі здійсненням століпінської аграрної реформи й різким наростанням розвитку капіталістичних відносин.

Проведення статистичних робіт у Київській, Волинській та Подільській губерніях повною мірою було розгорнуто лише в 1911–1917 рр. Подвірні переписи на території цих губерній не проводились, земські статистичні органи обмежились оцінкою майна, зборами статистико-економічних відомостей про господарство губерній, дослідження поточної статистики⁹.

Своєрідним фіналом земських статистичних робіт на Україні стала участь земств у сільськогосподарському переписі 1916 р. та сільськогосподарському й земельному переписі 1917 р. Проведення перепису 1916 р. було викликано гострою потребою обліку продовольства і сировинних ресурсів у зв'язку з

тривалою світовою війною. Це зумовило обмеженість програми цього заходу¹⁰.

Однак зміна політичної ситуації в країні й різке загострення класової боротьби на селі спричинили необхідність другого перепису. Оскільки Тимчасовий уряд був змушений розширити його програму, цей захід у 1917 р. був не тільки сільськогосподарським, а й земельним¹¹.

Земська статистика отримала схвальну оцінку з боку суспільних діячів та вчених-фахівців. Наприклад, економіст Е.З.Волков так оцінював роботу земських статистиків: "...підходячи до матеріалу і результатів їх роботи, розрізненої, часто майже підпільної, не узгодженої дуже часто ні в методах, ні в техніці виконання, роботі у значній частині своїй ескізної, не доведеної до кінця через непередбачувані обставини, ми не могли не врахувати того історичного факту, що статистичні бюро колишніх станових земств самодержавної Росії створювались аж ніяк не з метою об'єктивного вивчення сільського господарства Росії, а з метою фіскально-державною, з метою обліку податного становища населення взагалі й землеробського селянства, зокрема"¹².

Значний інтерес до результатів роботи земської статистики проявляли суспільно-політичні журнали. Наприклад, не останнє місце серед досліджень земської статистики належить часопису "Русская мысль". Г.Сазонов у статті "Значение и главная нужда земской статистики" писав: "...коренная черта новейшего направления русской мысли – стремление возможно полно и точно познать себя. Там, где основная группа населения народа – крестьяне составляют 90 и более процентов (94%, например, в Козелецком уезде), весьма естественно назвать такое изучение народоизучением, первый период которого относится к прошлому столетию, когда были обширные статистические работы по определенным программам: в Малороссии румянцевская подворная перепись. Во втором периоде народоизучение приняло чисто мистическое направление. Славянофилы красиво говорили о народе, но для экономической статистики они не сделали ничего. Третий период – последние 10-15 лет"¹³. Автор у своїй статті приходить до наступних висновків: а) статистика, або, за словами Г.Сазонова, народовивчення, поділяється на дві групи – та, що вивчає статистико-економічні форми, і та, що вивчає звичайно-побутові форми; б) земською статистикою займалися досвідчені, підготовлені і віддані справі люди (В.І.Орлов, П.С.Юхименко, В.М.Григор'єв, П.П.Червінський); в) особливу увагу земська статистика звертала на селянське господарство; г) статистичні дані збиралися за певною програмою; д) народовивчення характеризувалося точністю, безпосереднім вивчен-

ням на місцях. При цьому подвірний перепис був найбільш цінним статистичним матеріалом для вивчення економічного стану сільського населення повіту; е) глибинна, детальна розробка даних була притаманні для земської статистики; ж) у своїй роботі земські статистики використовували наступні джерела: "книги окладных сборов, книги сделок и договоров, книги для записывания паспортов и билетов, решения волостных сходов и судов, ревизские сказки, уставные грамоты и владенные записи, окладные книги земских управлений"¹⁴.

Суттєвим доповненням діяльності земської статистики є стаття Н.А.Каблукова "Практические результаты земской статистики", в якій він аналізує різноманітні публікації, що виходили з приводу робіт земських статистиків і при цьому наводить цікавий приклад: "...в конце 70-х годов сообщалось о переоценке земель в Борзненском уезде Черниговской губернии, в основу которой легли статистические исследования, произведенные *закрытым* перед принятием этой переоценки статистическим бюро Черниговского земства"¹⁵. На думку автора, причиною закриття Чернігівського земства були невтішні статистичні дані, які не влаштовували царську бюрократію, і вона зробила все можливе, щоб не оприлюднювати їх. Земська статистика взагалі була опозиційною до правлячої верхівки вже в силу своєї роботи.

Про різні напрямки діяльності земської статистики говориться в статті В.Григор'єва, який, аналізуючи земсько-статистичні роботи, указував на внесок Чернігівського земства в губернську статистику: "Черниговское земство поставило своим статистикам ближайшую и непосредственную практическую задачу – соби́рание материалов для определения доходности земель губернии. Работы черниговских земских статистиков начались в 1876 году и насчитывали 14 томов материалов для оценки земельных угодий. С 1882 года черниговские статистики начали давать в своих трудах и подворные переписи"¹⁶. У цій же роботі В.Григор'єв розглянув роботу Полтавського земського статистичного бюро, і прийшов до наступного висновку: "В этом статистическом отчете собраны данные 495 корреспондентов, приславших свои ответы на бланках, разосланных губернской управою"¹⁷. Більш детально В.Григор'єв розглянув внесок полтавських статистиків на сторінках "Русской мысли" пізніше¹⁸.

Якщо ж говорити про українську академічну статистику, то автором було зроблено наступну знахідку: у списку статистиків по Київському університету в роботі С.Н.Велецького "Земская статистика"¹⁹ під №119 згадується професор Микола Мартиньянович Цитович. Пізніше було вивчено його працю

"Сельское общество, как орган местного самоуправления"²⁰, в якій автор розглядає наступні питання: про сільську общину в епоху підготовки реформи 1861 р.; про сучасний устрій сільських общин та їх недоліки; про проекти реформи сільського общинного управління до утворення Державної Думи; про проекти положення про селищне управління. Ця праця являє інтерес для дослідження інституту самоуправління.

Окремо варто виділити праці видатного українського статистика Олександра Олександровича Русова²¹.

Треба сказати, що земська статистика відіграла суттєву роль у формуванні політичних партій та їх лідерів. У свій час В.І.Ленін віддавав належне працям земських статистиків: "Російські земські статистики, особливо "доброго старого" дореволюційного часу, здобули собі право на пошану тим, що ставилися до предмета своїх занять не рутинно, не із самим тільки фіскальним, або казенно-адміністративним, а з певним науковим інтересом"²².

На жаль, земська статистика на сучасному етапі розроблена недостатньо, за винятком кандидатської роботи А.М.Зубка "Материалы земской статистики как исторический источник по изучению истории Украины периода капитализма". – К., 1988, а також статті вищезгаданого автора²³. Роботи А.М.Зубка – останнє на сьогоднішній день дослідження земської статистичної науки в Україні, яке, незважаючи на свою незначну заідеологізованість, є досить ґрунтовним дослідженням з української земської статистики.

Земська статистика – це початок статистичної науки в Російській імперії. Саме на досвіді земських статистиків було розроблено методологію і принципи наукової статистики. З іншого боку, земські статистики, незважаючи на тиск з боку державних чиновників, у своїх працях давали досить об'єктивну картину сучасності, хоч іноді доводилося при цьому жертвувати власною кар'єрою і заробітком. І, звичайно, статистичні дані являють собою великий інтерес для істориків як джерело інформації про ті чи інші соціальні та суспільні процеси.

¹Кауфман А.А. Статистическая наука в России. – М., 1922. – С.52. ²Велецкий С.Н. Земская статистика. – М., 1899. – С.12. ³Зубко А.М. Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864–1917) // УДЖ. – 1988. – №3. – С.130. ⁴Сваицкий Н.А. Земские подворные переписи (обзор методологии). – М., 1961. – С.41. ⁵Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе. – Т.1. Черниговский уезд; Т.2. Борзненский уезд. – К., 1877. ⁶Червинский П.П. Земледельческая программа, приспособленная к соби́ранию сведений для оценки земельных угодий / Зем-

ский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1881. – Вып.1-4. ⁷Памяти Н.А.Каблукова : Сб. статей по статистике : В 2 т. – М., 1927. – Т.2. – С.58. ⁸Свавицкий М.А. Знач. пр. – С.295-301, 320. ⁹Зубко А.М. Знач. пр. – С.137. ¹⁰Предварительные итоги Всероссийской с/х переписи 1916 года (По подсчетам, произведенным местными переписными учреждениями). – Пг., 1917. – Вып.2. – С.312. ¹¹О системе и программе разработки материалов Всероссийской с/х переписи 1917 года // Докл. отдела переписи Министерства земледелия Всероссийскому съезду земских городских и правительственных статистиков 6-13 декабря 1917 года, и постановление съезда по докладу. – Пг., 1918. – С.228. ¹²Волков Е.З. Аграрно-экономическая статистика России. – М., 1922. – С.6. ¹³Сазонов Г. Значение и главные нужды земской статистики // Русская мысль. – 1884. – №4. ¹⁴Там само. ¹⁵Каблуков Н. Практические результаты земской статистики // Русская мысль. – 1886. – №1. ¹⁶Григорьев В. Анализ земско-статистических работ // Русская мысль. – 1887. – №1. ¹⁷Там само. ¹⁸Григорьев В. Земско-статистическое исследование по Полтавской губернии // Русская мысль. – 1885. – №3. ¹⁹Велецкий С.Н. Земская статистика. – М., 1899. ²⁰Цитович Н.М. Сельское общество, как орган местного управления. – Киев, 1911. ²¹а) "О желательной организации земской статистики"; б) "О пополнении программы основных земских статистических исследований вопросом о стоимости инвентаря земледельческого хозяйства"; в) "О необходимости изучения передвижения рабочих из трехпольной черноземной полосы в Новороссийские степи"; г) Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание с проектами оценки недвижимых имуществ уезда. – К., 1880; д) Харьков по переписи 1892 г. // Харьковский земский сборник 1893. – Вып.7; е) Доклад в статистической подкомиссии императорского Вольного экономического общества по вопросу о введении преподавания статистики в средних учебных заведениях // Тр. Императорского Вольного эконом. об-ва. – 1903. – №1-2. ²²Ленін В.І. Нові дані про закони розвитку капіталізму в землеробстві // Повн. збір. творів. – Т.27. – С.170. ²³Значення матеріалів земських подвірних переписів для дослідження історії України періоду капіталізму" // Вісн. Київ. ун-ту. – 1986. – №28. – С.73-79; Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864–1917) // УІЖ. – 1988. – №3.

Надійшла до редколегії 10 листопада 2000 р.

М.А.Крушельницький, асп.,
О.Г.Пилипчук, доц.

ДЕЯКІ ВІЙСЬКОВО-ВИХОВНІ АСПЕКТИ В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ УКРАЇНИ ТА СВІТОВОГО СПІВТОВАРИСТВА

Розглядаються деякі сучасні питання військово-політичної діяльності та виховної роботи у Збройних силах України в період утвердження державності та співпраці зі світовим співтовариством.

This article is about some contemporary questions of military-political activity and educational work in Ukrainian Army in the period of stabilization of Ukrainian statehood and cooperation with international community.

© М.А.Крушельницький,
О.Г.Пилипчук, 2001

Доленосним для України став 1991 рік. 24 серпня 1991 р. Надзвичайна сесія Верховної Ради УРСР проголосила незалежність і державний суверенітет України. Про це важливе рішення повноважна делегація України також оголосила і на надзвичайному з'їзді народних депутатів СРСР у Москві. Інші делегації колишніх республік лише домовились вести переговори з приводу майбутнього ядерної зброї та економічної ситуації в державі. Але від декларованої самостійності необхідно було ще пройти шлях до загальнонародного визначення та міжнародного політичного визнання, знайти повноправне місце серед країн світової спільноти.

У зв'язку з проголошенням незалежності Україна приступила до розробки нових принципів у галузі державного будівництва, військової сфери, у відносинах з іншими державами і республіками колишнього союзу. Адже з цього часу на території України набирали чинності лише її закони та постанови уряду. А це означало необхідність розбудови нової держави – України.

Важливим підґрунтям до утвердження нашої державності став Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. Міжнародне співтовариство схвально прийняло його результати. Тоді до 1 січня незалежну Україну визнали 68, а в 1992 – ще 64 держави¹. Найбільше значення мало визнання з боку США. Щоправда, адміністрація президента Дж. Буша з острахом ставилася до появи в Європі незалежної України, адже успадковані від СРСР запаси ракетно-ядерної зброї фактично перетворювали її на третю, після США і Росії, ядерну державу². Але тверда та принципова політика України відносно ядерної зброї та свого без'ядерного статусу відкинула всі сумніви.

Фактичне зникнення воєнно-політичного і фундаментально-ідеологічного протистояння між Сходом та Заходом призвело до нового розміщення сил, виникнення нових незалежних держав, але не знизило рівня воєнної небезпеки. Тому в той час особлива увага приділялася також військовим питанням. Спираючись на власний історичний досвід (зокрема, доби Центральної Ради), коли зневажливе ставлення до армії, нерозуміння її ролі в державному процесі та захисті суверенітету й незалежності країни призвело до загибелі української держави, парламент та уряд проводили роботу щодо створення правової бази для будівництва національної армії. Рішення про необхідність власних Збройних сил формувалося на з'ясуванні реальності ситуації (розпад супердержави СРСР), урахуванні політичних обставин та глибокому розумінні ролі Збройних сил у державотворчому процесі, що базувалося на усвідомленні конкретних уроків та висновках, зроблених із власної історії.

Уже 11 жовтня 1991 р. Верховна Рада ухвалила концепцію оборони та будівництва Збройних сил України, яка відбивала погляди керівництва держави на військову справу⁴. Згідно з цим документом Україна поступово, з урахуванням усіх факторів національної безпеки, реалізовувала свій намір про одержання в майбутньому статусу нейтральної, без'ядерної держави, яка не братиме участі у військових блоках, натомість візьме участь у реалізації всіх договорів і угод щодо незастосування ядерної зброї та сприятиме ратифікації відповідних договорів і угод між США і СРСР.

Закон України від 6 грудня 1991 р. "Про Оборону України" також підтверджував миролюбність політики України. У Законі зазначалося, що Україна прагне до мирного співіснування з усіма державами і буде підтримувати свою обороноздатність на рівні оборонної достатності для захисту від агресії⁵.

Особливості нової ролі України, її зовнішньої та внутрішньої політики у сфері воєнної безпеки змістовно відображено у Воєнній доктрині України затвердженої постановою Верховної Ради 19 жовтня 1993 р.⁶ Цей важливий державний документ зазначає, що Україна може і повинна стати впливовою державою, здатною виконувати значну роль у забезпеченні політичної, економічної й воєнної стабільності в Європі та всьому світі. Проголошуючи свою воєнну доктрину, яка має оборонний характер, Україна виходить з того, що вона не є потенційним противником жодної конкретної держави. Ця нова оборонна концепція, що була оприлюднена на весь світ, засвідчила відмінну військову стратегію від тієї радянської, яка створювалася для забезпечення марксистсько-ленінської ідеології протягом майже 80 років.

Головною метою воєнної політики України є гарантування національної безпеки України від зовнішньої воєнної загрози, відвернення війни, підтримання міжнародного миру і безпеки. Україна буде свої відносини з іншими державами на основі принципів рівноправності, взаємоповаги, взаємовигоди, невтручання у внутрішні справи та інших загальноvizначених принципів і норм міжнародного права, зафіксованих зокрема у Статуті Організації Об'єднаних Націй (ООН), Гельсінському заключному акті та документах Наради з безпеки і співробітництва в Європі. Звичайно з плином часу Воєнна доктрина потребує деяких змін, уточнень і доповнень, але зазначена миролюбність політики України має залишитись незмінною.

У Доктрині визначено, що, здійснюючи свій зовнішньополітичний і воєнно-політичний курс згідно з національними інтересами, Україна:

1) не висуває територіальних претензій до інших держав і не визнає жодних територіальних претензій до себе;

2) суворо дотримується принципу недоторканності існуючих державних кордонів;

3) поважає державний суверенітет і політичну незалежність інших держав і визнає за ними право на вирішення всіх питань своєї національної безпеки відповідно до своїх інтересів без нанесення шкоди безпеці інших держав;

4) сприяє паритетному і збалансованому скороченню всіх видів збройних сил і озброєнь у регіоні та у світі, виходячи з умов забезпечення оборонної достатності кожної держави;

5) вирішує всі міждержавні суперечності тільки політичними та іншими, прийнятими згідно з нормами міжнародного права, засобами і шляхом прийняття всіма державами зобов'язань про взаємний ненапад;

6) буде свої відносини з іншими державами незалежно від їх суспільно-політичного ладу та воєнно-політичної орієнтації на взаємному врахуванні всіх питань національної безпеки сторін.

Україна виступає за створення всеохоплюючих систем універсальної та загальноєвропейської безпеки і вважає участь у них важливим компонентом своєї національної безпеки. Дотримуючись позаблокового статусу, Україна сприяє створенню надійних міжнародних механізмів та загальноєвропейських структур безпеки на двосторонньому, регіональному і глобальному рівнях з метою зміцнення довіри і партнерства на основі принципів взаєморозуміння і відкритості у воєнно-політичній діяльності.

У Воєнній доктрині України вперше у світі був закладений без'ядерний статус нашої держави, а з огляду на катастрофічні наслідки для всього людства, які може спричинити ядерна війна, Україна вважає застосування ядерної зброї неприпустимим. Крім того, Україна виступає за загальне ядерне роззброєння та проти розповсюдження технологій виробництва ядерної, хімічної та біологічної зброї.

Реальні кроки в цьому напрямку Україною вже зроблено. Так, у травні 1992 р. з України до Росії вивезено тактичну ядерну зброю, а влітку 1996 р. – останню ядерну боеголовку. До 31 грудня 2001 р. Україна зобов'язалася знищити всі свої шахти і носії балістичних ракетних комплексів СС-19 та СС-24. 16 листопада 1994 р. Верховна Рада України прийняла закон "Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р." Причини відмови від ядерного військового потенціалу полягають не лише у кризовому стані сучасної української економіки. Головну роль відіграло прагнення дотримуватися інтересів міжнародного співтовариства, упевнено виявляти миролюбну

сутність своєї зовнішньої політики. Саме тому ратифікація документа про нерозповсюдження ядерної зброї має велике значення для всього світового співтовариства. Важливо визначити також, що вперше в історії ядерної держави Англія, Росія, США погодилися надати ядерні гарантії одній окремій державі, тобто Україні, що є новим словом у сучасних міжнародних відносинах⁷.

Разом із тим стабілізація багатонаціонального світу супроводжується ростом воєнних конфліктів різної інтенсивності на фоні поширення міжнародного та регіонального тероризму. Це в свою чергу не знижує рівня небезпеки та зберігає у перспективі джерела воєнної загрози. Прикладом цього є той факт, що в грудні 1999 р. Агентство "Ассошіейтед Пресс" провело всесвітнє опитування серед своїх 74 передплатників тобто засобів масової інформації в 36 країнах світу, де визначалося 10 найважливіших подій як 1999 р., так і XX ст. Результати опитування визначили, що серед них спільними є чотири з 10 подій, які пов'язані з війнами⁸. Крім цього, серйозної загрози набуває зростання тероризму, контрабанди наркотиків, незаконної торгівлі зброєю, організованої злочинності. Тому діяльність України щодо утвердження державності, співпраці з іншими країнами та її внутрішня політика будуються в першу чергу на засадах міжнародного права і є зваженою та поміркованою, яку світова спільнота оцінює позитивно, убачаючи в Україні державу з прогнозованою і передбачуваною політикою. Для забезпечення державної безпеки Україні, враховуючи її інтереси, європейські держави дозволили мати Україні 4 080 танків, 5 050 бронемашин, 4 040 гармат, 330 бойових гелікоптерів, та 1 100 літаків. З такими квотами Україна виходить до трійки держав Європи, що мають найбільші арсенали звичайних озброєнь⁹.

Особливо військово-виховне та міжнародне значення мають миротворчі операції ООН за участю українських військовослужбовців, спільні військові й військово-морські навчання з іноземними арміями в рамках програми "ПАРТНЕРСТВО ЗАРАДИ МИРУ", а також створення спільних миротворчих підрозділів, що стали реальністю після здобуття Україною незалежності¹⁰. Миротворчу місію Україна розпочала в липні 1992 р. в країнах колишньої Югославії, куди було направлено 240-й окремий спеціальний батальйон. У лютому 1996 р. він увійшов до складу багатонаціональних сил (ІФОР). З початку 1998 р. укрбат виконує завдання командування стабілізаційних сил (СФОР) і організаційно підпорядкований командуванню німецької бригади "Центр" та французької дивізії "Саламандра". Саме емблемою цієї дивізії з прапорами семи країн, які входять до її складу, було нагоро-

джено 13-ту ротацію укрбату. З березня 1995 р. українські військові як спостерігачі несуть службу в місії ООН у Таджикистані. У січні 1996 р. у відповідь на звернення ООН було прийнято рішення про направлення інженерно-мостового підрозділу (200 військовослужбовців) Збройних сил України з відповідною технікою до контрольної місії ООН в Анголі, який приступив до виконання своїх завдань у березні того ж року. У складі цієї місії ООН перебуває також група військових спостерігачів від України. У березні 1997 р. до складу спеціальних міжнародних поліцейських сил ООН в Боснії відбула група офіцерів МВС України. Також Україна входить до числа країн-контрибуторів військ до операції з підтримання миру ООН у Східній Славонії (танкова і протитанкова роти та транспортна вертолітна ескадрилья)¹¹. В операціях з підтримки миру в Косово у складі сил КФОР український миротворчий контингент представлено вертолітним загonom та моторизованою ротою загальною чисельністю 250 осіб. Для інженерно-технічного забезпечення виконання завдань миротворчої місії в південному Лівані в червні 2000 р. сформовано і направлено окремий інженерний батальйон українських "Голубих шоломів" в кількості 650 чол. з 200 одиницями техніки, який замінив у Лівані військовий контингент Фіджі¹². Для надання гуманітарної допомоги Демократичній республіці Конго також сформований український підрозділ¹³. Своєю участю в таких справах Україна не тільки виконує зобов'язання згідно зі статутom ООН, але й підвищує міжнародний авторитет і довіру до себе та своїх Збройних сил. Важко переоцінити й досвід, що його набувають українські військовослужбовці у спільних миротворчих операціях. Тільки в 1995 р. ООН була здійснена найбільша за період її існування миротворча операція в Боснії і Герцеговині, де були задіяні й українські "Блакитні шоломи". Наприкінці 1990-х рр. у цьому регіоні Балкан перебували 35 тис. військовослужбовців, що представляли 34 країни світу, у тому числі близько 500 миротворців від Збройних сил України (оперативний план "Спільна охорона")¹⁴.

Авторитет українських миротворців постійно зростає. З'являється все більше публікацій, відеосюжетів і фільмів про їх нелегку та небезпечну службу перед вітчизняними та іноземними громадянами. З теплотою і вдячністю ставиться до українців і місцеве населення. Незабутні і відгуки вищого іноземного командування об'єднаних миротворчих сил про виконання колегами з України доволі непростих завдань. Так, один із командирів миротворчого контингенту в Боснії і Герцеговині бельгійський генерал Йозеф Скупс висловив щире подяку військовому керівництву за

підготовку українських підрозділів де наголосив: "Ваші солдати підтвердили свою добру репутацію і зробили важливий внесок в успіх миротворчих операцій. Я дуже гордий, що командував такими підлеглими. Щирі слова подяки вашій нації за те, що ваші військові такі віддані й чесні солдати". Це яскраво характеризує значення миротворчої діяльності України та підвищує її політичний авторитет на світовій арені. Особливе виховне значення в пропаганді миротворчої діяльності України відіграє відкриття музею історії українських воїнів-миротворців у смт. Гвардійське на Дніпропетровщині¹⁵.

На сьогодні в Україні існують декілька навчальних центрів, де готують майбутніх миротворців. Це центр аеромобільних військ, розташований на Житомирі. Другий – Яворівський навчальний центр. Третій знаходиться – у Новомосковську на Дніпропетровщині, де проходять вишкіл підрозділи, які виконуватимуть миротворчу місію у складі багатонаціональних сил. Військові спостерігачі навчаються у філіях Академії Оборони України і в Житомирському навчальному центрі¹⁶. Останнім часом ведеться плідний діалог з різними країнами щодо використання одного з найкращих військових полігонів Європи – Яворівського, як центру для підготовки миротворців. Лише за 1999 р. і два місяці 2000 р. з метою ознайомлення зі структурою та можливостями полігону в Україну приїжджали три делегації зі штаб-квартири НАТО та близько десятка від ЗС Європейських держав, США та Канади. За своїми характеристиками і розташуванням він є унікальним, чим перевищує аналогічні йому в інших державах, адже знаходиться в географічному центрі Європи, займає близько 400 км² і має розвинену мережу автомобільних доріг. Для розміщення особового складу, техніки, частин та підрозділів полігон має три містечки: "Центральне", "Гвардійське" та "Інженерне", де в готелях, гуртожитках, казармах загалом можна розмістити більше півтори тисячі військовослужбовців. Парки та стоянки дозволяють розташувати близько 200 одиниць техніки. Тому цей полігон функціонує постійно і є основним центром підготовки військ Західного Оперативного Командування. Він забезпечує проведення тактичних навчань з бойовою стрільбою від взводу до з'єднання із застосуванням артилерії, засобів ППО Сухопутних військ, авіації, гелікоптерів вогневої підтримки, із застосуванням стрільб танковими підрозділами, з озброєнням БМП, БТРів та стрілецької зброї, виконання вправ з водіння бойових машин та автомобільної техніки. Позитивним є й те, що над полігоном повітряний простір відносно мало завантажений (порівняно із Західною Європою) авіалініями, що дає можливість бойового застосування всіх систем артилерії дивізійної ланки та проводити навчання

аеромобільних підрозділів. Починаючи з 1995 р., саме на Яворівському полігоні щорічно проходять миротворчі командно-штабні тренування і навчання в рамках програми "Партнерство заради миру"¹⁷. Тому спільне використання полігону дасть можливість підрозділам армії різних країн відпрацювати в повному обсязі питання бойового злагодженість, підготуватися до виконання завдань, що будуть покладені на миротворчі сили.

А наша держава разом із тим виграє і у фінансовому плані, адже перебування однієї роти з іншої країни впродовж одного місяця на Яворівському полігоні коштуватиме приблизно 100 тис. американських доларів¹⁸. Крім того, військовики з інших країн обов'язково їздитимуть на екскурсії, купуватимуть сувеніри тощо. І на все це вони будуть витрачати кошти, які також поповнять бюджет і підуть на розвиток регіону.

Значного поширення набувають зв'язки з арміями сусідніх держав, особливо Польщі, Угорщини, Словаччини, Румунії. Результатом тісних та дружніх контактів з партнерами стало створення в Зах ОК спільного українсько-польського батальйону, який в липні 2000 р. приступив до виконання миротворчої місії в Косово, а також батальйону "Тиса" за участю українських, угорських, румунських, словацьких воїнів. У рамках військового співробітництва в 2000 р. без сумніву стануть повчальними та корисними багатонаціональні миротворчі навчання військово-морських сил "Кооператив партнер-2000" які проведено в червні цього року в акваторії Чорного моря та поблизу Одеси на полігоні Чабанка за участю 10 країн – членів НАТО (Бельгії, Великої Британії, Греції, Іспанії, Італії, Нідерландів, Німеччини, США, Туреччини, Франції), і 6 країн учасниць програми "Партнерство заради миру" – Азербайджану, Болгарії, Грузії, Румунії, Швеції, України, а також міжнародні навчання сухопутних військ "Щит миру 2000" на Яворівському полігоні Зах ОК у липні місяці, де взяли участь більше 1500 осіб з 21 країн світу і спільні навчання підрозділів морської піхоти "Козацький степ-2000" на полігоні військово-повітряних сил "Чауда" за участі більше 800 осіб і 40 одиниць техніки з трьох країн (Великобританії, Польщі, України)¹⁹.

Постійна участь українських військовослужбовців у миротворчих операціях ООН та спільних навчаннях сприяє також військово-виховній роботі особового складу Збройних сил та є вагомим внеском у справу підтримання міжнародного миру. Весь світ є очевидцем того, що Україна та її сини навіть у часи економічної скрути не стоять осторонь планетарних проблем і демонструють свою відкритість та прагнення до конструктивної співпраці з усіма країнами світу.

Нова геополітична ситуація потребувала також переорієнтації політики України. Утвердження державності дало змогу здійснити Україні стратегічну мету – повномасштабну інтеграцію до Європейських та Євроатлантичних структур і повноправну участь у системі загальноєвропейської безпеки: Організацією Північно-Атлантичного Договору (НАТО), Європейським Союзом (ЄС), Західно-Європейським Союзом (ЗЄС), Радою Євро-Атлантичного партнерства (РЄАП), організацією з питань безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) та Радою Європи (РЄ), на основі яких формується нова архітектура безпеки XXI ст. Україна принципово виступає проти нового поділу Європи на військово-політичні блоки і вважає, що при наявності політичної волі можна знайти взаємоприйнятні рішення, які передбачали б рівноправну участь держав в Євроатлантичних структурах. При традиційному збереженні важливості військово-силового фактора для забезпечення національної безпеки дедалі більшої ваги починають набувати невійськові фактори: економічний, науково-технічний, інформаційний та екологічний²⁰.

Утворення України як суверенної європейської держави диктує необхідність створення принципово нової структури виховання захисника Української держави. Історичний досвід свідчить, що неприпустимо оборону України зводити лише до вирішення політичних, воєнно-економічних питань, а морально-психологічний фактор розглядати як другорядний. Кожен громадянин повинен мати стійку мотивацію своєї поведінки як захисника держави. Тобто чітко розуміти кого, що і від кого він повинен захищати. Звичайно, це не означає відмову від формування і розвитку у людини загальнолюдських цінностей. Національні цінності збагачують загальнолюдські та надають їм національного колориту. Головна мета виховання має максимально відбивати запити українського суспільства, відповідати перспективам його розвитку.

Ідеологічний зміст воєнної політики України викладено в ст. 11 Закону України "Про Збройні сили України". У ній говориться, що виховання військовослужбовців у Збройних силах України проводиться на національно-історичних традиціях українського народу²¹.

Багатолітня радянська ідеологічна система протягом усього існування в Україні завдала значної шкоди у сфері духовного життя нації, що не могло не позначитися на моральному стані суспільства, у тому числі військовослужбовців Збройних сил. Військові чесноти також мають особливе значення. Невипадково у військових академіях США є довгострокові курси моральної філософії, де особливо наголошується на ролі етики військовослужбовців

та проблемах моральної війни. Ті, хто готується стати військовим, повинен бути обізнаним із законами війни і теорією справедливої війни з надією на те, що така освіта може допомогти запобігти в майбутньому таких війн, як Югославська, Чеченська тощо. В українському війську із січня 2000 р. запроваджено Кодекс Честі Офіцера, котрий визначає сукупність морально-етичних норм, які визначають ціннісну орієнтацію світогляду офіцера і принципово регламентують його стосунки із соціальним оточенням, службову та громадянську діяльність²².

У нових умовах утвердження Української державності все більше наших військовослужбовців звертають свої погляди до релігії, яка має великий досвід боротьби зі злом як у сфері суспільних відносин, так і в душі окремої людини. Після багатьох років забуття ми знову повертаємося до загальнохристиянських норм моралі. Відомо, що сьогодні в Україні функціонує понад 70 релігійних конфесій та організацій, серед яких більшість християнського спрямування і всі вони мають добрі наміри співпрацювати зі Збройними силами у справі формування високої духовності військовослужбовців²³. У разі законодавчого визнання доцільності створення служби капеланів у Збройних силах України релігійні інституції будуть готові до виховної й пастирської роботи в повному обсязі, але до прийняття відповідних рішень слід детально на державному рівні розробити засади конфесійної присутності у війську²⁴. Звичайно, на шляху до співпраці та взаємодії церкви й армії існує багато проблем. Але всіх єднає головне – бажання відродити духовність нашого народу, повернути молоді і військовим споконвічні гуманістичні цінності людської цивілізації²⁵. Цьому активно сприяла участь офіцерів Збройних сил України з різних куточків держави в Європейській конференції військових християнських об'єднань, яка відбулася в Угорщині в 1999 р. де були присутні представники з 29 країн. На конференції ґрунтовно розглядалися питання розуміння миру через християнство, теологічної опори невіруючих військовиків, проблеми роботи капеланів у війську багатоконфесійних країн²⁶.

Значним інтернаціональним духовним дійством є щорічна травнева участь української делегації військовиків, починаючи з 1996 р., у Міжнародному військовому паломництві в містечку Люрд, що на півдні Франції. Військовики-християни (у 1999 р. – близько 20 тис. із 31 країни світу, у тому числі з України – 50 осіб), прибувають сюди, аби у спільних молитвах закликати людей до доброти й братерства, жити в любові й злагоді. Участь українських військових представників та теплі зустрічі нашої делегації на шляху до Люрду і підчас повернення в Україну відкриває

Європі нову Україну і свідчить про гаряче бажання нашої держави жити в мирі, порозумінні, тісній співпраці з країнами європейського континенту та світу²⁷.

Звернення до релігійних основ життя суспільства служить надійною допомогою при відродженні наших національних духовних традицій. Релігія як виховний фактор здатна допомогти повернути миролюбність, гідність та високу освіченість нашої нації. "У кінцевому рахунку, – пише Іоан Павло II, – мир між людьми – це повага невід'ємних прав людини, мир є результатом справедливості, тоді як війна породжується в результаті порушення цих прав, приносячи із собою ще більш тяжкі порушення... Повага до всеоб'ємної сукупності прав людини становить основну умову миру в сучасному світі: мир всередині кожної країни, кожного суспільства, а також мир у галузі міжнародних стосунків"²⁸.

За своєю суттю всі світові релігії є антивоєнними. Але у світі, де діють закони сили, а не моралі, армія може бути або інструментом зла і насильства, або фактором, стримуючим агресію. Саме за останнім принципом іде побудова Збройних сил України. Саме в цьому напрямку розвивається наша співпраця зі світовим співтовариством.

Дієву роль на шляху утвердження державності та у формуванні нового світогляду у військовослужбовців Збройних сил відіграють структури виховної роботи. Особлива увага виховними організаціями приділяється питанням патріотизму, відродження духовності, моралі, традицій, культури народу, утвердження української мови в усіх сферах життєдіяльності військ відповідно до чинного законодавства. У своїй діяльності вони також враховують складність міжнародного життя, політичну і соціально-економічну напругу в Україні і в державах, що її оточують, добре усвідомлюють і правдиво висвітлюють причини існуючих труднощів з істинно патріотичних позицій, змальовують обраний Україною шлях до завоювання гідного місця в співдружності європейських народів. Крім того, в основу сьогоденної діяльності виховних структур стало впровадження в життя Концепції виховної роботи у Збройних силах України, затвердженої Указом Президента у вересні 1998 р., яка накреслила шляхи і засоби перебудови виховної роботи у військових формуваннях, приведення її відповідно до вимог забезпечення оборони держави, захисту її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності²⁹. Саме органам виховної роботи належить особлива роль і велика відповідальність за реалізацію людського виміру розвитку Збройних сил України.

Таким чином, з перших днів існування незалежної України активно розпочався процес утвердження нових тенденцій і відносин у галузі

зі міжнародного співробітництва, а військово-політична діяльність України засвідчує відкритість і миролюбність на шляху розбудови нової держави, де не останню роль у формуванні нового світогляду, правильного розуміння планетарних і регіональних проблем відіграє військово-виховна робота у Збройних силах. Нині Україні є визнаним суб'єктом міжнародних відносин, беручи до уваги її геополітичне становище, вона відіграє важливу роль у підтриманні безпеки в Європі, у тому числі завдяки миротворчій місії Збройних сил.

На сьогоднішній день для подальшого будівництва і зміцнення обороноздатності держави надзвичайно важливо конкретно визначити аспекти забезпечення високого морального духу, шляхи досягнення суспільно-політичної та духовної єдності, морально-психологічної готовності як населення країни, так і особового складу Збройних сил та інших військових формувань до виконання завдань оборони держави.

¹Кульчицький С. Міжнародні гарантії незалежності України // Народна Армія. – 1996. – 19 січ.

²Якимович Б. Збройні сили України: Нарис історії. – Львів, 1996. – С.288. ³Папікян А. Збройні сили України двадцятого століття. – Львів, 1999. – С.95.

⁴Про концепцію оборони та будівництва Збройних сил України: Постанова Верховної Ради України від 11.10.91 №1659-12 // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №51. ⁵Закон України "Про оборону України" // Голос України. – 1991. – 25 груд.

⁶Воєнна Доктрина України // Голос України. – 1993. – 29 жовт. ⁷Темко Г. Основи формування системи виховання воїна в Україні у період утвердження державності (світоглядно-філософський аналіз). – К., 1997. – С.187-188. ⁸Иванов С. Исторические рекорды // Итоги. – 2000. – 11 янв. – №2.

⁹Згурець С. Інтереси України оновлений договір про звичайні Збройні сили врахує максимально // Народна Армія. – 1999. – 14 травня. ¹⁰Тарчинець В. Місія миру. – Львів, 1997. ¹¹Мишин В. Джерело військового виховання // Народна Армія. – 1997. – 4 лист.

¹²Гайсинський А. Миротворці. Задля миру і безпеки // Армія України. – 2000. – 21 чер.; Воронюк В. Українські миротворці готові до місії в Лівані // Народна Армія. – 2000. – 21 черв. ¹³Нові адреси миротворців // Урядовий Кур'єр. – 2000. – 18 лип.

¹⁴Смолянук В. Військова сила, цінності демократії та національні інтереси: варіанти взаємодії у сучасному світі // Людина і політика. – 2000. – №1. – С.37. ¹⁵Будяшевський А. Це наша доля, наша біографія. Відкрито музей Українських воїнів-миротворців // Народна Армія. – 1999. – 10 лип.

¹⁶Тарчинець В. Знач. праця. – С.157. ¹⁷Махно І. Львівський полігон може стати центром підготовки миротворців // Народна Армія. – 1999. – 25 бер.

¹⁸Махно І. Яворівський полігон може стати провідним у Європі // Армія України. – 2000. – 26 лют. ¹⁹Відбудуться миротворчі навчання // Народна Армія. – 2000. – 16 черв.; Тищенко Є. Стабільність через діалог та співпрацю // Народна Армія. – 2000. – 21 черв. ²⁰Воронюк В. Україна – НАТО: погляд у майбутнє // Народна Армія. – 1999. – 11 лист.; Згурець С. Україна. Шлях до західно-

європейського союзу. Європейські обрії // Народна Армія. – 1998. – 21 січ. ²¹Про Збройні сили України : Закон України від 6 грудня 1991 року // Військове законодавство України та право. – К., 1994. – С.32. ²²Кодекс честі офіцера Збройних сил України // Армія України. – 2000. – 1 лют. ²³Затьєв С. Духовність і злагода – міцний фундамент розбудови армії та держави // Народна Армія. – 1999. – 24 вер.; Кузьмук О. Без армії держава неможлива // Військо України. – 1997. – №5-6. – С.6. ²⁴Афонін Є. Становлення Збройних сил України: соціальні та соціально-психологічні проблеми. – К., 1994. – С.40-44. ²⁵Требін М. Збройні сили та релігія: світовий досвід взаємодії // Людина і політика. – 2000. – №1. – С.42-49. ²⁶Селега Ж. Християнське Єднання військовиків // Народна Армія. – 1999. – 7 лип. ²⁷Махно І. Люрд: Місце зустрічі змінити не можна // Народна Армія, 1999. – 3 лип. ²⁸Темко Г. Зазнач. праця. – С.236. ²⁹Концепція виховної роботи в Збройних силах України та інших військових формуваннях України // Армія України. – 1998. – 24 верес.

Надійшла до редколегії 29 жовтня 2000 р.

З.М.Куниця, асп.

ОПУБЛІКОВАНІ ДжЕРЕЛА З ІСТОРІЇ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ 60–90-х рр. XIX ст.

Проаналізовано вже надруковані документальні матеріали з історії робітничого класу України 60–90-х рр. XIX ст. і відзначено їхню наукову значимість.

The article covers the scientific importance of the published sources and memoirs deals with the ukrainian worker class in 60-90 years of the XIX century.

У 60–90-х рр. XIX ст. у Російській імперії відбувалися значні перетворення в усіх сферах соціально-економічного, суспільно-політичного життя. У цей же час сталися зміни в суспільній свідомості й розгорнувся різновекторний суспільний рух. Помітне місце в останньому зайняв робітничий клас. Його виникнення, становлення в пореформений період, соціально-економічне гноблення та політичне безправ'я, зростаюча з року в рік боротьба проти самодержавного ладу стали предметом багатьох досліджень не одного покоління істориків. Проте історія робітничого класу України досі об'єктивно і всебічно не висвітлена. З тим щоб усунути цю прогалину, необхідно, з одного боку, глибше використати опубліковані джерела, а з іншого, розширити джерельну базу. У даній статті критично проаналізуємо надруковані документальні матеріали і мемуарні твори.

Історія робітничого класу України 60–90-х рр. XIX ст. відбилася в матеріалах (журналів, газет) тогочасної преси.

Деякі факти про становище селян і робітників, про діяльність серед них революціонерів подано в народницьких періодичних виданнях "Вперед", "Община", "Земля і воля", "Народная воля", "Черный передел" та ін.

Статті й кореспонденції, які висвітлювали становище робітників на окремих підприємствах, їхню боротьбу, друкувалися в неофіційній частині "Губернских ведомостей", які виходили в кожній губернії України. Відомості про умови праці, зарплату, промисловий травматизм, медичне обслуговування, а також про окремі сутички на підприємствах подавалися й в інших газетах: "Южный край", "Киевлянин", "Киевское слово", "Новороссийский телеграф", "Горнозаводский листок", "Днепровская молва", "Одесский вестник".

Чимало статей про робітників України було вміщено в петербурзьких і московських газетах різних політичних спрямувань. Найбільше їх надруковано в газетах "Голос" та "Русские ведомости".

Слід відзначити, що на зміст публікацій в журналах і газетах негативно вплинули цензурні обмеження, що запроваджувалися "Тимчасовими правилами про пресу" від 6 квітня 1865 р., які зі змінами і доповненнями були чинними аж до кінця 1905 р. Головне управління у справах друку постійно рекомендувало місцевим цензурним комітетам, щоб вони не допускали до друку без попереднього дозволу статті, в яких повідомлялися які-небудь відомості про робітничі рухи, постанови, адреси. Тому закономірно, що періодичні видання не пропонували будь-яких радикальних змін у робітничому питанні. Вони порушували його для того, щоб розкритикувати деякі негативні боки організації праці на промислових підприємствах, рідше – окремих власників фабрик і заводів, і тим самим створити видимість турботи про робітників.

Певне значення для вивчення становища робітничого класу України, зокрема шахтарів Донецького басейну, мають "Сборники статистических сведений", видані в середині 80-х рр. XIX ст. статистичним відділом Катеринославської губернії земської управи. Усього вийшло три збірники¹. У них поряд із висвітленням стану сільського господарства і селянських промислів у Ростовському, Бахмутському і Словяно-сербському повітах детально охарактеризовано майже всі вугільні підприємства, розміщені на території цих повітів. Зокрема, подано відомості про кількість робітників на шахтах і райони виходу їх на заробітки, про умови праці й найму шахтарів, охарактеризовано види найму – індивідуального, артільного, підрядного, указано терміни роботи на шахтах і тривалість робочого дня у вугільній промисловості.

У збірниках детально описано різні форми і розміри заробітної плати майже всіх професій гірників. Наведено повідомлення про ціни на продукти. Значне місце відведено характеристиці житлово-побутових умов шахтарів, показано характер їхніх професійних захворювань і стан медичного обслуговування.

У збірнику, присвяченому Бахмутському повіту, вміщено також свідчення про зарплату робітників і службовців, зайнятих на залізничному транспорті.

Повідомлення про становище робітників, зокрема про промисловий травматизм і заробітну плату, є також у виданнях Гірничого ученого комітету ("Сборниках статистических сведений по горной части..." за відповідні роки), про нещасні випадки на металургійних заводах і шахтах ("Сборниках статистических сведений о горнозаводской промышленности России", щорічник).

Однак, ведучи мову про статистичні матеріали, вміщені як у вищезазначених збірниках, так і в низці інших, необхідно завжди пам'ятати, що в царській Росії статистичний облік проводився незадовільно. Коли йшлося про статистичні відомості щодо загибелі й каліцтва або про інші подібні факти, то до них потрібно ставитися особливо критично, оскільки капіталісти, як правило, намагалися приховати справжню картину, через що в статистичні звіти потрапляли тільки ті факти, які приховати вже було неможливо.

Для висвітлення історії робітництва України деяке значення мають "Труды съездов горнопромышленников Юга России". За останню чверть XIX ст. відбулося 25 чергових і 5 позачергових з'їздів. Більшість їхніх матеріалів опубліковано. У них, крім значної кількості даних про розвиток головних галузей економіки, наведено багато фактів про становище робітників. Маючи потребу в робочій силі для своїх підприємств, їхні власники до порядку денного багатьох з'їздів включали питання "Про робітників". При його обговоренні розкривалося багато сторін життя робітників.

Заслужовують на увагу дослідників "Памятные книжки", які щорічно видавалися в губерніях. В основу цих видань покладено матеріали, які щорічно збирали губернські статистичні комітети для звіту губернаторів. Тут, крім загальної характеристики стану сільського господарства і промисловості, інколи вміщувалися матеріали про становище робітників на промислових підприємствах, зокрема про зарплату, житлово-побутові умови, жіночу, дитячу працю, медичне обслуговування.

Починаючи з 20-х рр. XIX ст., у другі почали з'являтися збірники документів з історії робітничого класу України, підготовлені науковцями. У них вміщено документи, виявлені в архівних фондах різних установ, матеріали преси тощо. Вони містять основні відомості про становище робітників, їхні заворушення та страйки, про поширення в їхньому середовищі радикально-демократичних ідей, виникнення і діяльність нелегальних робітничих гуртків і організацій.

У 1924 р. вийшли у світ два збірники документальних матеріалів і статей про Південно-російський союз робітників (1875) та Південно-російський робітничий союз². До збірника "Южнороссийский союз рабочих" увійшли мемуари М.Сквері й П.Владиченка та інші спогади, а також деякі документи, виявлені в одеському архіві. Тут же вміщено невеликі спогади С.І.Мартинівського, племінника керівника союзу Є.Заславського. У них є низка фактичних неточностей. У наступному збірнику "Южно-русские рабочие союзы" вперше опубліковано матеріали дізнань та слідства у справі Південно-російського союзу робітників, зокрема свідчення самих робітників, в яких йдеться про діяльність В.Обнорського в Одесі наприкінці 1873 – на початку 1874 рр. Найбільшу цінність мають матеріали, які безпосередньо стосуються Союзу: свідчення учасників робітничої організації (Ізотова, Мрачковського, Силенка, Чимеренка), звинувачувальний акт і звіт про судовий процес. Публікація цих документів різко змінила уявлення про першу робітничу організацію, відкрила можливість для глибокого вивчення її історії виникнення, ідеології й діяльності.

Упорядник збірника "Стачки 1881–1895 годов"³, виданого в 1930 р., виявила документи у фондах департаменту поліції й Міністерства юстиції, Міністерства фінансів. При підготовці їх до друку вона керувалася таким правилом: вибирати як основний той з них, який містив найповніші відомості, інші матеріали використовувати в примітках. Це, як правило, телеграми, що входили в розширеному вигляді у відповідні донесення. Малозначущі факти, окремі згадки про страйки при відсутності детального викладу їхнього ходу віднесено в допоміжну хроніку.

До збірника включено 8 документів, що стосуються України. Розміщено їх у хронологічному порядку. Більшість із них – донесення керівників різних місцевих органів влади і управління. У цих документальних матеріалах йдеться: про хвилювання серед робітників на вугільних шахтах, орендованих А.К.Івановим поблизу Донецької залізниці (12 лютого 1887 р.); страйки на Курсько-Харківсько-Азовській залізниці (20 серпня 1887 р.), заводі Класена в Мелітополі Таврійської губернії, механічно-столярному заводі І.Зелінгера на Шулявці, Лук'янівської дільниці Київської губернії, в економії Борисових у Бахмутському повіті (4липня 1890 р.); страйки на Варваро-Борисівських кам'яновугільних шахтах у Сло-в'яносербському повіті Катеринославської губернії (жовтень 1890 р.), Харківсько-Миколаївській залізниці при станції Полтава (липень 1891 р.), станції Петровеньки Донецької залізниці (22 березня 1892 р.). Їхній зміст тор-

кався найрізноманітніших питань життя і боротьби робітників.

Джерельну базу з історії робітничого класу 70-х рр. в Україні розширив збірник "Рабочие движение 70-х годов"⁴, надрукований у 1934 р. У ньому вміщено документи з 1870 по 1879 рр. включно, виявлені у фондах III відділу царської канцелярії, Міністерства юстиції та департаменту поліції. Крім того, його упорядник використала матеріали й окремих періодичних видань.

Робітників України торкаються тільки 5 документів збірника. Два з них (№5, 6) висвітлюють події в Одесі. Це – доповідь царю від 1 вересня 1871 р. про страйк візників у місті 9 серпня цього ж року і записка Олександрові II 3 вересня про заворушення на фабриці кожухів Фадєєва. Документи № 10, 20 – донесення полтавського губернатора міністру внутрішніх справ від 1 липня 1874 р. про страйк робітників на бурякових плантаціях Городецького в Полтавській губернії та донесення київського губернатора тому ж міністру про хвилювання на Саливанківському цукровому заводі, що в Київській губернії, у грудні 1876 р. Приводом до подій, описаних у документі №10, стали чутки про те, що поденні робітники, що працюють у поміщика, переходять у стан кріпосних. Повітовий справник, який побував на місці події в м. Борисполі, пояснив безпідставність чуток та наказав місцевому начальству не допускати подібних ситуацій і вживати відповідні заходи. Наступний документ зафіксував сутичку, що відбулася між прикажчиком цукрового заводу, який з грубою лайкою примушував працювати; п'ятеро страйкарів було заарештовано.

У донесенні харківського губернатора міністру внутрішніх справ від 19 червня 1879 р. повідомлялося про страйк на цегельному підприємстві. Один з робітників агітував своїх товаришів залишити завод Шмідтмана й перейти до іншого господаря. 14 з них залишили цегельню.

У цілому можна констатувати, що документи названих збірників правдиво відобразили настрій частини робітників у 70–80-ті рр. та відтворили характерні для того періоду форми їхньої боротьби (сутьки, колективні втечі з підприємств, страйки), а також перші спроби їх створити власні нелегальні осередки під впливом демократично настроєної інтелігенції.

Важливі відомості про робітників України містять документи багатотомного збірника "Рабочее движение в России в XIX веке", виданого за редакцією Г.М.Панкратової. Документальні матеріали, що стосуються періоду 60–90 рр., вміщено в другому та третьому томах.

Другий том вийшов у світ у 1950 р. Матеріали, вміщені в ньому, виявлено в центральних державних архівах Москви і Петербурга, деяких державних архівах областей. Викорис-

тано фонди III відділення імператорської канцелярії, департаменту поліції, Санкт-Петербурзького і харківського генерал-губернаторів. В основному це документи керівних органів, як центральних, так і периферійних. Документів, створених робітниками або від їхнього імені, за період з 1861 р. по 1884 р. подано небагато. Та й ті висвітлюють тільки питання їхнього економічного становища. Низку матеріалів взято з легальної й нелегальної преси того часу.

Колектив, котрий готував збірник, ставив перед собою такі завдання: видати таку працю, документи якої б торкалися найрізноманітніших сфер життя робітників – економічних, правових, політичних, з'ясовували зростання їхньої свідомості, створення та діяльність революційних організацій. Тому вміщені в ньому джерела мають наукову цінність й понині.

Другий том збірника складається з двох частин. У першій⁵ з них, що охоплює 1861–1874 рр., історії робітничого класу України торкаються 4 документи. Один з них (док. №99) – це доповідь начальника III відділу царської канцелярії Олександрові II про страйк робітників кожухової фабрики Фадєєва в Одесі 2 серпня 1871 р. У ній повідомлялося, що на фабриці працювало лише 70 чол., а робочий тиждень тривав 2-3 дні. Тут же вказувалося на міру покарання ватажків стихійного заколоту. Записка одеського градоначальника, новоросійському генерал-губернатору (док. №100) знову акцентувала увагу на страйках працівників фадєєвської фабрики і візників міста та заслання головних учасників їх.

Два інші документи збірника (№142, 143) – донесення начальника Таврійського губернського жандармського управління III відділу царської канцелярії про страйк робітників на будівництві Лозово-Севастопольської залізниці та кореспонденція в газеті "Русские ведомости" про становище робітників на будівництві тієї ж залізниці – проливають додаткове світло на всі сфери життя, праці й боротьби робітників-залізничників. У кореспонденції наведено такий факт: будівельники прокладали колію через плавні – місцевість, залиту Дніпром; тут із 6 000 робітників загинуло 400, решта перехворіли на тиф або лихоманку.

У другій частині другого тому⁶ вміщено 33 документи, що стосуються історії робітничого класу України (1875–1884). 21 із них (док. №46–66) – це матеріали про Південноросійський союз робітників (Одеса). Це донесення, витяги з протоколів допитів Є.Заславського, І.Незабитовського, П.Тисельського, М.Курганського, Д.Ізотова, Д.Грінко, статут організації (док. №51), акт звинувачень Є.Заславського, В.Мрачковського, П.Силенка та ін.

У цій частині надруковано послання одеських робітників французьким, в якому вислов-

лювалася підтримка їхньої боротьби. У свій час його було вміщено в газ. "Община" в день 7-ї річниці Паризької Комуні. В іншому документі, запозиченому з газети "Община" (№3, 4, березень, квітень 1878 р.), повідомлялося про страйк ливарників, причиною якого було різке зменшення денної заробітної плати – з 60 коп. до 20 коп. Робітники заводу Белліно-Фендеріха, до яких звернулися з проханням повернутися до занять представники адміністрації, відмовилися зайняти робочі місця. Страйк тривав 3,5 тижні, і тільки тоді, коли частина робітників приступили до роботи, страйкуючі змушені були залишити завод.

Документальні матеріали (№230–236) висвітлюють діяльність Південноросійського робітничого союзу (Київ). Це – прокламація – лист до інспектора київського заводу "Арсенал" з рядом економічних вимог, донесення начальника Київського губернського жандармського управління в департамент поліції (док №232, 234) про Союз, програма Союзу, дві його прокламації з приводу страти Олександра II із закликом робітникам до дії та з вимогами, висунутими Олександром III. Документ №263 – відношення міністра юстиції міністру внутрішніх справ – своєрідний підсумок про революційну діяльність робітників в Одесі та Херсоні в 1875–1882 рр.

Тут же вміщено повідомлення про страйки робітників цукрової промисловості в Подільській губернії та працівників залізничних майстерень м. Полтави (док. №195, 291).

Загальним недоліком другого тому збірника є незначне відображення діяльності гуртків і груп народників серед робітників. Автори праці значно перебільшили кількість робітників, охоплених агітаційною і пропагандистською роботою Південноросійського робітничого союзу.

Третій том збірника "Рабочее движение в России в XIX веке" також складається з двох частин. Його видано в 1952 р. У першій його частині⁷, що охопила 1885–1889 рр. вміщено 22 документи про події в Україні.

У документі за №116 зафіксовано факт розповсюдження в Києві першого номера газети "Рабочий". Використовуючи матеріали документів №124, 183, 184, можна скласти цілісне уявлення про становище робітників залізниць у другій половині 80-х рр. Начальник відділення Харківського жандармського управління залізниць в рапорті департаменту поліції доповів про страйк доведених до відчаю працівників залізничних майстерень 19 червня 1885 р. на станції Олександрівськ. Вони двічі забарикадовували колію, не пропускаючи пасажирський поїзд. Певні поступки адміністрації – зміна організації роботи, надання права користуватися лікарнею та безкоштовного проїзду – спонукали 380 страйкарів уже 22 червня приступити до роботи. Подібні

хвилювання відбулися 20 серпня 1887 р. в головних майстернях Курсько-Харківсько-Азовської залізниці м. Харкова. Приводом цих подій було незаконне звільнення з роботи робітника, а причини ширші: відсутність розрахункових книг, в які б вносилися відомості про зарплату, штрафи, вирахування, відсутність у залізничників дублікату договорів (при договірній формі праці), відсутність медичної допомоги для понівечених у результаті виробничого травматизму.

Привертає увагу документ №136, який містить інформацію про страйк на Черкаському рафінадному заводі – це записка директора департаменту поліції від 30 липня 1886 р. цареві Олександрові III. Документи № 205–208 стосуються страйку на машинобудівному заводі братів Класен поблизу Мелітополя 30 січня 1888 р. Тут уже вміщено і вирок суду над 14 страйкарями.

Усі інші документальні матеріали, вміщені в цій частині збірника (док. №164, 165, 167–173, 269–271), – донесення про страйки у вугільній промисловості Катеринославської губернії в 1887, 1889, 1890 рр., причинами яких були важкі економічні умови життя переважної більшості шахтарів. Із донесення катеринославського губернатора міністру внутрішніх справ від 25 жовтня 1889 р. видно, що керівництво одного з підприємств не дотримувалося закону і не повідомило за 2 тижні робітників про зниження розцінок за роботу у зв'язку з переходом на зимовий сезон. Це стало поштовхом для страйку, що охопив також інші шахти. У ньому взяло участь близько 1500 осіб. Подані в документах факти свідчать про зростаючу свідомість, організованість і розмах виступів робітників.

У другій частині третього тому⁸ вміщено 13 документів, які стосуються України. Документи №10–13, 73, 90–94 – це таємні донесення про страйки на кам'яновугільних шахтах в Катеринославській губернії, доповідні записки про хвилювання робітників у м. Юзівці в серпні 1892 р. та покарання їх різками, повідомлення про страйк у залізничних майстернях при станції Полтава 1 серпня 1891 р. (док. №143) та коротка інформація про страйк на одному з чавуноливарних підприємств Черкаської округи 10–12 січня 1893 р. (док. №124).

Як свідчать документальні матеріали збірника, страйки 60–70-х рр. швидше нагадують бунти, страйки 80–90-х – це більш організована боротьба, у ході якої мали місце певні компроміси і порозуміння між представниками адміністрації підприємств і робітництва. Та й робітники 80–90-х рр. багато чим відрізнялися від свого пореформеного попередника. Однак на підборі документів до цього збірника, коментарях до вміщених у ньому документальних матеріалів негативно позначи-

лася однобока ідеологічна позиція його авторів, що визначалася марксистсько-ленінською теорією.

Особливе місце серед опублікованих джерел посідають нещодавно видані збірники документів. У 1986 р. надруковано збірник документів і матеріалів "Робітничий рух на Україні" (Становище та боротьба робітничого класу) (1861–1884)⁹. Його впорядкували В.П.Баран, Г.В.Боряк, М.І.Бутич, У.Я.Єдлинська, А.М.Катренко, С.М.Трусевич, В.С.Шандара. У ньому вміщено 301 документ. Їх виявлено в центральних російських державних архівах Петербурга й Москви, у центральних державних історичних архівах міст Києва і Львова, державних архівах областей України, рукописних відділах наукових бібліотек, у тогочасній легальній та нелегальній пресі, публіцистичних і статистичних виданнях: Документи і матеріали розміщено в збірнику в хронологічній послідовності.

У передмові до збірника обґрунтовано доцільність і необхідність його публікації. Наголошено, що це пов'язано з потребами дальшого поглибленого вивчення історії робітничого класу: шляхів його формування, кількісного та якісного зростання, становища і боротьби.

Заголовки до документів, примітки, науково-довідний апарат автори склали кваліфіковано. У праці вміщено покажчики промислових підприємств і географічний список використаних архівних та бібліотечних фондів, друкованих видань. Проте у збірнику відсутній перелік опублікованих матеріалів, що певною мірою ускладнює користування ним.

За походженням матеріали цього збірника можна поділити на такі групи: документи, складені робітниками (скарги, прохання), революційними організаціями, гуртками (лістівки, листи та інше); документи, авторами яких є представники органів влади і управління, заводські й фабричні адміністрації (донесення, повідомлення, записки, протоколи допитів, рапорти, циркуляри, відомості, постанови, розпорядження, доповіді, листи та ін.); матеріали преси. Інформаційна місткість та ідеологічна спрямованість їх є різною. Усі вони вимагають критичного підходу при науковому використанні.

Значна частина документальних матеріалів збірника стосується економічного та правового становища робітництва. Про вкрай незадовільні умови їхнього життя і праці свідчать док. №3, 4, 7, 10-12, 14, 18, 222 та інші, про відсутність елементарних правил техніки безпеки, охорони праці, санітарії та гігієни – док. №1, 34, 40, 118, 129, 134, 181, 188, 194, 196, 246.

Матеріали видання містять відомості про зростання експлуатації робітників, погіршення їхнього становища, зокрема про збільшення тривалості робочого дня. Так, у 70-х – на початку

80-х рр. на шахтах Донбасу робітники працювали по 13-15 годин, на більшості механічних, металообробних підприємств – 12 годин, на деяких механічних заводах Харківської губернії – 13 годин (док. №37, 47, 56 та ін.). На цукроварнях тривалість робочого дня становила 12 годин, але впродовж сезону (4-5 місяців) переробники цукрової сировини працювали без вихідних (док. №1, 201). Застосування системи штрафів та понаднормової роботи, праці у святкові та вихідні дні підтверджують док. № 28, 29, 37, 78, 81, 178, 185, 191, 247, 298 та ін. При тривалому робочому дні заробітна плата робітників залишалася дуже низькою, що прирікало їх на напівголодне існування (док. №23, 63, 97, 177, 178, 200 та ін.).

Значне місце у збірнику відведено документам, в яких зафіксовано факти боротьби робітників за власні права. Спочатку ця боротьба носила неорганізований, стихійний характер і виявлялася в основному в написанні скарг, самовільному залишенні робочих місць, хвилюваннях (док. №28, 29, 33, 39, 41, 45, 47, 51, 74, 81, 101, 149, 151, 152, та ін.). Документи 70-х рр. (№66, 68, 69, 80, 82, 105, 107, та ін.) засвідчили, що робітники починали переходити до організованої форми боротьби-страйків, усвідомлювати необхідність створення самостійних організацій (док. №114, 120, 124, 127, 160).

У збірнику знайшли місце документи, які характеризують багатогранну діяльність народників серед робітників у 70-х рр. Понад 60 документів (№93, 95, 104, 108, 193 та ін.) присвячено розповсюдженню ними відозв, прокламацій, забороненої народницької літератури. Наприкінці 70-х рр., як видно з документів, народники зміцнювали і розширювали зв'язки з робітниками, створювали робітничі гуртки, організації (док. №204, 205, 207-214), вели в них пропагандистську роботу. Тим самим народники революціонізували робітниче середовище, розвивали демократичну свідомість, розширювали світогляд, залучаючи до визвольної боротьби.

У цілому слід відзначити, що документи збірника охопили велике коло питань важливої і багатогранної теми. Про окремі з них можна було б вмістити більше матеріалів, зокрема, про формування робітничого класу, його кількісний та якісний склад, про діяльність його першої політичної організації – Південноросійського союзу робітників.

Продовженням проаналізованого документального збірника є наступний збірник – "Робітничий рух на Україні (1885–1894)"¹⁰, що вийшов у світ у 1991 р. До нього включено 273 документи. Місце виявлення їх – як і матеріалів попереднього збірника. Упорядники його В.П.Баран, Л.Я.Демченко, У.Я.Єдлинська, А.М.Катренко, П.П.Найденко, В.С.Ша-

ндра. Науково-довідковий апарат до збірника складено упорядниками кваліфіковано.

Документальні матеріали збірника різні за походженням: документи, складені робітниками, їхніми сім'ями, уповноваженими (скарги, прохання); документи робітничих та народницьких організацій – статuti, програми, відозви, резолюції, листівки та ін.; діловодна документація державних установ (рапорти, донесення, постанови про обшуки, протоколи допитів). Тут же вміщено матеріали легальної та офіційної преси, статистичні, публіцистичні та мемуарні твори.

У частині документів йдеться про важкі умови праці робітників Донбасу, як наслідок – виробничий травматизм (док. №55, 97, 106, 193, 224, 226, 237, 261). У багатьох із них зафіксовано факти про значну тривалість робочого дня, зокрема на залізницях. Наприклад, в одному з них повідомляється, що залізничники змушені працювати безперервно по 24 години через добу і тільки в середині 90-х рр. остаточно встановлено в цій галузі 12-годинний робочий день (док. №45).

Матеріали збірника (№26, 55, 69, 128, 129, 237) засвідчили неоднаковий рівень заробітної плати на підприємствах різних галузей. В основному він був низьким, а в період криз і депресій – взагалі мізерним. Особливо дешево цінилася праця жінок та дітей, яка знаходилася широке застосування на різних промислових підприємствах (док. №5, 28, 63, 98).

Завершення технічного перевороту в промисловому розвитку України вимагало освічених людей. Тому у збірнику вміщено низку звернень організацій і підприємств щодо відкриття навчальних закладів різних типів (док. №31, 52, 94, 223 та ін.).

Чимало матеріалів збірника висвітлюють питання страйкової боротьби (док. №3, 10-13, 16, 17, 34, 37-41 та ін.), зміну її характеру, часової тривалості. Найбільшого розмаху вона набула в гірничій, машинобудівній промисловості та на залізничному транспорті. А серед губерній за кількістю виступів особливо виділялися Катеринославська, Київська, Херсонська (док. №43, 51, 53, 62, 68, 69, 71, 76 та ін.). Особливістю цієї боротьби було й те, що в більшості випадків вона закінчувалася ширшим втручанням поліції і властей, проведенням жорстоких репресивних заходів щодо страйкарів.

Опубліковані документи (№32, 33, 48, 60, 65, 66, 70 та ін.) ширше проливають світло на питання "народники – робітники". У збірнику вміщено матеріали, які стосуються виникнення соціал-демократичних груп, гуртків (док. №11, 113, 127).

Упорядникам збірника за допомогою архівних матеріалів вдалося в загальних рисах висвітлити важливий період в історії розвитку

робітничого класу України та його боротьби проти соціального гніту, самодержавного політичного режиму.

Опубліковані документи і матеріали про які йшлося вище, справді містять важливі відомості про економічне й правове становище робітників України у 60–90-х рр. XIX ст., їхню боротьбу за його поліпшення, про поступове формування їхньої власної самосвідомості й політичного світогляду та включення в суспільно-політичний рух. Однак вони не дають повного уявлення про робітників різних галузей виробництва, різних шарів робітничого класу.

У 1991 р. видано книгу "Хроніка робочого движени на Украине (1861–1899)"¹¹. Її укладачі Т.І.Лазанська, О.М.Машкін, Л.Г.Москвич, О.Ф.Овсієнко. У ній подано відомості про численні факти боротьби українських пролетарів. У короткій передмові до книги проаналізовано основні її форми: а) скарги, прохання, петиції; б) виступи; в) колективні втечі з підприємств; г) легальні й нелегальні збори робітників – сходки – конспіративні збори з невеликою кількістю учасників; мітинги – відкриті масові збори з проголошенням політичних промов і прийняття резолюції; двувличні демонстрації; є) страйки.

Упорядники хроніки використали документи з фондів центральних державних архівів у Москві й Петербурзі, Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), державних архівів Київської й Харківської областей, матеріали офіційної й підпільної преси, опубліковані джерела.

Фіксуючи різноманітні події з історії робітничого руху в Україні, автори відзначили також факти діяльності народників серед робітників, виникнення і боротьби перших робітничих організацій-груп, гуртків, союзів. У довіднику показано практичну участь окремих робітників у робітничому русі, видавничу роботу революційних організацій, діяльність робітників у не-пролетарських організаціях.

Територіально хроніка охопила губернії України, що входили до складу Російської імперії. Матеріали в ній викладено в календарно-хронологічній послідовності рік за роком; у межах місяця – по днях. При описуванні окремих подій автори намагалися максимально використати виявлені дані про час проведення їх, місце, до якої галузі виробництва причетні учасники, їхня кількість, вимоги, організатори виступу, хід і результати, відгуки на подію та джерела інформації. Коли повідомлення стосувалися діяльності організації, наводилися дані про час її виникнення і припинення діяльності, структуру, кількість членів, ідейно-політичну орієнтацію, зв'язки з іншими організаціями і т. д.

Наведені в хроніці дані про економічні та політичні виступи робітництва і його організації відкривають можливість виявити і конкретно показати загальні і специфічні риси в боротьбі робітників різних регіонів і галузей, причини їхніх успіхів і невдач.

Серед інших видів джерел, в яких відобразилася історія робітничого класу, слід відзначити мемуарні твори (щоденники спогади та ін.): щоденник О.Ф.Кістяківського¹², спогади Є.М.Ковальської¹³, О.І.Бичкова¹⁴, Л.С.Залкінда¹⁵, О.М.Баха¹⁶, В.І.Сухомлина¹⁷, В.С.Панкратова¹⁸, М.І.Дрея¹⁹, Г.Борзнякова²⁰, І.Д.Веденєва²¹, В.Д.Перазича²², М.П.Сквері²³, П.В.Владиченка²⁴.

У цілому, зроблений нами аналіз опублікованих документальних матеріалів і мемуарних творів дає підстави твердити, що історики уже мають значну джерельну базу для висвітлення історії робітничого класу на Україні 60–90-х рр. XIX ст. Проте їх необхідно науково використати, виходячи з нових методологічних засад. Потрібні пошуки нових джерел, для всебічного з'ясування становища різних шарів робітничого класу.

¹Сборники статистических сведений по Екатеринославской губернии. Вып. I. Ростовский уезд. – Екатеринослав, 1886; Там само. Вып. II. Бахмутский уезд. – Екатеринослав, 1886; Там само. Вып. III. Славяносербский уезд. – Екатеринослав, 1886. ²Южнорусский союз рабочих : Сб. статей и материалов / Под ред. Н.М.Осиповича. – Николаев, 1924; Южнорусские рабочие союзы / Под ред. В.В.Максакова, В.И.Невского. – М., 1924. ³Стачки 1881–1895 гг. : Сб. док. / Подготовлен к печати Ф.Г.Матасовой. – М., 1930. ⁴Корольчук Э.А. Рабочее движение семидесятых годов : Сб. док. – М., 1934. ⁵Рабочее движение в России в XIX веке : Сб. док. и материалов / Под ред. А.М.Панкратовой. – Т.2. 1861–1884; Ч.1. 1861–1874. – М., 1950. ⁶Там само. – Т.2. 1861–1884; Ч.2. 1875–1884. – М., 1950. ⁷Там само. – Т.3. 1885–1894; Ч.1. 1885–1889. – М., 1952. ⁸Там само. – Т.3. 1889–1894; Ч.2. 1889–1894. – М., 1952. ⁹Робітничий рух на Україні (Становище і боротьба робітничого класу). (1861–1884) : Зб. док. і матеріалів. – К., 1986. ¹⁰Робітничий рух на Україні (1885–1894) : Зб. док. і матеріалів. – К., 1991. ¹¹Хроніка робочого движения на Украине (1861–1899). – К., 1991. ¹²Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885) : У 2 т. – К., 1994. – Т.1 (1874–1879); – К., 1995. – Т.2 (1880–1885). ¹³Ковальская Е.М. Южно-русский рабочий союз 1880–1881. – М., 1926. ¹⁴Бычков А.И. Дело о революционных кружках в Киеве в 1879, 1880 и 1881 гг. (Из воспоминаний народовольца) // Летопись революции. – 1924. – №2. – С.39–62; №3. – С.161–174. ¹⁵Залкинд Л.С. Воспоминания народовольца // Каторга и ссылка. – 1926. – №3. – С.90–94; Залкинд Л.С. Николай Михеевич Забелло // Каторга и ссылка. – 1926. – №3. – С.207–210. ¹⁶Бах А.Н. Записки народовольца. – М.; Л., 1926. ¹⁷Сухомлин В.И. Из эпохи упадка партии "Народная воля" // Каторга и ссылка. – 1926. – №3. – С.75–89; №4. – С.29–45,

№6. – С.65–87; №7–8. – С.61–103. Сухомлин В.И. Народовольческая рабочая организация на ст. Люботин Харьковско-Николаевской железной дороги // Пути революции. – 1926. – №5–6. ¹⁸Панкратов В.С. Из деятельности среди рабочих в 1880–1884 гг. // Былое. – 1906. – №3. – С.226–257; Панкратов В.С. Воспоминания. Как приходилось работать среди рабочих в 1880–1884 годах. – М., 1923. ¹⁹Дрей М.И. Стрельниковский процес. Процес 23-х в Одессе в 1883 году // "Народная воля" перед царским судом. Вып. 2. – М. 1931. – С.9–17. ²⁰Борзняков Г. Революционная молодежь в Одессе в 1882–1884 гг. // Каторга и ссылка. – 1929. № 8–9. – С. 129–158. ²¹Веденев И. В харьковских революционных кружках 1882–89 гг. (Воспоминания) // Летопись революции. – 1923. – № 5. – С. 98–111. ²²Перазич В.Д. Ювеналий Мельников и харьковский рабочий кружок. // Летопись революции. – 1923. – № 3. – С. 108–115. ²³Сквері М.П. Первая рабочая социалистическая организация в Одессе. (1875). – Одесса, 1921. ²⁴Владиченко П.В. Памяти учителя и погибших друзей // Каторга и ссылка. – 1923. – № 5.

Надійшла до редколегії 27 жовтня 2000 р.

О.М.Назарчук, асп.

ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПОЧАТКУ 90-х рр. XX ст.

Розглядаються питання відродження української соціал-демократії в кінці 80-х рр. XX ст. і створення в 1990 р. двох партій: Об'єднаної соціал-демократичної партії України і Соціал-демократичної партії України.

This article is about the revival of the Ukrainian Social-Democracy at the end of the 80's of the XX-th century and the creation of two parties: the United social-democratic party of Ukraine and the Social-democratic party of Ukraine in 1990.

На межі 80–90 рр. XX ст. в Україні склалися політичні та економічні умови для відновлення соціал-демократичного руху. Глибока криза в народному господарстві продемонструвала нездатність командно-адміністративної системи ефективно реагувати на гострі суспільні проблеми, а утвердження плюралізму та демократії спонукало прогресивно мислячі верстви населення до пошуку нових підходів їх вирішення. У різних містах республіки з'являються спілки, гуртки, клуби, які входять до Соціал-демократичної Асоціації (СДА) – Всесоюзної політичної структури (заснованої 10–11 липня 1989 р.), покликаної стати рушійною силою цих змін. Серед них: Кіровський клуб виборців (м. Дніпропетровськ), Соціал-демократична організація (м. Київ), клуб "Перебудова" (м. Київ), Львівська соціал-демократична організація, Харківська соціал-демократична група "Апрель", Клуб виборців "Вибір" (м. Харків) та ін. Окремо слід сказати про "функціонування наприкінці 1989 – на початку 1990 рр. Українського соціал-демократичного Центру інформації "Українські незалежні новини" (УНН), створе-

© О.М.Назарчук, 2001

ного згідно з ухвалою 1-ї робочої наради представників соціал-демократичних організацій України¹. (Організаційні збори Центру відбулися 14 лютого 1990 р., на яких головою Колегії було обрано Д.Редька, одногolosно прийнято статут²).

Вищезгадана робоча нарада пройшла 25-26 листопада 1989 р. у Львові³, ставши, по суті, першою офіційною зустріччю вітчизняних соціал-демократів.

Причинами, що спонукали її проведення, були політична слабкість окремо взятих організацій та бажання створити масову, впливову структуру, "під дахом" якої змогли б об'єднатися українські соціал-демократичні сили⁴. Уся робота наради і була підпорядкована реалізації цього завдання. З метою створення соціал-демократичної асоціації України (з перспективою утворення партії), учасники зібрання визнали за необхідне проведення першої Всеукраїнської конференції⁵.

Логічним продовженням цих подій стали друга і третя наради соціал-демократичних організацій України, на яких було остаточно узгоджено і оформлено подальший план дій.

Так, 13 січня 1990 р. в Таллінні делегати Установчого з'їзду Соціал-демократичної асоціації від місцевих організацій соціал-демократів України на своїй 2-й нараді підтвердили бажання "провести в м. Києві науково-практичну конференцію представників соціал-демократичних організацій України з метою обміну міркуваннями про можливість і доцільність створення єдиної соціал-демократичної організації України"⁶. Виконуючи це рішення, 10 лютого того ж року в Києві відбулася третя нарада представників місцевих соціал-демократичних організацій України і робочої групи з підготовки конференції. Було прийнято резолюцію про доцільність, час і місце її проведення, затверджено тему, вирішено інші поточні проблеми⁷.

За планом 23-25 березня 1990 р. в Києві в Інституті народного господарства ім. Д.С.Коротченка відбулася науково-практична конференція "Перспективи розвитку соціал-демократії в Україні". Її учасниками були 84 чоловіки (із 15 міст республіки)⁸. Переважна більшість присутніх не погодилася з трактуванням соціал-демократії, як "демократичного соціалізму" – терміна, запропонованого в "Робочому проекті програми СДПУ", розробленого О.Білоусовим та С.Кілеєвим. Піддавши жорсткій критиці проект, зібрання не могло і не хотіло підтримати "побудову на Україні суспільства демократичного соціалізму", а також входження України до складу СРСР "на основі справжньої конфедерації" та Загальносоюзного Договору⁹.

Здобула прихильність більшості думка про необхідність глибокого вивчення розвитку

західноєвропейської соціал-демократії. Наголошувалося, що "демократичний соціалізм" – це вчорашній день соціал-демократії, а тому варто розробляти концепцію "соціал-демократичної партії України не як партії соціалістичної ідеї, а як партії соціальної реформи, гуманістично-раціональної реорганізації нашого суспільства"¹⁰. Головним завданням визначалося "створення динамічної ефективної економіки як основи добробуту людей та проведення на цьому ґрунті сильної соціальної політики, адекватної економічним можливостям суспільства"¹¹.

На конференції було обрано організаційний комітет у складі 14 осіб на чолі з А.Носенком, який займався підготовкою і проведенням установчого з'їзду соціал-демократичної партії. Делегати також вирішили назвати партію Об'єднана соціал-демократична партія України (ОСДПУ), підкресливши тим самим свою правонаступність західноукраїнської УСДП (1899–1939) та східноукраїнської РУП – УСДРП (1900–1920).

Установчий з'їзд ОСДПУ розпочав свою роботу 25 травня 1990 р. в Києві в приміщенні бібліотеки Політехнічного інституту. Його відкрив голова оргкомітету А.Носенко.

За даними В.Литвина, який посилається на звіт мандатної комісії, на з'їзд прибули 96 делегатів з правом голосу (учасник з'їзду, член СДПУ Віктор Великанов говорить про 95 делегатів з'їзду з 30 міст і регіонів республіки¹²), представляючи 35 організацій (а дехто і сам себе) з 25 міст республіки¹³.

Розходження позицій, що мали місце під час проведення конференції, розгорілися на з'їзді з новою силою.

Розгляд програмних цілей партії розпочався доповіддю "Українська соціал-демократія: минуле, сучасний стан, перспективи", з якою виступив А.Павлишин – делегат зі Львова. Представники Одеси та Мелітополя звинуватили доповідача в приниженні історії соціал-демократичного руху в Україні, тому що той, на їхню думку, віддав пріоритет західноукраїнським еседам. Це стало однією з перших причин розколу з'їзду. Обговорення доповіді було знято з порядку денного. Головними ж документами, навколо яких в кулуарах з'їзду розгорнулися гострі дискусії, були "Декларація намірів" та "Декларація принципів". У результаті суперечок відбувся остаточний розкол делегатів на два непримиренні табори.

"Декларація намірів", з якою виступив Є.Патракеєв (м. Львів), поряд із тотальною критикою минулого і сьогодення пропагувала ідеї побудови "національної держави", формування "єдиної української нації". Останнє не сприйняла більшість учасників з'їзду, хоча чимало членів організаційного комітету вважали необхідним сприяти процесам інтеграції

представників усіх народів, що населяють Україну, в єдину українську націю (на зразок американської), але лише через усвідомлення ними спільних політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів.

Щодо "Декларації принципів" (автор В.Вовк, м. Київ), то вона рішуче заперечила ідеологічну доктрину марксизму-ленінізму як учення, і, на думку Віктора Великанова, "є важливим документом, котрий узагальнює передовий досвід світової соціал-демократії і дає філософське обґрунтування перспективних шляхів розвитку суспільства..."¹⁴.

Варто зазначити, що суттєвих розходжень не було лише при розгляді статуту партії.

Центральною подією другого дня (26 травня) роботи з'їзду стало обговорення доповіді В.Вовка. Він пояснив причини сучасного підходу до соціал-демократичних ідей. У дебатах прибічники "Декларації принципів" указували, що передове демократичне суспільство вже відмовляється від марксизму і соціалізму, противники ж ніяк не могли відійти від ідей "демократичного соціалізму" (а багато хто і від марксизму) і виступали проти прийняття цього документа за основу.

Великий інтерес у делегатів з'їзду викликав виступ гостя з Москви, фахівця із соціал-демократії, професора Б.С.Орлова. Його промова підтвердила основну ідею "Декларації принципів". Він "дав зрозуміти, що не існує поки що наукового трактування поняття "соціалізм", що "не остудило прибічників лівої течії соціал-демократії"¹⁵.

Попередити розкол не вдалося. Було проведено поіменне голосування щодо "Декларації принципів". Більшість делегатів, які її підтримали, склали фракцію правих соціал-демократів, почавши умовно називатися "соціальними демократами" або "модерністами" ("модерністи" дотримуються позицій модерної або "правої" течії соціал-демократії, ближчої до ідей лібералізму). Вони почали вимагати прийняття "Декларації принципів" за основу майбутньої декларації партії. Згодом до них приєдналась і невелика група центристів. Решта учасників з'їзду утворили фракцію лівих соціал-демократів. Об'єднавшись на принципах "демократичного соціалізму", вони дістали умовну назву – "демократичні соціалісти".

Після перерви і перереєстрації право голосу одержали 86 делегатів. З'їзд утворив узгоджувальну комісію, котра виробила досить розпливчату "Декларацію принципів ОСДПУ". На вимогу "соціальних демократів" внесли пункт, що засуджував усі ідеології, які здійснюють насильство над людиною, придушують її права.

Третій день роботи з'їзду (27 травня) був переважно присвячений виборам керівних органів. Він також не обійшовся без загост-

рень. Від однієї з прибічниць "соціальної демократії" надійшла пропозиція включити в "Декларацію принципів ОСДПУ" пункт із засудженням ленінізму. Це викликало бурхливі заперечення "демократичних соціалістів" і визначило подальший перебіг подій.

Прибічники "Декларації принципів" після консультацій між собою дійшли висновку, як писав згодом В.Вовк, "що розмежування не тільки неминуче, а й навіть необхідне"¹⁶. Таке рішення обґрунтовувалося думками, що в разі створення партії виникатимуть ідеологічні суперечки, що в свою чергу постійно паралізовуватиме її роботу. До того ж "виникла загроза інфільтрації до лав партії ще в стадії її формування великої кількості людей із залишками марксистсько-ленінської ідеології у свідомості та різними соціалістичними стереотипами"¹⁷.

У результаті "модерністи" залишили приміщення, а Установчий з'їзд Об'єднаної соціал-демократичної партії України припинив роботу, оскільки не виконав свого завдання. Делегати ж, розділившись на дві непримиренні групи, наприкінці дня 27 травня продовжили роботу окремо.

Далі 58 із 86 учасників з'їзду (переважно представники Києва, Львова, Харкова, Донецька, Ялти), котрі підтримали "Декларацію принципів" організаційного комітету, провели Установчий з'їзд своєї партії, назвавши її Соціал-демократична партія України (СДПУ). На ньому було прийнято Статут, "Декларацію принципів" (за основу майбутньої партійної декларації), "Резолюцію №1" про утворення СДПУ, "Резолюцію №2" щодо входження до СДА, обрано керівні органи партії – Правління та одну третину складу Ради партії (дві третини мали делегуватися регіональними організаціями), 7 комісій за напрямками роботи.

У "Зверненні до громадян України" партія проголосила, що вона боротиметься за "відновлення української державності" та "повернення України до цивілізованого світу"¹⁸.

На початковому етапі діяльності СДПУ пріоритетними напрямками були визначені: теоретико-ідеологічний та просвітницько-пропагандистський. При цьому головна увага зосереджувалася на доопрацюванні "Декларації принципів".

Початковий варіант Декларації складався з п'яти частин: "Історичного огляду", "Загальних принципів", розділу "Політична демократія", "Економічна демократія", "Соціальна демократія". До Програмного з'їзду запланували розробити і шостий – "Національна демократія і міжнародна солідарність", основні тези якого вже були сформульовані. Соціал-демократи зазначили, що їхніми попередниками "були видатні діячі української культури – Леся Українка, Володимир Винничен-

ко"¹⁹, а біля витоків вітчизняної соціал-демократії стояли Михайло Драгоманов і Дмитро Антонович.

До статуту Соціал-демократичної партії (який залишився єдиним як для ОСДПУ, так і для СДПУ) заклали ідею об'єднання людей з метою поступового розвитку України на основі свободи, демократії, соціальної справедливості й солідарності.

Структурний склад СДПУ побудували за принципом федералізму. Її організаційну сітку утворили місцеві й регіональні осередки. Члени партії одержали можливість добровільно об'єднуватися в місцеві організації за територіальною чи іншою ознакою, або за напрямом діяльності. Надали їм й інші принципово важливі права. Наприклад, обов'язковість виконання рішень вищих органів наставало лише із затвердженням їх нижчими організаціями. Дозволили створення фракцій.

Такий статут на етапі зародження партії себе виправдовував. І насамперед тому, що був зорієнтований привабити якомога більше людей в її ряди саме за рахунок широкої демократичності. Але все ж лави СДПУ зростали надто повільно, незважаючи навіть на те, що партія вважала своєю соціальною базою не лише робітничий клас, а й представників інтелігенції, селянства, дрібних і середніх підприємців, тобто тих, кого на Заході прийнято називати "середнім класом". Частково таку ситуацію можна пояснити тим, що з'їзд відхилив позицію щодо необхідності форсованого зростання кількісного складу партії, "оскільки на початку епохи плюралістичної демократії це можливо за рахунок теоретичної невизначеності, декларативності засад, аморфності соціальної бази. СДПУ обрала свій шлях партійного будівництва, об'єднуючи людей на ґрунті продуманих концепцій, а не під прапорами популістських гасел"²⁰.

24-25 листопада 1990 р. в Києві еседеки провели першу партійну конференцію, на якій обговорювалися переважно проблеми організаційної розбудови, зростання кількісного складу.

Аналізуючи політичну ситуацію в Україні, особливою гостротою відрізнялися категоричні заперечення ідеології й практики Комуністичної партії. Водночас критиці піддалися процеси, що відбувалися в Русі, а зокрема, надмірний екстремізм, утрата ініціативи. Однак питання представництва СДПУ в Політичній Раді НРУ сумніву не підлягало.

Одним із головних рішень конференції стало визначення терміну проведення чергового з'їзду, який мав прийняти Програму партії. Запланувавши на березень, його провели 26-27 жовтня 1991 р. у Донецьку. Цей з'їзд був позачерговим, і проект Програми на ньому не розглядався.

Річним підсумком діяльності СДПУ стала участь у політичному блоці "Демократична Україна", об'єднанні "Демократичний конгрес" та Комітеті "Референдум: суверенна Україна", який виступив із заявою до всіх громадян України відповісти "ні" на референдумі 17 березня 1991 р. Також "відомо, що керівництво СДПУ підтримувало постійні контакти з ініціаторами створення Партії демократичного відродження України, намагаючись виробити які-небудь прийнятні форми організаційного об'єднання"²¹. "Вірогідність різних об'єднувачих комбінацій політичних формувань відмічалася також і лідерами Демократичної партії України, Ліберально-демократичної партії України"²². А те, що СДПУ стояла на позиціях повної незалежності України, рішуче відкидаючи при цьому ідеї соціалізму, заперечуючи марксизм-ленізм і виступаючи проти КПРС, розглядалося політологами як можливість того, "що СДПУ буде ідейно близькою УРП"²³. Такий варіант мав певне підґрунття. Наприклад, у жовтні 1990 р. Ялтинська соціал-демократична організація (досить впливова в СДПУ) і Кримська організація Української республіканської партії виробили спільну позицію щодо КПРС та статусу Криму²⁴.

Щодо подальшої долі "лівого" крила, то після того, як "праві" створили СДПУ, вони проголосили утворення Об'єднаної соціал-демократичної партії України (ОСДПУ). Хоча були думки, що це рішення не має чинності через відсутність кворуму (58 із 86 делегатів з правом голосу стали членами СДПУ). Але все ж було обрано Раду партії у складі 10 осіб, Правління. ОСДПУ без застережень приєдналася до Франкфуртської декларації Соцінтерну 1951 р., трактуючи соціалізм, "як устрій суспільства, що здійснює максимально можливе задоволення матеріальних і духовних потреб кожної конкретної особистості при мінімально необхідному обмеженні її прав, обумовленому єдиною необхідністю дотримання невід'ємних прав решти особистостей"²⁵.

Порівнюючи ідейні засади СДПУ і ОСДПУ, закладені в Деклараціях принципів обох партій, можна помітити, що об'єднані соціал-демократи надали більшого значення економічним, а не національним проблемам. Вони виступили за співіснування всіх форм власності при умові вільної конкуренції між виробниками, керованої ринком, вважаючи необхідним при цьому і державне регулювання економіки як за допомогою безпосередньо законів, так і за допомогою визначених законом економічних важелів.

ОСДПУ проголосила прихильність ідеям багатопартійності, можливості перебування при владі декількох партій, свободи діяльнос-

ті опозиції, стояла на засадах абсолютної рівності народів, які живуть в Україні.

Об'єднана соціал-демократична партія вважала єдино прийнятним методом проведення реформ – перманентні реформи і в цьому готова була до співробітництва з будь-якою політичною організацією, чії цілі й методи не суперечили б цілям та методам ОСДПУ. Допускала співпрацю навіть з Компартією України.

Важливою подією в партійному житті стала регіональна конференція, що відбулась у серпні 1990 р. в м. Павлограді Дніпропетровської області. Досить цікавим виявилось обговорення про розходження між ОСДПУ і СДПУ. Зазначалося, що ОСДПУ у своїй програмі проголошує захист інтересів трудящих, під якими розуміє найманих працівників – науково-технічну інтелігенцію, робітників високої кваліфікації. СДПУ до цього списку додала ще й дрібних власників. Як зазначив О.Алін (Голова Ради ОСДПУ), "це не просто розбіжність. Бо що таке "дрібні власники" і скільки вони повинні при цьому мати – тисячу, мільйон? Отже, йдеться про лейбористську партію, яка вуалюється під СДПУ з тим, щоб на певному проміжку часу для свого зміцнення скористатися робітничою підтримкою..."²⁶.

Політична діяльність ОСДПУ, як і СДПУ, проявилася в участі в опозиційних блоках "Демократична Україна", "Демократичний конгрес" та Комітеті "Референдум: суверенна Україна", не відзначившись при цьому активною громадською діяльністю.

Слід зазначити, що ОСДПУ мала депутатську фракцію в Київській, яка складалася з 5 осіб (лідер Ю.Бауман). А у Верховній Раді партію представляв народний депутат УРСР В.Московка.

Своїми союзниками ОСДПУ вважала: Партію зелених України, Демократичну партію України, Ліберально-демократичну спілку, Партію демократичного відродження України, Соціал-демократичну партію України...

Першими соціал-демократичними партіями України, що виникли на зламі епох – розпаду СРСР, стали Об'єднана соціал-демократична партія України і Соціал-демократична партія України. І це не було випадковістю чи збігом обставин, це скоріше виявилось підсвідомим суспільним замовленням, замовленням усього народу, який втомився "йти вперед до світлого майбутнього", що мало називатися комунізмом, але який ще не був готовий і до радикальних змін. Соціал-демократія мала стати тією "золотою серединою", навколо якої планувалося згуртувати всі прогресивні сили, що дало б змогу вийти з багатьох тупикових ситуацій. Але це в теорії. На практиці сталося дещо по-іншому.

Чому ж відбувся розкол на ОСДПУ та СДПУ? По-перше, через недостатній рівень

розвитку політичної культури української соціал-демократії, а по-друге, через тяжіння однієї частини делегатів Установчого з'їзду до ідеологічних засад "демократичного соціалізму", носіями, якої були члени Соціал-демократичної Асоціації, а іншої – симпатіями до соціал-демократії, яка межує з ліберальною демократією. І якщо ОСДПУ створювалася на принципах "демократичного соціалізму, у тому розумінні, в якому це має місце у світовій соціал-демократії"²⁷, то "СДПУ належить до модерністського або "правого" крила світової соціал-демократії (у Європі це СДП Іспанії, сучасної Німеччини, наближаються лейбористи Великобританії, інші)"²⁸.

Згодом прогресивніші ідеї взяли верх над консерватизмом, що призвело до об'єднання цих двох партій. Хоча й ненадовго...

У зв'язку з тим, що архів СДПУ(О) не зафонований, автор робить посилання на матеріали поточного архіву партії, указуючи точну назву документа і рік, до якого той відноситься.

¹Поточний архів СДПУ(О). 1990. Лист В.Лучка і Д.Редька Раді СДПУ. ²Поточний архів СДПУ(О). 1990. Протокол организационного собрания Украинского социал-демократического Центра информации "Украинские независимые новости"(УНН) от 14 февраля 1990 года. ³Перша робоча нарада соціал-демократів України // Реформа. – 1989. – №4. ⁴Висоцький О., Голуб А. Витоки сучасної української соціал-демократії // Генеза. – 1995. – №1. – С.184. ⁵Резолюція робочої наради соціал-демократів України. // Реформа. – 1989. – №4. ⁶Поточний архів СДПУ(О). 1990. Информационное письмо. III. совещание представителей местных организаций социал-демократов Украины. ⁷Поточний архів СДПУ(О). 1990. Резолюция III совместного совещания представителей местных социал-демократических организаций Украины и рабочей группы по подготовке конференции. ⁸Литвин В. Сучасні соціал-демократичні партії України // Політика і час. – 1991. – №8. – С.44. ⁹Вовк В. Соціал-демократія на Україні. В пошуках сучасних підходів. // Голос громадянина. – 1990. – №19. ¹⁰Конференція Соціал-демократичної партії України // Голос громадянина. – 1991. – №3. ¹¹Там само. ¹²Великанов В. Учредительный съезд СДПУ // Социал-демократ Украины. – 1990. – №5. ¹³Литвин В. Сучасні соціал-демократичні партії України... – С.44. ¹⁴Великанов В. Учредительный съезд СДПУ... ¹⁵Филатов А.С. СДПУ: начало пути. // Крымский комсомолец. – 1990. – 9 июня. ¹⁶Вовк В. Соціал-демократія на Україні. В пошуках сучасних підходів... ¹⁷Там само. ¹⁸Обращение к гражданам Украины // Социал-демократ Украины. – 1990. – №5. ¹⁹Декларация принципів соціал-демократів України. – К., 1990. – С.4. ²⁰Конференція Соціал-демократичної партії України... ²¹Социал-демократическая партия Украины (СДПУ) // Коммунист Украины. – 1991. – №5. – С.50. ²²Там само. ²³Только секретарю партийной (КПСС) организации // Голос громадянина. – 1991. – №30. ²⁴Совместное заявление Ялтинской социал-демократической организации и Крымской органи-

зации Украинской республиканской партии // Форум. – 1990. – №3. ²⁵Декларация принципов социал-демократов Украины // Коммунист Украины. – 1991. – №5. – С.47. ²⁶Поточний архів СДПУ(О). 1990. Виступ О.Аліна на регіональній конференції ОСДПУ в м. Павлограді. ²⁷Декларация принципов социал-демократов Украины... – С.47. ²⁸Вовк В. Соціал-демократія на Україні. В пошуках. сучасних підходів...

Надійшла до редколегії 25 листопада 2000 р.

І.А.Карсим, асп.

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ І ПЕРШИХ ЧАСІВ ІСНУВАННЯ ЦЕРКОВНОГО (ЗГОДОМ НАЦІОНАЛЬНОГО) МУЗЕЮ м. ЛЬВОВА

На основі архівних та опублікованих матеріалів досліджується процес виникнення і розвитку Церковного (Національного) музею м. Львова в 1905 – на початку 1920-х рр.

Based on archive and published sources, author analyses the origin and the development of Lviv's Church museum (1905–1920).

Серед церковно-археологічних установ і музеїв, заснованих в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст., особливе місце належить Церковному музею м. Львова. Це був єдиний такий музей на території України, що входила до складу Австро-Угорщини. Заснував його митрополит Української Греко-Католицької Церкви Андрей Шептицький у 1905 р. з приватної збірки; у перші роки існування він мав назву "Церковний музей м. Львова". Цікаво, що ідея створення такого закладу виникла у митрополита після відвідин Церковно-Археологічного музею при Київській Духовній Академії¹.

Львівський Церковний музей був заснований з метою збереження від загибелі залишків давньої української культури – зібраних митрополитом пам'яток церковно-етнографічної старовини. Митрополит передав музею всі свої колекції, котрі на час заснування музею в березні 1905 р. становили близько 600 предметів, і кошти, потрібні для його подальшої роботи і розвитку. У 1908 р. кошти музею досягали 65 412 австрійських крон². Лише за п'ять років існування музею митрополит пожертвував для його розвитку 175 тис. крон і 3 800 пам'яток, а в 1912 р. він призначив річне утримання музею в розмірі 18 000 крон щорічно на 10 років. У цьому відношенні становище Львівського музею було найкращим – адже церковно-археологічні заклади, створені на території України, котра входила до складу Російської імперії, не мали коштів, виділених церковною владою, а існували за рахунок пожертв приватних осіб, і не могли витрачати значні кошти для поповнення своїх колекцій.

Першим організатором музею, упорядником його збірок і довголітнім директором (до 1952 р.) був видатний вчений-філолог і мистецтвознавець Іларіон Свенцицький. Він народився 1876 р., закінчив університет у Львові в 1899 р., у 1900 р. працював у Санкт-Петербурзі в університеті і в Археологічному інституті під керівництвом професорів Соболевського, Жданова, Платонова, Ламанського і Покровського. У 1901 р. він зайняв посаду помічника бібліотекаря Львівського Народного Дому, потім працював у Празі й Відні. 1902 р. захистив докторську працю "Значення Максима Грека у розвитку філософії в Росії", а з березня 1905 р. став першим технічним організатором і директором Церковного (потім Національного) Музею у Львові³.

Збірка музею активно поповнювалася, і з огляду на загальнонаціональне значення зібрання Церковного Музею і його постійний приріст А.Шептицький вирішив передати цей заклад українському народу Галицької Русі й зробити його відкритим для загального відвідування, що й було зроблено актами 29 грудня 1908 р. і 11 липня 1911 р. Музей був перейменований у "Національний музей імені Митрополита Андрея графа на Шептичах Шептицького". Була створена фундація, котра мала зберігати відповідними засобами музейні збірки і постійно їх поповнювати. Для матеріальної підтримки фундації митрополит щорічно виділяв значні кошти, а також передав їй у власність чиншові дома у Львові, щоб доходами з них забезпечити фундації належний розвиток.

Національний музей мав демонструвати зібраними пам'ятками стан культурно-національного життя України, особливо Подністрів'я і Покарпаття, по змозі в його безперервному розвитку, а також поглиблювати серед широких народних мас любов і пошану до культурних пам'яток нашої старовини з метою піднесення і розвитку української національної культури. Для цього музей мав збирати і зберігати пам'ятки духовної й матеріальної культури українського народу, тобто пам'ятки, котрі висвітлювали життя всіх чи окремих суспільних верств українців, і зображали це життя в усіх його проявах, а саме: доісторичної, історичної й культурної археології, народного побуту і мистецтва, церковного іконопису, різьби і всякого начиння, портретів і особистих пам'яток культурно-національних діячів українського народу, галереї новітнього українського мистецтва, збірки рукописів, стародруків, актів, карт українського походження або таких, що висвітлювали історію України, та нумізматики поодиноких історичних діб життя українських земель.

Предмети культурного життя споріднених народів – білорусів, росіян, поляків та інших

слов'ян мали входити до складу музейного зібрання лише постільки, оскільки могли слугувати кращій ілюстрації й зрозумінню української національної культури, або могли бути очевидними доказами культурно-національних взаємин українського народу з ними; тобто на відміну від Київського музею, котрий збирав пам'ятки не тільки слов'янських народів, а й східних і західноєвропейських, Львівський майже із самого початку свого існування мав яскраво виражену національну направленість.

Фундація мала також постійно створювати всім доступні виставки музейних збірок і проводити наукову діяльність; у рамках вищенаміченої програми наукової діяльності організовувати наукові дискусії, публічні лекції, систематичні курси, проводити археологічно-наукові дослідження і подорожі, видавати наукові праці й скликати наукові з'їзди.

Керувати Національним музеєм мала створена митрополитом кураторія, до якої входили представник родини графів Шептицьких, митрополит Греко-Католицької Церкви у Львові або його представник, представник Греко-Католицької Митрополічної Капітули у Львові, представник монастиря "Студіон Святого Івана Хрестителя у Львові", представник товариства "Просвіта" у Львові, і по одному представникові української науки в галузях історії української Церкви і обряду, української філології й літератури, української історії, права, архітектури, мистецтва, етнографії, археології⁴.

Національний музей у Львові став осередком гуртування кращих мистецьких і наукових сил того часу. Розвиткові музею сприяли Іван Франко, Володимир Шухевич, Філарет Колесса, Іван Труш. Іларіон Свенціцький підтримував зв'язки з музеями Києва, Праги, Варшави, Відня, Санкт-Петербурга⁵. У 1925 р. музей нараховував майже 25 тис. пам'яток. Серед них були стародруки, рукописні твори XIV–XIX ст., ікони і антимінси цього ж періоду, історичні портрети XVII–XIX ст., архівні пам'ятки, стародавні карти, плани, нумізматична колекція, археологічні, сфрагістичні пам'ятки⁶. На відміну від інших церковно-археологічних музеїв цей музей у своєму трансформованому вигляді існує й сьогодні; його фонди нараховують понад 100 тис. експонатів.

Однією з перших колекцій, котрі потім були передані до Львівського музею, було зібрання ікон старовинної церкви с. Поляни, котре придбав митрополит Андрей Шептицький⁷. І.Свенціцький згадував, що коли митрополит запросив його на посаду упорядника і директора щойно створеного музею, усі його колекції розміщувалися в будинку митрополита і складалися з рідкісних стародруків, невеликої кількості рукописів й ікон. Тому в березні 1905 р. директор музею виїхав у Росію для купівлі книг, вивчення антикварного ринку й архівних

дослідів. Він відвідав Почаїв, Бердичів, Житомир, Київ, Чернігів, Москву, Петербург, Вітебськ, Смоленськ, Мінськ, Вільно, розшукуючи пам'ятки. І.Свенціцький зазначав, що всі книгозбірні, музеї, архіви, наукові установи й товариства та Російська Академія Наук зустріли представника новозаснованого галицького Церковного музею як давнього знайомого. Академія Наук намітила обмін дублетами стародруків. Св. Синод видав музею повний круг церковних друків⁸. Особисті знайомства в Росії зав'язалися у митрополита ще з 1887 р., а у Свенціцького – з 1898 р.

Після повернення з чотиримісячної подорожі по Росії влітку 1905 р. Свенціцьким була здійснена перша систематична археологічна поїздка по Галичині, Бойківщині та Лемківщині. Протягом п'яти тижнів він побував у 60 селах, чимало записав, описав і зібрав і намітив багато предметів, що могли б увійти до складу музею. Восени цього ж року в музеї почалася робота з установки, опису і поступового вивчення переданого, закупленого і зібраного. Складалися перші основи технічної організації ведення музею. Теорія стала йти за практикою. У музеї з'явилися кореспонденти, відвідувачі й любителі-музейники. Засновник музею часто відвідував музей, щоб стежити за його ростом та для спільного обговорення музейних проектів.

Майже відразу по створенні Церковного музею у його засновника і директора зародилася ідея створення білоруського відділу і окремої "російської" збірки, для яких уже були гарні зародки з дарів професорів Соболевського, Шляпкіна і Шахматова. Митрополит цікавився постатями головних діячів унії. Історичні акти, рідкісні полемічні видання XVI–XVII ст., портрети, ризи й церковний посуд – усе це було у фонді його музейних збірок. Доповнював ці збірки приватний архівний матеріал Генріка Татура з Білорусії.

У 1906 р. Іларіон Свенціцький знову здійснює подорож до Москви і Санкт-Петербурга з метою придбання пам'яток для поповнення музею. Г.Татур займав посаду музейного губерньського хранителя Санкт-Петербурзької Імператорської Археологічної Комісії, він зібрав цінну колекцію пам'яток. Їх жертвували російські чиновники, священники, ченці, котрих, за свідченням Свенціцького, Татур не любив і навіть висміював за ту довірливість, з якою вони передавали йому дорогоцінні скарби минушини. Татур хотів продати свою колекцію за 10 000 карбованців, але на той час Свенціцький не міг її придбати.

На початку 1908 р. після смерті Татура Свенціцький знову їде до Білорусії й купує його збірку, котра стала осередком білоруського відділу Львівського Церковного музею, створення якого добивалася "Беларуская Грамада", котра в

Росії не мала змоги організувати свій національний музей. Згодом цей відділ збагатився прекрасним матеріалом актів і стародруків Скорини та Мамоничів і підбором зразків білоруського народного мистецтва; за всі ці пам'ятки музею заплатив значні кошти⁹.

У 1902–1910 рр. І.Свенціцький збирав в архівах Росії, Білорусії та України матеріал до історії взаємин Підкарпаття з Росією та відносин православ'я до унії. Свої замітки він поповнив виписками із заміток професора В.Б.Антоновича в Києві та Є.Є.Голубинського в Петербурзі, котрі виявили велику прихильність до цієї праці Свенціцького, навіть дозволили використати їх власні історичні матеріали і карткові виписки. Другу частину матеріалу, котрий стосувався взаємин православ'я й унії від XVI до XIX ст. обсягом 818 аркушів учений передав згодом до архіву церковної історії, що його збирав митрополит Шептицький¹⁰.

У 1906 р. п'ять просторих кімнат були вже заповнені музейним матеріалом. У 1907 р. митрополит придбав будинок Яна Стики на площі Св. Юра, 5, для розміщення збірок Церковного музею. Організатори музею піклувалися не лише про поповнення його новими пам'ятками, але й про їх належне збереження. Так, палітурником у музеї працював емігрант з України В.П.Чехов, ікони зберігали С.Дембінці, Крупські й М.Сосенко. Михайло Бойчук займався реставрацією і консервацією ікон; за колекцією постійно наглядали знавці іконописної техніки. У 1920 р. керівництво виділило значні кошти на консервацію ікон музею, котру здійснював В.Пещанський¹¹. Для допомоги у справі інвентаризації книг при музеї була зібрана своя особлива книгозбірня з мистецтва і книгознавства.

Музейні співробітники повинні були мати нахил до наукової праці. У період з 1905–1921 рр. у музеї працювали 30 осіб; щоправда, багато з них тимчасово¹². Багато зробили співробітники музею і для опису та публікації музейних збірок. Так, М.Бордун півтора роки прочитувала і складала хронологічний каталог 10 тис. листів, судових актів і справ духовенства Львівсько-Кам'янецької єпархії XVIII ст., і на їх основі написала дві статті про життя українського духовенства XVIII ст.¹³. Співробітник музею В.Щербаківський подорожував Галичиною, Угорщиною і Буковиною, досліджуючи церковну і громадську архітектуру західної України, видав свою працю "Архітектура у різних народів і на Україні" 1910 р. Працівники музею видають каталоги стародруків і рукописних книг музейного зібрання, покажчики архівних пам'яток і актів, описи ікон, матеріали до історії львівського єпископства, покажчик гуцульських пам'яток у музеї, покажчик приватного листування XVIII ст. і доби галицького відродження, ілюст-

рований "Провідник Національного музею", каталог книг церковнослов'янського друку.

У кінці 1908 р. митрополит Андрей Шептицький доручив Тадею Соловію скласти заяву до австро-угорського уряду про утворення ювілейної (на честь 60-ліття панування цесаря Франца Йосифа I) наукової музейної фундації. Метою фундації, як уже було зазначено, мало бути зображення в наукових цілях на зібраних пам'ятках стану українського культурно-народного життя в історичному його розвитку і поширення серед молодших поколінь широких народних мас любові й шанування до культурних пам'яток української старовини з метою піднесення і розвитку національної культури. А для кращого зображення, вивчення і розуміння рідної культури було намічено також збирання порівняльного матеріалу духовного життя білорусів, росіян і південних слов'ян. Західнослов'янський матеріал було вилучено з огляду на близькість суцільних національних зібрань у Польщі, Чехії й Словаччині.

Музей складався з основних збірок, котрі становили непорушне майно фундації, і з біжучого майна – дублетів і предметів, що не ввійшли до основних збірок, оскільки не були пов'язані із завданнями музею. Біжуче майно можна було обмінювати і продавати для збільшення майна основного. Сам засновник музею, митрополит Андрей Шептицький, довго не хотів виділяти кошти на купівлю будинку музею, а радо купував збірки – нумізматичні, російських ікон XV–XVIII ст., малюнків італо-грецьких ікон XVII ст., кирилівських стародруків східного і південного слов'янства. Він не раз висловлював свою думку, що "потрібно збирати якнайбільше і рятувати все, що ще лишилося. Усі фонди музейні потрібно обертати на купівлю й збирання старовини – чужі (тобто не українські) речі продавати і набути своє"¹⁴.

Пам'ятки до музею, головним чином стародруки й ікони, надходили з України, Москви, Санкт-Петербурга, Рима, Відня та Венеції. Дари предметів російського народного мистецтва Соболевського, Шляпкіна, Шахматова, Васнецова, Вострякова, графині Уварової, Щекіна стали основою великої російської збірки, яку з часом було збільшено і покупками. Систематичні поїздки працівників музею (І.Свенціцького, А.Павляка, А.Андроховича, М.Сосенка, В.Щербаківського, О.Сушка, о. Йосифа Боцяна, Я.Пастернака, о. Костянтина Богачевського) по краю, особливо по осередках архаїчного укладу життя, виявляли головні можливості й напрямки збирання пам'яток давньої української культури. Під час тих поїздок зав'язувалися взаємини з представниками окремих наукових дисциплін, котрі входили в обсяг музейного зібрання, археог-

рафії й музейництва. Вони не раз збагачували музей цінними предметами з різних галузей українського національно-культурного життя. Власна музейна практика і постійні взаємини з іншими музеями і книгозбірнями ставали основою невідомого до того часу на території Галичини церковно-археологічного музейництва. Великим успіхом діяльності музею було встановлення взаємин з широкими колами українського суспільства Галичини. Селяни, учителі, духовенство, студенти, семінаристи радо знайомилися з новою українською установою і співпрацювали з нею. Музей користувався популярністю. Так, у 1925 р. його відвідали 687 осіб, не беручи до уваги тих, хто приїздив до музею з метою наукових досліджень¹⁵.

Що стосується надходжень до музею, то до 1930 р. 40 жертводвців дали 20 968 предметів, тобто 27,95% усіх збірок. 50% збірок закупили протягом 25 років, що із внеском Шептицького становило 64% збірок музею. Серед жертводавців музею були такі установи, як бібліотека Російської Академії Наук, Св. Синод, бібліотека Румунської Академії Наук, музей княгині Тенишевої в Смоленську, Греко-Католицька Галицька Митрополія, Греко-Католицька Митрополічна Капітула. Найбільший внесок до музею зробив митрополит Шептицький. До 1930 р. він пожертвував 9 880 пам'яток, з них 4 149 рукописів XV–XVIII ст., стародруків, стародавніх карт і планів; 1 192 нумізматичних і сфрагістичних пам'яток, 554 різних тканин, 3 779 пам'яток церковної й світської історії й мистецтва. А.Петрушевич пожертвував 1 057 пам'яток – археологічних, нумізматичних, історичних, хрестів, рукописів і стародруків. Олекса Сушко передав музею 1 588 пам'яток – монет, археологічних предметів, рукописів і стародруків, фотографій. Товариство "Просвіта" у Львові пожертвувало 984 пам'ятки, котрі збирало від 1868 р. – палеонтологічні, археологічні, нумізматичні, народного мистецтва, акти, рукописи і стародруки. 257 пам'яток було закуплено в 1914–1919 рр. у фонді "Дністро" – ікони, рукописи, стародруки, архівні документи. Професор В.Шухевич пожертвував свою етнографічну колекцію – 2 974 пам'ятки – малюнки, фотографії сцен з народного життя та ін. Співробітник музею М.Сосенко подарував 857 картин і малюнків. О.В.Крижанівський передав музею 748 археологічних предметів з Київщини і Волині, бронзові хрестики, монети, бронзові складні, акти XVI–XVII ст. та ін. Священик Володимир Садовський пожертвував 1 574 книжок, творів мистецтва, альбомів, рукописів, карт.

У 1911 р. митрополит придбав будинок професора Дуніковського по вулиці Мохнацького 40 і 42 для розміщення збірок музею.

Після впорядкування музею з 13 грудня 1913 р. він відкривається для доступу широкого загалу. У стінах музею знаходилося Товариство охорони української старовини у Львові, котре мало піклуватися про розвиток українського музейництва в Галичині. Ректор греко-католицької Духовної семінарії організував у музеї курс краєзнавства і церковної археології для вибраного гуртка семінаристів. Гурток цей готувався для систематичного об'їзду Галичини з метою пошуків старожитностей.

Проголошення війни затримало розмах діяльності музею. Дев'ять місяців російської окупації в Галичині, а також арешт і вивезення до Росії митрополита А.Шептицького 1 липня 1914 р. (до травня 1917 р.), а також арешт у лютому 1915 р. і вивезення в червні І.Свенціцького до Києва (у березні 1918 р. він повернувся до Львова) хоча й спинили широко намічену працю збирання пам'яток, проте дали змогу Національному музею стати предметом і всеросійської уваги. Працівники Львівського музею зв'язалися з рядом дійсно визначних діячів музейної справи в Росії і цим забезпечили повну безпеку музейним скарбам від усяких незгод і несподіванок воєнного часу. Навіть вивезення митрополита Шептицького і Свенціцького до Росії не було некорисним для створеного ними закладу – Свенціцький привіз із Києва до Львова збірки української старовини¹⁶. Під час війни співробітники музею організували Шевченківську виставку в 1914 р., виставку західноєвропейських малюнків у 1915 р., малюнків дерев'яних церков Галицької України XVI–XVIII ст. А.Лушпинського того ж року, ікон і малюнків, привезених І.Свенціцьким з України в 1918 р., виставку стародруків і малюнків того ж року¹⁷.

Музей складався із семи відділів: 1) бібліотеки стародруків, старослов'янських друків і рукописів; 2) архіву; 3) підручної бібліотеки, що складалася з бібліографічних та інформаційних творів; 4) колекції церковних і обрядових предметів; 5) колекції картин слов'янського жанру; 6) історично-етнографічної колекції; 7) білоруського відділу¹⁸. Згідно з путівником по музею 1913 р.¹⁹ його експозиція розміщувалася в 15 приміщеннях. Якоїсь певної системи, котрої б чітко дотримувалися при створенні експозиції, приміром, хронологічної, або за поділом пам'яток на церковні й світські, чи за родом пам'яток (книжкові пам'ятки, живопис, архітектура і т. ін.), не було. Вірогідно, експонати розміщувалися відповідно до розмірів приміщень та їх придатності до експонування тих чи інших пам'яток, що, втім, було звичайним явищем для музеїв другої половини XIX – початку XX ст. Правда, деякі зали і вітрини були тематичними – існу-

вала зала портретів українських історичних і церковних діячів, галерея українських ікон XVIII ст. з народними мотивами, зала новітнього мистецтва, гуцульська кімната, де знаходилися свічники і хатні предмети гуцулів XVIII–XIX ст., кімната, де експонувалися українські рушники, писанки та інші етнографічні предмети, вітрина з колекцією російських церковних і народних предметів, вітрина з колекцією хрестиків, образків, енкалпюнів і складнів княжої доби (XII–XIV ст.), виставка килимів²⁰.

¹Шептицький А., митрополит Галицький. Мої спомини про предмет музейних збірок. / Двадцятьп'ять-ліття Національного музею у Львові. Збірник під редакцією директора музею І.Свенціцького. – Львів, 1930. – С.1. ²Центральний Державний Історичний Архів України у м. Львові (далі ЦДІА України у м. Львові). – Ф.750, оп.1, спр.1. ³Там само. – Ф.309, оп.1, спр.390, арк.47-50. ⁴Там само. – Ф.750, оп.1, спр.1. ⁵Откович В., Пилип'юк В. Українська ікона XIV–XVIII ст. із збірки Національного музею у Львові. – Львів, 1999. – С.8. ⁶Заремба С. Церковно-історичне та археологічне товариство в Києві. // Київська старовина. – 1995. – №1. – С.82-83. ⁷Шептицький А., митрополит Галицький. Мої спомини про предмет музейних збірок... – С.3. ⁸Свенціцький І. XXV літ діяльності національного музею / Двадцятьп'ять-ліття Національного музею у Львові. Збірник під редакцією директора музею І.Свенціцького. – Львів, 1930. – С.7. ⁹Там само. – С.8. ¹⁰ЦДІА України у м. Львові. – Ф.750, оп.1, спр.4, арк.141. ¹¹Там само. – Ф.750, оп.1, спр.2, арк.3. ¹²Двадцятьп'ять-ліття Національного музею у Львові. Збірник під редакцією директора музею І.Свенціцького. – Львів, 1930. – С.85. ¹³Бордун М. З життя українського духовенства половини XVIII ст. // Зап. Наук. Тов-ва ім. Шевченка у Львові. – Львів, 1912. – №109-110; 1924. – №134-135. ¹⁴ЦДІА України у м. Львові. – Ф.750, оп.1, спр.1; Свенціцький І. XXV літ діяльності національного музею / Двадцятьп'ять-ліття Національного музею у Львові... – С.10. ¹⁵ЦДІА України у м. Львові. – Ф.750, оп.1, спр.2, арк.3. ¹⁶Свенціцький І. XXV літ діяльності національного музею... – С.13. ¹⁷Там само. – С.77-79. ¹⁸ЦДІА України у м. Львові. – Ф.750, оп.1. – Передмова. – С.2. ¹⁹Див. Свенціцький І. Ілюстрований провідник по Національним Музеєви у Львові. – Жовква, 1913. ²⁰Там само. – С.1-36.

Надійшла до редколегії 17 жовтня 2000 р.

Л.В.Козуб, асп.

ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКИЙ РАДИКАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИЙ (НАРОДНИЦЬКИЙ) РУХ В ОЦІНЦІ М.П.ДРАГОМАНОВА

Розкрито погляди М.П.Драгоманова на загальноросійський радикально-демократичний (народницький) рух, що поширився й на Україну.

This article is devoted to investigation of M.P.Drahomanow's views about the Russian radical – democratic (narodnic) movement.

© Л.В.Козуб, 2001

В основі як українського, так і російського радикально-демократичних рухів 70–80-х рр. XIX ст. були антимонархічні ідеї, загально-демократичні цінності та усвідомлення необхідності реформування державної системи. Представники зазначених рухів прагнули до оновлення соціальних і політичних відносин у суспільстві, виходячи з гуманістичних орієнтирів, намагалися піднести самосвідомість народу. Разом із тим тотожності між цими рухами не було. Ставлення М.П.Драгоманова до загальноросійського радикально-демократичного (народницького) руху було неоднозначним. Цьому питанню він присвятив велику кількість статей, брошур, книг, що повністю чи частково торкалися різних аспектів діяльності народників. Серед інших на особливу увагу заслуговують такі праці: "Терроризм и свобода, муравьи и корова. Ответы на ответы "Голоса", "Тираноубийство в России и поведение Западной Европы", "К биографии А.Желябова", "Народная воля" о централизации революционной борьбы в России", "Историческая Польша и великорусская демократия", "Накануне новых смут", "Шевченко, украинофилы и социализм" та багато ін.

М.Драгоманов дотримувався демократичних позицій і в той же час мав тісні контакти з радикально налаштованими діячами. Упродовж життя він виробив власні концепції суспільно-політичного розвитку і поступово схилювався до несхвалення програмних настанов народників та методів їхньої діяльності. М.Драгоманов був широко обізнаний з радикальним рухом. На початку 70-х рр. XIX ст. він вважав еміграційну активність радикалів зайвою, покладаючи великі надії на вплив ліберального суспільства на уряд. Про це йдеться в одному з його листів до М.Бучинського "Діло політичне наше рішиться колись у земських соборах усієї Росії. А головне наше діло – культурне і літературне. Так про це я скажу, що у Цюріху нам не напишуть ні другого Кобзаря, ні другого Костомарова, ні даже Робінзона Крузо не переведуть на нашу мову, – та й лексикона й граматики не напишуть"¹. Перебуваючи в науковому відрядженні за кордоном, М.Драгоманов тісно спілкувався з революційними народниками, познайомився з бакуністською та лавристською програмами і так їх охарактеризував: "Мені здавалося, що обидві програми ще передчасні для Росії, в котрій навіть соціалістам насамперед потрібно домагатися політичної свободи"². Після 1873 р. відбувається радикалізація його поглядів. Він усе більше проймається ідеями соціалістичних учень, не надаючи переваги жодному з них, а розробляючи власну концепцію. М.Драгоманов добре усвідомлював різницю між українським та російським демократичними рухами. Базуючись на

національному ґрунті, українські демократипатріоти висували вимоги реалізувати природне право українського народу на вільний розвиток. Серед них не набули популярності ідеї національної виключності. Їхня діяльність зовні мала переважно науковий та освітньо-культурницький вияв. Разом із тим у своїх переконаннях М.Драгоманов був зорієнтований на розв'язання не тільки національно-культурних, а й політичних завдань.

Будучи одним з найбільш радикально налаштованих представників українського національного руху, М.П.Драгоманов сповідував ідеї федералізму. У "Передньому слові до "Громади" він відзначив, що "надалі повстання проти Австрії і Росії... для нас річ неможлива... Далеко можливіше для українців добиватися в тих державах, під котрими вони тепер, усякої громадської волі за поміччю других пород, котрі теж піддані тим державам"³. Для нього була характерною певний час схильність до радикальних змін соціально-економічного і суспільно-політичного характеру в Російській імперії. Йому не подобалася поміркованість частини учасників українського руху, що обумовило його увагу до революційних народників.

Після вимушеної еміграції за кордон розпочалася нова фаза в громадсько-політичній діяльності М.П.Драгоманова. Надаючи ваги діяльності ліберальних кіл суспільства, він не полишає поза увагою й боротьбу революціонерів-народників. Головні зусилля ним спрямовуються на розв'язання українського питання, яке мало цікавило російських лібералів та народників. Однак усе ж підкреслимо, що на першому плані в нього все ж була загальнолюдська ідея волі й вільного розвитку всіх націй.

З діяльністю радикально-демократичних (народницьких) організацій М.П.Драгоманов був добре обізнаним. Він мав безпосередні контакти з їхніми представниками, стежив за їх діяльністю, знайомлячись з нелегальними періодичними виданнями, отримував відомості про них від членів Київської громади та ін. Хоча його аналіз і оцінки не відзначалися повнотою і точністю, усе ж він надав важливі відомості з історії народницького руху, зробив оригінальні характеристики його.

Головними рисами драгоманівського соціалістичного світогляду були еволюціонізм, політичний реалізм, поступовість, чітке усвідомлення невідповідності тогочасного українського суспільства до соціальних перетворень. Серед причин, які можуть привести революціонерів-народників у глухий кут, він називав такі: "1) недостача в громадах Росії практичного і теоретичного ґрунту для соціалізму...; 2) мала увага до всіх боків того процесу й до ґрунту його; 3) недостача систематичної, а не емпіристичної прилагоди європейських думок до життя

власної країни й 4) надія зразу зробити в Росії соціальну революцію"⁴. М.П.Драгоманов відстоював пріоритет органічного поступу, убачаючи майбутнє "в організованій та енергійній дії зрілих віком і освітою суспільних елементів до встановлення в Росії політичної свободи (прав людини і громадянина і самоуправління місцевого і державного) з можливо ширшою програмою соціально-економічних перетворень"⁵.

Обмірковуючи перспективи спільної праці українських і російських політичних гуртків, М.П.Драгоманов усвідомлював її неможливість, доки російські народники не відмовляться від ідеї "єдності Росії" і не визнають український народ рівним серед інших народів⁶. Адже російські народники приділяли недостатньо уваги національно-культурним інтересам народів, що входили до складу Російської імперії. Для їхнього середовища характерною була наявність централістичних та частково антикультурницьких тенденцій. В ідеології російського народництва домінували соціально-революційні, радикально-демократичні цінності. Недооцінка національного питання в концепціях провідних ідеологів російського народництва пов'язана, насамперед, із соціально-класовою орієнтованістю їхніх доктрин та сильними центристськими великодержавницькими традиціями в країні. М.О.Бакунін у праці "Государственность и анархия" виявив негативне ставлення до принципу національності, ставлячи завдання звільнити "слов'янське плем'я" і доводячи необхідність "всенародної і всеплемінної, інтернаціональної соціальної революції, яка б призвела до загальної людської свободи і братства на руїнах усіх існуючих держав"⁷. За П.Л.Лавровим, перше місце мають займати соціальні питання, а національне питання "повинно зовсім зникнути перед важливим завданням соціальної боротьби"⁸. Народницька організація "Земля і воля" розглядала національний чинник після соціального і політичного, визнаючи можливість самовизначення народів: "розподілу теперішньої Російської імперії відповідно місцевим бажанням"⁹. У програмно-організаційних документах "Народної волі" простежуємо чітку всеросійську державно-централістську тенденцію, а в діях народників – певну нетерпимість до інших поглядів. Це усвідомлював М.П.Драгоманов: "Виконавчий комітет "Народної Волі" являв собою лише віддалену пробу влади, а вже тепер, у певних колах, ми бачим ознаки своєрідних придворних звичаїв, напр., боязнь заперечувати йому..."¹⁰. Він вважав, що "Народна Воля" у своїй програмі вдалася "до старої фразеології". В її ідеології сильними були терористична та державно-централістська тенденції, несприйняття поміркованості національного та ліберального рухів. "Народна Воля"

передбачала скликання Земського собору, як Тимчасового революційного уряду, який мав одноосібно вирішити подальшу долю всіх народів, що населяли Російську імперію. М.П.Драгоманов робить примітки до програмних декларацій "Народної Волі". "Тільки (!) после закрепления революционных приобретений, после твердой установки общих (?) основ нового строя, отдельным народностям должно быть предоставлено право (Ось тобі і "не віднімаєм права" та ін.) определить свою политическую связь с целым государством"¹¹. Наводячи програмні настанови "Народної Волі", він звернув увагу на наявність у них антидемократичних тенденцій. У низці праць М.П.Драгоманов доводив хибність позицій радикалів, які відкидали децентралістичні ідеї. Він твердив, що вони тому тільки звернулися до "централізації", що вбачали в ній синонім "дисципліни". "Централізація" у них була ... також і реакцією проти тієї "анархії", яку багато хто з росіян зрозумів зовсім не по Прудоновські, а дуже по дворянські, у розумінні волі кожного барону практикувати свою фантазію, якби вона була більш-менш червоного кольору"¹². Брак розуміння політичної свободи в західному значенні цього терміна породжував диктаторські тенденції в теорії і практиці російських соціалістів.

У своїх працях М.П.Драгоманов великого значення надавав розв'язанню національного питання, послідовно виступав за право кожного народу на вільний розвиток. Він негативно сприймав тяжіння народників до централістської політичної доктрини. Вважаючи що "всі сепаратизми – породження централізації"¹³, видатний український демократ дійшов висновку, що "революційно-централістські розрахунки "Н[ародної] В[олі]" зовсім не стикуються з реальними умовами Росії"¹⁴. Дотримуючись плюралістичних поглядів на державний розвиток, він уникав детальної регламентації побудови нового суспільства. Учений вважав, що майбутні суспільні перетворення слід виводити не з догматичних вимог, а з реальних потреб життя громади та інтересів осіб.

Він дійшов висновку, що опозиція, яка боролася проти царизму, була сформована за зразком режиму, проти якого виступала: "на практиці багато хто з "російських" соціалістів у своєму середовищі були такими ж нівеляторами-обрусителями, якими у своїй сфері були пани Каткови та інші вороги і соціалістів, і будь-яких автономістів"¹⁵. На його думку, "в Росії всякого роду прогресисти, особливо соціалісти, повинні намагатися підірвати принцип влади і централізації і в практиці, і в теорії, і базувати всі свої плани і дії, і до, і під час, і після перевороту на принципі, протилежному: – децентралізації і федерації"¹⁶.

Поняття децентралізації трактувалося М.П.Драгомановим ширше, ніж поняття самоуправління і автономії, оскільки воно передбачало надання реальної влади місцевим органам. Радикали, відстоюючи централістську політичну доктрину, не сприймали децентралістичні ідеї. Низка праць ученого з аргументацією переваг федералізму залишилася поза їхньою увагою, зокрема й його положення: "думка, начебто федерація послаблює силу якого б то не було руху, роз'єднуючи його, – зовсім не вірне, так само як і думка, начебто централізація сама по собі являє силу і навіть єдність"¹⁷. М.П.Драгоманов був переконаний, що "централізація і свобода – речі, що взаємовиключають одна одну"¹⁸. Із сучасної позиції не можна погодитися з його тезою, що централізація виключає демократію. Проте він правильно підмітив тенденції радикальних програм, їхнє тяжіння до абсолютистських теорій під прикриттям демократичних гасел. "...Федералізм і навіть анархізм "руських" соціалістів стояв тільки в програмах, практично ж їх кола були виключно великоруські"¹⁹.

Будучи неупередженим і далекоглядним політичним діячем, М.П.Драгоманов сприйняв ідеї передових європейських теорій, в яких сильними були традиції демократичного розвитку. Тоді як у Росії традиційну підтримку знаходили централістські політичні доктрини, він звертав увагу на те, що народницькі доктрини "зовсім не розкитують ідеї державно-централістського самодержавства, а лише переносять в інші руки"²⁰. У цьому, на його думку, приховувалася величезна небезпека, оскільки "В Росії централізація, навіть революційна, тим небезпечніша для справи свободи, що в цій країні, при нерозвиненості маси, скоріше всього можна очікувати диктатури досить реакційної, навіть після тимчасового успіху революції прогресивної"²¹. Глибоко проаналізувавши і оцінивши ситуацію, М.Драгоманов приходив до висновку: "Ми думаємо, що мимо того, що від часів Герцена і Бакуніна слова федерація і анархія є святими словами для руських соціалістів, ближчою практичною формою їх діяльності буде якобінізм, а не той федералізм, про котрий ми говорили"²².

Отже, М.П.Драгоманов обережно ставився до "російського соціалізму", передбачивши, що саме "російський соціалізм" у майбутньому може перетворитися в жорстоке якобінство. Учений став визначним теоретиком в галузі українського питання, політичних свобод та ін. Його теоретичні розробки в багатьох моментах підтверджуються сучасним суспільним розвитком України.

М.П.Драгоманов багато уваги приділив питанням переходу російських революційних народників до активної протидії режиму царизму, прийнятності збройної боротьби задля

зміни державного ладу та вчинення політичних терористичних акцій. Після розчарування результатами своєї пропагандистської діяльності серед народу, після жорстоких урядових репресій і у зв'язку з "процесом дальшого розвитку ідей", на його думку, російські радикали почали знову звертатися "до політичної опозиції, наміченої ще повстанням декабристів 1825 р. і рухом 1860–1863 рр."²³. Вони вдаються до політичного терору як одного з важливих методів досягнення поставлених цілей. На початковому етапі застосування цього методу боротьби М.П.Драгоманов висловлював своє прихильне ставлення до дій революціонерів. "Збройні одсічі при арештах, – писав В.К.Дебогорій-Мокрієвич, – він не тільки виправдовував, але й безумовно навіть похвалював їх. Вбивство шефа жандармів Мезенцева він теж ухвалив... Драгоманов взагалі співчував цій події. Так само й замахові Засуличевої на Трепова; про це мені не раз доводилось чути од нього самого"²⁴. Проте після вбивства народовольцями Олександра II відбулася зміна його ставлення до терористичних актів. Спочатку він зауважив, що "дивиться на політичні вбивства лише як на симптом існуючого в суспільстві подразнення, викликаного урядом, та не як скільки-небудь доцільний засіб політичної боротьби"²⁵. Пізніше він зробив остаточний висновок, що "політичні вбивства, якщо навіть не зважати на їхню моральну незручність, мають тільки негативне значення: вони принижують уряд, але не скидають його, не дають нічого на заміну"²⁶. Державно-централістичне самодержавство терором подолати не можна, він може лише призвести до механічного переходу старої системи "в інші руки" і збереже "централізовану машину Російської імперії"²⁷. У низці праць, зокрема "Терроризм и свобода" (Женева, 1880), "Тиранубийство в России и поведение Западной Европы" (Женева, 1881), М.П.Драгоманов висловив своє негативне ставлення до політичного терору. Він виступав за використання легітимних засобів для досягнення позитивних суспільних зрушень – декларування своїх позицій, подання петицій, висловлення в пресі прогресивних думок та ін. Вважаючи, що "чиста справа вимагає чистих засобів", він дотримувався позицій, за якими справедливе суспільство неможливо створити насильницьким шляхом. Не відкидаючи можливість революції, як однієї з форм загального розвитку, учений вважав її не головним рушійним чинником реформування держави.

М.П.Драгоманов дав два тлумачення революційному руху: "1) революційний рух як повалення даного устрою і встановлення іншого; 2) революційний рух тільки рух прогресивний, встановлюючий порядок дійсно

новий за формою та ідеями"²⁸. Отже, на його думку, самодержавний суспільно-політичний лад необхідно змінити, але й нове, справедливе суспільство неможливо створити насильницьким шляхом. Визнання права на вбивство підриває підвалини майбутнього суспільства і не узгоджується з пріоритетом прав громадянина над державою. Теракти, за М.П.Драгомановим, найтяжчі злочини проти прав і свобод особи. З іншого боку, терор, зрештою, обернеться проти тих, хто його застосовує. У відповідь реакційні сили вдаються до розправ над учасниками визвольного руху. Політичні замаху, за його словами, "підривають монархічний принцип, деморалізують адміністрацію, позбавляють самодержавство останнього престижу, але не знищують його остаточно"²⁹. Таким чином, М.П.Драгоманов став категоричним противником переростання практики політичного терору в доктрину.

Він не заперечував революційних методів боротьби взагалі, але чітко усвідомлював, що вони не повинні стати основою для ліквідації реакційного політичного режиму. У кінцевому підсумку шляхи М.П.Драгоманова та народників остаточно розійшлися. Вони не змогли дійти згоди в принципових питаннях. З цього приводу писав В.К.Дебогорій-Мокрієвич: "... не Драгоманов перемінився, а революційний рух повернув і пішов зовсім не в той бік, у який ішов поперед. Від анархізму та крайнього децентралізму він перекинувся до якобінізму та централізму"³⁰. У багатьох ідеях М.П.Драгоманов випередив час. Він прагнув осмислити радикально-демократичний рух другої половини XIX ст., виходячи з історичного суспільного досвіду західноєвропейських країн, враховуючи внутрішню ситуацію в царській Росії та порівнюючи його з іншими суспільно-політичними рухами. Учений сприйняв ряд соціалістичних принципів і навіть вважав себе "соціалістом за своїми ідеалами". Проте він категорично заперечував насильницькі методи досягнення поставленої мети. Будучи позбавленим можливості вільно висловлювати демократичні ідеї, М.П.Драгоманов тільки під тиском обставин перейшов до нелегальної політичної діяльності. Він послідовно виступав за здобуття політичних свобод, підвищення політичної культури, здійснення поступового реформування політичної і соціальної системи на демократичних засадах.

¹Лист М.П.Драгоманова до М.Й.Бучинського від 18 січня 1873 р. // Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським (1871–1877). Зладив М.Павлик. – С.261–262. ²Драгоманов М.П. Автобиографическая заметка // Драгоманов М.П. Литературно-публицистичні праці. – К., 1970. – Т.1. – С.56. ³Драгоманов М.П. Передне слово до "Громади" // Драгоманов М.П.

Вибране. – К., 1991. – С.193-194. ⁴Драгоманов М.П. Шевченко, українофіли і соціалізм // Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991. – С.416-417. ⁵Драгоманов М.П. Накануне новых смут. – Женева, 1886. – С.8. ⁶Драгоманов М.П. К биографии Желябова. – Женева, 1882. – С.11. ⁷Бакунин М.А. Государственность и анархия // Философия. Социология. Политика. – М., 1986. – С.21. ⁸Революционное народничество 70-х годов XIX века : Сб. док. и материалов : В 2 т. – М., 1964. – Т.1. – С.38. ⁹Там само. – М., 1965. – Т.2. – С.28. ¹⁰Драгоманов М.П. Обаятельность энергии // Драгоманов М.П. Собрание политических сочинений. – Париж, 1906. – Т.2. – С.386. ¹¹Драгоманов М.П. "Народная Воля" о централизации революционной борьбы в России. – Женева, 1882. – С.7. ¹²Драгоманов М.П. К биографии Желябова. – Женева, 1882. – С.48. ¹³Драгоманов М.П. "Народная Воля" о централизации революционной борьбы в России. – Женева, 1882. – С.19. ¹⁴Там само. – С.21. ¹⁵Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия // Собрание политических сочинений. – Париж, 1905. – Т.1. – С.76. ¹⁶Драгоманов М.П. "Народная Воля" о централизации революционной борьбы в России. – Женева, 1882. – С.17. ¹⁷Там само. – С.17. ¹⁸Там само. – С.16. ¹⁹Драгоманов М.П. Малорусский интернационализм. // Вісн. Академії наук України. – 1991. – №9. – С.69. ²⁰Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия. // Драгоманов М.П. Собрание политических сочинений. – Париж, 1905. – Т.1. – С.220. ²¹Драгоманов М.П. "Народная Воля" о централизации революционной борьбы в России. – Женева, 1882. – С.17. ²²Драгоманов М.П. Малорусский интернационализм. // Вісн. Академії наук. – 1991. – №9. – С.73. ²³Драгоманов М.П. Тираноубийство в России и поведение Западной Европы. // Драгоманов М.П. Собрание политических сочинений. – Париж, 1906. – Т.2. – С.350. ²⁴Дебогорій-Мокрієвич В. Драгоманов М.П. (3 споми́нів). // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.Х. – Спр.14715, арк.5. ²⁵Драгоманов М.П. "Воспоминания о переговорах "Добровольной охраны" и "Исполнительного комитета" Русской социально-революционной партии в 1882 году" // Інститут рукопису. – Ф.53, спр.288, арк.9. ²⁶Драгоманов М.П. Терроризм и свобода, муравьи и королева. Ответы на ответы "Голоса". // Драгоманов М.П. Собрание политических сочинений. – Париж, 1906. – Т.2. – С.289. ²⁷Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия. // Драгоманов М.П. Собрание политических сочинений. – Париж, 1905. – Т.1. – С.216. ²⁸Драгоманов М.П. "Народная воля" о централизации революционной борьбы в России. – Женева, 1882. – С.9. ²⁹Драгоманов М.П. Тираноубийство в России и поведение Западной Европы. // Драгоманов М.П. Собрание политических сочинений. – Париж, 1906. – Т.2. – С.346. ³⁰Дебогорій-Мокрієвич В. Драгоманов М.П. (3 споми́нів). // Інститут рукопису. – Ф.Х. – Спр.14715, арк.7.

Надійшла до редколегії 10 листопада 2000 р.

А.П.Данилевич, асп.

Д.М.ЩЕРБАКІВСЬКИЙ – ВІДОМИЙ ДОСЛІДНИК У ГАЛУЗІ УКРАЇНОЗНАВСТВА

З'ясовано здобутки ученого Д.М.Щербаківського в галузі етнографії та інших українознавчих наук.

The article covers the contribution of D.M.Sherbakivs'kyj in the field of ethnography and some other ukrainiology studies.

В українській етнографії науковий доробок Данила Михайловича Щербаківського ще належно не оцінено. Навіть у наукових публікаціях, присвячених дослідженню діяльності українських етнографів, не знайшлося відповідного місця для висвітлення творчості діяльності вченого. Лише після проголошення в 1991 р. України незалежною державою, українці отримали можливість познайомитися з науковою спадщиною відомого етнографа, археолога, архівіста, історика. Слід відзначити, що через експозиційні та експедиційні клопоти Д.М.Щербаківському залишилося надто мало часу для наукових студій, але йому все ж удалося надрукувати майже 60 публікацій. Його праці вмішувалися в різних часописах: "Киевская старина", "Археологическая летопись", "Чтение в историческом обществе Нестора Летописца", "Україна", "Життя й революція", "Українське мистецтво" та ін. Чимало цінних матеріалів ним було зібрано в царині етнографії, але лише незначну частину їх він встиг використати у своїх друкованих творах.

Д.М.Щербаківський народився 17 грудня 1877 р. у с. Шпичинцях Сквирського повіту Київської губернії. Родинна атмосфера була пройнята духом освіти та культури. Його батько, священник Михайло, володів пером, про що, зокрема, свідчить його стаття "Детский эдем до вкушения от древа познания добра и зла (из детского мира деревенского мальчика)"¹. Разом зі старшим братом Вадимом (майбутнім професором Українського університету в Празі) Данило рано проявив здібності до науки. Середню освіту він одержав у Києві, закінчивши гімназію із золотою медаллю. У гімназійні роки Данило захопився народними піснями і в рідному селі записав їх декілька сотень.

У 1897 р. Д.М.Щербаківський вступив до історико-філологічного факультету Київського університету. Його інтерес до історії України та археології виник під впливом професора В.Б.Антоновича. У 1904 р. за дорученням Московського археологічного товариства він здійснив розкопки на Київщині та Херсонщині, збирав матеріали для XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі. Щоденник цих розкопок був видрукуваний на сторінках "Археологической летописи России" (1905, №1-2.)

Згодом за порадою М.Т.Біляшівського – директора Київського міського музею старожитностей і мистецтва – Д.М.Щербаківський почав вивчати українське народне мистецтво, народний побут². Уже в 1904 р. він виїхав в експедицію з метою виявлення мистецько-побутових пам'яток для київського музею. Енергійно і самовіддано Данило Михайлович збирав у селах пам'ятки для київського та полтавського музеїв і в наступні роки.

Д.М.Щербаківський організовував також експедиційні виїзди з учнями в села. На основі зібраної колекції археологічно-етнографічних пам'яток він влаштував в Умані виставку. Згодом експонати виставки вчений передав Київському музею.

Звільнившись із військової служби в 1906 р., Д.М.Щербаківський не зміг повернутися до Києва, бо попечитель навчального округу призначив його на посаду вчителя чоловічої та жіночої гімназій в Умані. Тут його зусиллями при гімназії було створено гурток дослідників місцевої старовини, а згодом і музей, що пізніше перетворився на міський. З учасників цього осередку вийшов П.Курінний – згодом директор Уманського музею, співробітник Української Академії наук.

У 1901 М.Т.Біляшівський запросив Данила Михайловича на роботу до Києва. Після переїзду з Умані він очолив історико-побутовий відділ народного мистецтва Київського художньо-промислового та наукового музею. На той час у цьому музеї зберігалася вже велика колекція пам'яток стародавнього українського народного мистецтва, яка поповнювалася за його активною участю. Так, тільки в 1906 р. на Полтавщині ним було зібрано 230 килимів, а також інші зразки декоративно-прикладного мистецтва. Академік С.Єфремов відзначав, що "завідуючи історико-побутовим та народно-мистецькими відділами, Д.Щербаківський поставив їх на дивовижну височінь, надто коли взяти до уваги, що організувати ці відділи доводилося майже без коштів, покладаючись єдино на свою енергію та на власні руки"³.

Дослідник доклав також чимало зусиль до створення краєзнавчого музею в Полтаві, розвитку багатьох відділів Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г.Шевченка в Києві, до влаштування 1911 р. в цьому музеї першої на Україні публічної Шевченківської виставки.

Перша світова війна відірвала Д.М.Щербаківського від улюбленої справи. Йому довелося воювати на австрійському фронті. Проте й звідти йому вдалося надсилати до Київського музею придбані на власні кошти, численні пам'ятки народного мистецтва. Він замальовував і фотографував історичні реліквії в Галичині, Карпатах, на Буковині. На основі цих матеріалів ним було підготовлено Київському музею виставку мистецтва Галичини, а також

написано спеціальне дослідження – "Буковинські і Галицькі церкви, надгробки і придорожні хрести, фігури і каплиці". У 1917 р. він повернувся до музею й більше не розлучався з ним до самої смерті.

У роки революції й після неї Данило Михайлович багато зробив для врятування культурно-мистецької спадщини українського народу.

Після смерті в 1926 р. М.Ф.Біляшівського та зміни керівництва музею Д.М.Щербаківському було неймовірно важко працювати в ньому. Новий директор, типовий радянський бюрократ і нефахівець, насаджував атмосферу чвар, доносів. Данило Михайлович людина точна, інтелігентна, став зручною мішенню для необгрунтованої критики і службових розбирань. Директор постійно принижував його гідність, ображав, обмежував його у правах як одного з авторів колективних праць. У цьому цькуванні брали участь й деякі співробітники. Д.Щербаківський протистояв такому деспотизму, але як трудівникові і творцеві йому було не під силу одному боротися з радянською казарменою системою, уособленням якої були директор музею та його прибічники. 7 червня 1927 р. учений, доведений до відчаю, покінчив собою – утопився у Дніпрі. Він залишив посмертного листа тодішньому директору Музейного містечка П.П.Курінному.

Смерть Д.М.Щербаківського вразила київську інтелігенцію. Всеукраїнський Археологічний комітет на своєму пленумі 22 червня 1927 р., в якому взяли участь відомі діячі української культури О.П.Новицький, О.С.Січинський, М.О.Макаренко, В.І.Щербина, В.Г.Ляскоронський, Ф.Л.Ернест та інші, ухвалили:

1. Визнати, що втратою Д.М.Щербаківського завдано і втрату науки та праці Всеукраїнського Археологічного комітету.

2. Утримуватися від стосунків з особами, що спричинилися до смерті Д.М.Щербаківського, які названі в його посмертному листі – А.В.Винницьким, А.І.Онищуком та неназваним Є.О.Дзбановським;

3. Звернутися з проханням до Спільного зібрання УАН та Уповноваженого Укрнауки в Києві висловитися з приводу передчасної смерті Д.М.Щербаківського і зробити певний громадський акт, щоб добитися рішучого виявлення винних у смерті Д.М.Щербаківського;

4. ВУАК вважає, що дальше перебування зазначених осіб на урядових посадах Всеукраїнського музею ім. Т.Г.Шевченка – неприпустиме явище й висловлюється за негайне усунення їх з будь-яких посад у цьому Музеї;

5. Висловити жаль, що орган професійної оборони інтересів наукових робітників спізнився з розглядом справи конфлікту у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т.Г.Шевченка і неухважно поставився до довірливості і

шування захисту в нього Данилом Михайловичем Щербаківським;

6. Висловити побажання, щоб на відповідальні посади по музеях призначалися лише особи наукової кваліфікації⁴.

Більшу частину свого майна Данило Михайлович Щербаківський заповідав музею:

1. "Усі мої килими, меблі червоного дерева, картини, малюнки, кераміку, шкло та інші речі, що мають музейне значення, заповідаю Всеукраїнському історичному музею ім. Т.Г.Шевченка (окрім картин й килима);

2. Усі журнали, книжки з археології, історії мистецтва, етнографії та інших галузей, що стосуються студій ВУАКу, а також фотографії і негативи – Всеукраїнському Археологічному комітету при Українській Академії наук;

3. Українські видання – раритети – Всенародній бібліотеці України, а коли бібліотека такі видання має, то – Інституту книгознавства⁵.

Через експедиційні та експозиційні клопоти в музеї Щербаківському залишалося мало часу для наукового опрацювання виявлених матеріалів. Ерудований мистецтвознавець, етнограф та антиквар, він, на жаль, написав і надрукував, як вважали його сучасники – фахівці, відносно-таки мало статей, порівняно з тим, що він знав і міг дати історії нашої культури. Усі роботи вченого слід розглядати як вступ до його майбутніх капітальних праць з українського мистецтва, які через передчасну загибель так і не вийшли з-під його пера. Однак і те, що було написано ним, має неабияку наукову цінність. Багатогранність наукових інтересів Данила Михайловича вражаюча. Його розвідки з історії українського портрета, килимарства і золотарства тощо донині не втратили наукового значення і стали надбанням науки. Їх плідно використовують дослідники в галузі археології, етнографії та історії українського мистецтва.

На першому місці серед тих галузей етнографії, які студіював Д.М.Михайлович, стоїть українське народне мистецтво і зокрібна архітектура, будівництво, тобто питання переважно матеріальної культури. Питання українського мистецтва він розглядав у широкому масштабі загальноєвропейських мистецьких процесів. У статті "Готичні мотиви в українському золотарстві"⁶ автор відзначив, що українське мистецтво, залежачи від мистецтва Сходу, в цілому ж є "частиною загальноєвропейського еволюційного процесу, і студіювати українське мистецтво найкраще в межах цього останнього. Еволюційні стилі відбиваються на українському мистецтві з деяким запізненням проти західної Європи"⁷. І далі дослідив найменш вивчену добу готики. Таким же чином, шляхом широких масштабів порівнянь він висвітлював проблеми, порушуючи питання, що їх найменш вивчено.

Результативною була діяльність Данила Михайловича як ученого секретаря секції мистецтв Українського наукового товариства: крім регулярних засідань із заслуховуванням доповідей талановитих мистецтвознавців, повсякденних турбот з охорони пам'яток історії і культури завдяки його зусиллям вдалося видати змістовий "Збірник секції мистецтв" (1921). У ньому було вміщено фундаментальну працю Д.М.Щербаківського "Виноградна лоза", цінність якої полягає в багатому, глибоко осмисленому й систематизованому матеріалі, що розкриває символіку в українському мистецтві. Важливою в збірнику є й друга його стаття – "Українські декоративні церкви: короткий огляд розробки питання". Вона була конспектом більшої праці, завершеної автором у 1918 р., але виданої лише через 8 років його братом Вадимом у Празі. Данило Михайлович планував в останню найбільшу свою працю вмістити матеріали про пам'ятки Правобережної України, але вони загинули разом із колекцією В.Г.Кричевського під час пожежі 1918 р. Зібрані матеріали автор розглянув здебільшого в порядку типологічному – від простого до найскладнішого. У цілому ці матеріали, яким немає ціни, подано в продуманій системі – матеріали цілком свіжі, як і деякі групи пам'яток (придорожні хрести, фігури, каплиці) – фактично уперше введено до наукового обігу⁸.

Праці Д.М.Щербаківського з проблем декоративної архітектури України одержали високу оцінку відразу ж після їхньої публікації, але, на жаль, рідко згадувалися. Серед них відзначимо його невеличку розвідку "Оркестри, хори і капели на Україні за панщини"⁹. Вона розпочинається із вступу, в якому з'ясовано зміст поняття "капела", далі описано хори та оркестри в XVII, XVIII і XIX ст. (до скасування кріпацтва), подано відомості про двірських бандуристів та торбаністів і нарешті зроблено висновки. Виділивши три періоди в розвитку кріпацьких оркестрів та хорів, автор торкнувся питання про репертуар панських капел, про їхній склад, про диригентів, підкреслює глибоку українську стихію в лівобережному дворянстві. Наприкінці праці подано програму до збирання відомостей про кріпацькі капели. Оскільки історичні дані про музику, спів, театр в Україні доводиться збирати крихітками, переглядаючи численні збірники, документів, часописи, то слід відзначити, що Данило Михайлович своє завдання виконав дуже сумлінно. У статті "Набор півчих в Малоросії" на основі архівних матеріалів подано цікаві відомості про те, як наприкінці XVIII ст. вербували співаків до двірської капели, та архієрейських капел.

Учений приділяв певну увагу питанням фольклору. Його стаття "Сторінка з української демонології"¹⁰ – певною мірою данина широкому

питанню, що в етнографічній літературі не було новиною. Під час своїх наукових мандрів Данилу Михайловичу випадала нагода заїхати в куточок, де сходяться межі трьох губерній, а саме: Волині, Менщини та Гродненщини. Зафіксувавши тут архаїчний тип церков, – три бані з надбудованою над бабинцем дзвіницею і стелею у всіх трьох зрубах, він натрапив на цікаву традицію оберізування церкви намітками для того, щоб оберігати людей від холери. Учений описав обряд оберізування (його робили баби) і що відбувався під час похорону, подав схематичний план оберізування церкви, фотографії. У ній говорилося: "Церква старенька, збудована в XVII ст., оббита гонтом, трюхбанна. На цвинтарі біля церкви гурт старих бабів, молодиць і дівчат набрали багато наміток, якими в цій місцевості пов'язується кожна баба і молодиця, позшивали їх короткими кінцями одну до одної і цим довгезним повосом двічі оберізували церкву і протягнули вузьенькою доріжкою через усю церкву до царських врат і престолу"¹¹.

З 1924 р. починався розквіт творчої діяльності вченого. Коло його дослідницьких інтересів розширилося: українське мистецтво – килими, золотарство, живопис XVI–XVIII ст., історія Києва, українська музика, історія книги, етнографічні сюжети.

Д.М.Щербаківський багато зробив і для формування багатющої колекції виробів з дорогоцінних матеріалів. В його статті "Готичні мотиви в українському золотарстві"¹² зроблено спробу створити єдину картину готичних мотивів на різних виробах із золота, датованих XVI–XVII ст.

На жаль, нам відомо небагато публікацій Д.М.Щербаківського з історії іконопису, хоча він і був кваліфікованим знавцем його: "Він поєднував знання історії іконописання, його різних шкіл, краєвих особливостей в манері малювання, його техніки, величезного по кількості матеріалу – з ґрунтовним знанням тогочасної технології, культу, символіки як ґрунту, на якому це іконописання виникло"¹³.

Значною культурною подією в житті Києва стала організована вченим в історичному музеї виставка українського портрета XVII–XX ст., що відкрилася 5 червня 1925 р.

Біографам відомо, що Д.М.Щербаківський упродовж тривалого часу збирав різноманітні матеріали з історії Києва. На жаль, лише незначну частину їх він встиг використати у своїх друкованих працях. Найґрунтовніша з них присвячена реліквіям старого київського самоврядування¹⁴. У ній автор подав історико-архітектурну реконструкцію колишнього будинку Київського Магістрату на Подолі, науково описав і проаналізував пам'ятки міського самоврядування (барельєфне зображення XVII ст., Архістратига Михайла – покровителя міста ще з часів Київської Русі,

статуї Феміди – богині правосуддя; побутові пам'ятки, пов'язані з діяльністю магістрату як законодавчого і виконавчого органу міського владарювання – хоругви і значки, цехові скриньки, печатки тощо). В іншій праці вченого подано відомості про час побудови та автора проекту першого київського театру¹⁵.

Д.М.Щербаківський залишив яскравий слід на широкій царині українознавства, здобувши визнання своїми розвідками з історії українського народного мистецтва, живопису, книжкової графіки, археології та етнографії, культурологічних проблем.

Подвижницькою була діяльність Данила Михайловича у справі охорони пам'яток історії та культури, музейних та художніх цінностей. Ось одне свідчення: це його лист Г.Д.Саливону в Лохвицю від 12 квітня 1922 р.: "Дорогий Григорій Дмитрович! Спасибі вам велике за пам'ять, за ласку і за "передачу" – вся наша комуна їй дуже зраділа, бо хліб у нас поки є, але – "до хліба" – не дуже. Ви заздрите нам, що ми живемо культурним життям, але ось зараз замість справжньої творчої роботи ми другий місяць боролось з "комиссией по изъятию церковных ценностей из церквей и молитвенных домов", урятовуючи старовинні речі, з жахом думаємо: коли в Києві, де все ж таки більш культурні представники влади і де знавці старовини, то що робиться у провінції, де немає людей. Поставайте дорогі, у себе в Лохвиці і в окрузі взяти на учет старовинну срібну і золоту посуд, бо комісія не має права таку брати"¹⁶.

Через передчасну загибель не зміг уповні реалізувати талант і наукові задуми Д.М.Щербаківський. Його глибокі знання еволюції українського мистецтва неповно розкрито в його опублікованих працях. Вражає безкорислива самовіддача вченого у врятуванні та охороні пам'яток культури. Ф.Л.Ернест писав у дні смерті Данила Михайловича: "Дуб зламався... Дуб міцний, упертий, по-лицарському чесний, що стояв на стороні інтересів української культури, української справи"¹⁷.

Багато сил віддав Данило Михайлович ґрунтовним етнографічним студіям. У цій царині він зібрав чимало цінних матеріалів, але його праць з етнографії опубліковано мало.

Серед рукописів вченого є деякі завершені, а часом і не завершені праці. Навіть у такому вигляді вони становлять інтерес для науковців.

Науковий і громадський подвиг Д.М.Щербаківського заслуговує пильної уваги науковців. Його праці слід упорядкувати й видати. Для гідного увічнення пам'яті вченого треба впорядкувати і могилу, де він похований (територія Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника).

¹Щербаківський М. Детский эдем до вкушения от древа познания добра и зла. (Из детского мира деревенского мальчика.) // Киевская старина. – 1894. – №10-12; 1895. – №1, 3, 5, 6. ²Грінченко І. Історія міста Хоролу. // Український музей : Збірник. – Ч.1. – С.256-257; Життя краєзнавчих організацій // Краєзнавство. – 1927. – №3. – С.27. ³Там само. ⁴Інститут рукопису НБ України ім. В.І.Вернадського. Ф.ІІІ, спр.60625, арк.І. ⁵Полонська-Василенко Н. Українська академія: Нарис історії. – К., 1993. – С.52-53. ⁶Щербаківський Д. Українське мистецтво: "Буковинські і галицькі церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці". – К., 1926. – С.34. ⁷Там само. ⁸Щербаківський Д. Оркестри хори й капели за панщини на Україні // Музика. – 1924. – №7-9. ⁹Щербаківський Д. Сторінка з української демонології (вірування про холеру) // Українські народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991. – С.550-551. ¹⁰Там само. ¹¹Там само. ¹²Щербаківський Д. Готичні мотиви в українському золотарстві // Україна. – 1924. – №4. – С.3-11. ¹³Щербаківський Д. Реліквії старого київського самоврядування // Київ та його околиці. – К., 1926. – С.217-264. ¹⁴Там само. ¹⁵Щербаківський Д. Перший театральний будинок у Києві та його садиба // Київ та його околиці. – К., 1926. – С.309-334. ¹⁶Інститут рукописів НБ України ім. Вернадського. Ф.1, спр.26383, арк.29. ¹⁷Ернест Ф. Подвижник музейної справи // Пролетарська прада. – 1927. – 9 червня.

Надійшла до редколегії 24 жовтня 2000 р.

О.М.Захарчук, канд. іст. наук

НЕВІЙСЬКОВІ МЕТОДИ СИЛИ В ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НА- ПОЛЕОНА БОНАПАРТА

*Висвітлюється малодосліджене питання про не-
військові методи сили в зовнішньополітичній діяль-
ності Наполеона Бонапарта.*

*This article discovers almost unknown issue of non
militarian methods of force in foreign policy of Napoleon
Bonaparte*

Поряд з військовими засобами і методами Наполеон для досягнення своїх зовнішньополітичних цілей прагнув використовувати і невійськові компоненти сили.

До невійськових факторів сили належать політичні, економічні, ідеологічні засоби впливу держави на навколишній світ, що можуть використовуватися через канали дипломатії, зовнішньоекономічну діяльність, пропаганду тощо. Ці засоби впливу не пов'язані прямо з використанням збройних сил, тому вони розглядаються як невійськові компоненти сили. При цьому слід враховувати, що вичленовування в силовому підході військових та невійськових аспектів певною мірою є умовним, оскільки в реальних міжнародних відносинах грані між військовими і невійськовими інструментами силового впливу вельми рухомі. Майже жоден з типів зовнішньополітичного впливу не здійснюється в "чистому вигляді".

Взагалі термін "невійськові компоненти" сили в радянській історіографії довгий час не вживався. До методологічної розробки цього питання звернулися лише в 70–80-х рр. нашого століття¹. Проте, незважаючи на формальну відсутність такої термінології, в історіографії політики Наполеона має місце аналіз різних форм, компонентів невійськової сили, що були при-
таманні зовнішній політиці Наполеона.

Невійськовими методами силової дипломатії Наполеона були: політико-дипломатичні заходи; економічні санкції (вища форма – континентальна блокада проти Англії) та фінансові диверсії, наприклад друкування фальшивих грошей; ідеологічні диверсії; шантаж і провокації проти окремих державних і політичних діячів.

Політико-дипломатична діяльність посідала значне місце в житті Наполеона – генерала, першого консула, імператора Франції. Кожна війна закінчувалася мирними переговорами, в яких він брав участь особисто або його дипломати діяли за одержаними від нього інструкціями. І під час воєн, і під час замирення не припинялася постійна дипломатична робота, в якій чітко віддзеркалювалися силові методи Наполеона. Диктат, ультиматуми, погрози, нацькування своїх супротивників один на одного, гра на суперечностях різних країн антифранцузьких коаліцій, що іноді він їх сам і створював, політика батога і медяника, тактика погроз та вмовлянь, підступництво, шантаж та провокації – усе це було в арсеналі наполеонівської дипломатії.

Важливе місце в дипломатії Наполеона належало переговорам, які він використовував як важіль впливу на міжнародні справи. Він розглядав їх як політичний торг, під час якого виправдовувалися будь-які прийоми, що дозволяли їх учаснику забезпечувати собі вигравш за рахунок іншої сторони. Поведінка Наполеона на переговорах мала завжди непередбачуваний характер. Так, під час переговорів з австрійськими уповноваженими в Кампо-Форміо в 1797 р. Наполеон, використовуючи свою військову перевагу, перепинив австрійського уповноваженого і з люттю закричав йому: "Ваша імперія – стара служниця, що звикла до того, що її всі гвалтують... Ви забуваєте, що Франція перемогла, а ви переможені"². Потім він став горланити на розгубленого Кобенця, схопив дорожочинний фарфоровий сервіз, що подарувала йому російська імператриця Катерина II, і розбив його об підлогу. Після цього він сказав: "Бачите ці черепки! Присягаюся, що раніше ніж за три місяці теж саме буде з вашою австрійською монархією"³. Після цього шокований, заляканий австрійський дипломат підписав мир з Францією на тих умовах, які висунув генерал Бонапарт.

Часто під час переговорів за допомогою шантажу та погроз наполеонівська диплома-

тія заганяла своїх супротивників у глухий кут і в них не залишалось іншого вибору, як тільки погодитися на запропоновані умови.

Після розгрому при Маренго (1800) Австрія, сподіваючись на допомогу Англії, не вважала себе переможеною. Щоб виграти час, до Парижа було відряджено графа Сен-Жульєна. Головним його завданням було продовжити перемир'я. Для досягнення цієї мети австрійський представник спробував поєднати переговори про перемир'я з переговорами про мир, щоб у такий спосіб продовжувати перемир'я безкінечно. Проте французька сторона зірвала ці плани.

За дорученням Наполеона переговори вів Талейран, який, використовуючи "силову дипломатію", переграв Сен-Жульєна. Він заявив австрійському дипломату, що "якщо він поїде, не доводячи справу до кінця, то перший консул буде змушений знову розпочати військові дії, щоб не втратити тих переваг, в яких перебуває французька армія"⁴. І Сен-Жульєн, почувши це, поступився перед шантажем. 28 липня 1800 р. він від імені імператора Австрії підписав прелімінарні умови миру.

Отже, методи силового тиску під час проведення дипломатичних переговорів часто давали Наполеону безпосередній виграв. Проте, як показав час, переваги, що досягалися в такий спосіб, урешті-решт ставали хиткими, тимчасовими, нестійкими.

Ультиматум, як засіб зовнішньої політики, справді був універсальним інструментом дипломатії Наполеона.

Так, 17 жовтня 1811 р. було підписано російсько-пруську союзну військову конвенцію, спрямовану проти Франції⁵. Наполеон, дізнавшись про секретні переговори Пруссії та Росії через свого посла в Берліні Сен-Морсана, пред'явив першій ультиматум: або вона негайно укладе союз з Францією, або за подальші наслідки він не ручається. Які це могли бути "наслідки" пруський король добре знав – досвід розгрому під Єною і Ауерштедтом в 1806 р.⁶ навчив його багато чому. Як наслідок, російсько-пруська союзна військова конвенція не була схвалена, а було укладено франко-пруський союзний договір та військова конвенція (24 лютого 1812 р.)⁷.

Для досягнення стратегічних задумів Наполеон використовував існуючі, або створював нові суперечності між союзниками антифранцузьких коаліцій. Кинути "яблуко розбрату" в лави своїх супротивників було одним з основних завдань його дипломатії.

15 лютого 1806 р. Наполеон уклав договір з Пруссією, згідно з яким остання мусила негайно зайняти своїми військами Ганновер – спадкове володіння англійських королів, і заборонити англійським судам заходити до

портів Північної Німеччини⁸. Цим договором було викликано не тільки незадоволення Англії. Власне кажучи, ні Англія, ні Швеція, ні тим більше Австрія – давній суперник Пруссії, аж до 1813 р. так і не подолали своєї недовіри до Пруссії.

Вимагаючи від інших суворо дотримуватись умов дипломатичної гри, сам імператор ніколи не вважав обов'язковим виконувати свої ж обіцянки. Часто, обіцяючи одне, Наполеон робив зовсім інше. Так, візьмемо відносини Франції з Туреччиною. Представники Наполеона в Порті постійно проголошували, що Франція буде захищати інтереси Туреччини і охороняти недоторканність її володінь⁹. Одночасно в 1807 р., бажаючи затягти імператора Росії в свої політичні тенета, на переговорах у Тільзіті Наполеон виступив з пропозицією про розділ європейських володінь Туреччини¹⁰. Зраджуючи таким чином Туреччину, він одночасно не був щирим і до Олександра I, бо навряд чи бажав допустити за рахунок Туреччини посилення позицій Росії на Балканах і відкрити для російського флоту Чорноморські протоки. Тому така пропозиція може кваліфікуватися не лише як підступність, але й як провокація.

У французько-турецьких відносинах можна також відзначити намагання наполеонівської дипломатії використати метод батога й медяника. Це особливо виявилось в 1802–1805 рр., коли, бажаючи залучити Туреччину на свій бік, французька місія в Константинополі постійно, з одного боку, натякала на можливість вторгнення французьких військ у балканські володіння Туреччини, а з другого – давала гарантії захистити Турецьку імперію від агресії з боку Англії, а також від можливої загрози з боку Росії. Давалися навіть обіцянки допомоги з приводу повернення Порті Криму¹¹.

На цей час маневри французької дипломатії виявилися вдалим. 24 грудня 1806 р. Туреччина під тиском Франції оголосила війну Росії.

Ведучи справи з європейськими державами, Наполеон часто вдавався до тактики погроз та умовляння. Це, зокрема, виявилось під час створення третьої антифранцузької коаліції, коли Австрія ще вагалася з приводу участі в ній. З одного боку, Наполеон почав залякувати австрійський уряд загрозою вторгнення, а з другого – намагався навіть думку, що справжнім ворогом Австрії є не Франція, а Росія, що нібито готує поневолення Туреччини. Щоб залучити Австрію до своїх планів, улітку 1805 р. їй були запропоновані великі переваги в Італії за рахунок відмови Франції від Далмації та Которської бухти¹². Але на цей раз Наполеону не пощастило. Віденський двір відмовився від пропозицій Франції і став посилювати свою армію.

Таким чином, політико-дипломатичні інструменти наполеонівської дипломатії доповнювали військові засоби і методи Наполеона. Вони забезпечували експансію Франції, обґрунтовували "законність", "легітимність" загарбав першого консула, потім імператора Франції, утверджували його позиції як засновника нової європейської династії.

Реалізуючи свої зовнішньополітичні цілі, Наполеон широко використовував економічні методи впливу. Цим він, з одного боку, забезпечував розвиток французької економіки, а з другого – одержував кошти для проведення військово-політичних заходів.

Для встановлення економічної монополії Франції треба було поширити її економічну могутність за межі країни, оволодіти європейськими ринками, завоювати промислову гегемонію як в Європі, так і в усьому світі. Ця мета значною мірою визначала зовнішню політику Франції при Наполеоні. Проте на шляху здійснення такої мети стояв могутній супротивник – Англія, що вже після початку промислової революції значно випереджала всі інші країни світу. Пореволуційна Франція, намагаючись здійснити зовнішню експансію, скрізь наштовхувалася на могутній англійський капітал. Зламати опір Англії – головне завдання політики Наполеона.

Намагання поставити на коліна Англію військовими методами, як відомо, закінчилося невдачею для Наполеона. Тоді він вирішив задушити Англію економічно, закривши для неї всі ринки Європи. Економічна боротьба Наполеона з Англією знайшла своє відображення в континентальній блокаді – системі економічних і політичних заходів, спрямованих на підризу та руйнування економіки Англії.

Взагалі ідея економічного тиску на Англію не була новою. Ще в 1793 р. яacobінський уряд видав декрет, за яким заборонялося ввезення до Франції будь-яких товарів англійських мануфактур. Цей декрет, за оцінкою академіка Е.В.Тарле, став початком митної війни¹³. Через три роки, в 1796 р., Директорія прийняла закон про митну війну з Англією, проголосивши, що: "Для Англії люди рахуються на шилінги, важливо не бити її армію, а підірвати її торгівлю"¹⁴. Мета цього закону – розорити англійську торгівлю або завдати їй тяжкого удару.

У 1801 р. під час зближення Франції з Росією Наполеон, щоб задушити Англію економічними засобами, запропонував російському імператору Павлу I ідею про створення майбутньої континентальної блокади: "Якщо В. В-сть (Павло I – О.З.) наполягатиме на тому, щоб англійці не проводили ніякої торгівлі з північними країнами, якщо загін генерала Спренгпортена відправиться до Ганновера, щоб не залишилося сумнівів щодо закриття Ельби та Везера, якщо одночасно обсервацій-

ний корпус, що надісланий мною до Бордо, примусить Португалію закрити для Англії її порти, а Неаполь і Сицилія теж закриють свої, то англійці не матимуть ніякого сполучення з Європою"¹⁵.

Таким чином, прийняття декрету про континентальну блокаду Англії було узагальненням раніше вжитих заборонних заходів, скерованих на підризу англійської економіки і торгівлі, вирішальним кроком до розповсюдження їх на весь континент. З одного боку, цей акт був подією, підготовленою величезними зусиллями французької військової могутності після розгрому Австрії та Пруссії, з другого – він був зумовлений неможливістю Наполеона завдати воєнної поразки Англії, особливо після загибелі французько-іспанського флоту в результаті Трафальгарської битви 21 жовтня 1805 р.

Запроваджуючи континентальну блокаду, Наполеон не спромігся досягнути своєї головної мети. Незважаючи на всі крайні заходи, йому не вдалося задушити Англію економічно. Вона не тільки вистояла в цьому єдиноборстві з Францією, але й зуміла віднайти нові ринки збуту і джерела сировини, зокрема, в Латинській Америці¹⁶. Це відбулося через економічну слабкість Франції, у першу чергу її промисловості, і більш високого розвитку Англії. Переваги Англії і особливо її морська могутність не дозволили Наполеону повністю припинити її зв'язки з континентом, покласти край англійській контрабанді, перервати забезпечення Англії хлібом і підірвати її фінанси.

Одночасно суворість континентальної блокади викликала незадоволення практично всіх європейських держав. Франція не могла задовольнити економічних потреб континенту, замінити "європейську майстерню" – Англію. Величезні збитки європейського торговельного капіталу, взагалі європейської економіки, стали підвалинами руху опору наполеонівському володарюванню в Європі.

Поряд з економічними санкціями, Наполеон вдавався і до економічних диверсій. Однією з форм такої практики було друкування іноземних фальшивих грошей. Так, за його безпосереднім наказом у Парижі була створена спеціальна друкарня, де друкувалися фальшиві російські асигнації, за допомогою яких імператор Франції хотів завдати удару економіці Росії. І слід відзначити, що від цієї диверсії Росія значно постраждала. Після війни 1812 р. російський уряд замінив асигнації вартістю 25 і 50 карбованців на нові. Але вилучених асигнацій виявилось на 70 млн крб більше, ніж їх було випущено казною. Сума на той час величезна¹⁷.

У зовнішньополітичній діяльності Наполеона певну роль відігравали засоби і методи психолого-ідеологічного тиску щодо своїх суперників. Ці засоби існують давно. Але Наполеон,

мабуть, уперше застосував їх у такому обсязі для втілення свого стратегічного курсу в життя. Значну роль він надавав саме психологічній війні, що відрізняється від ідеологічної боротьби методами свого здійснення.

У своєму оточенні Наполеон так сформулював своє бачення значення пропаганди: "Уряд ніщо, якщо він не спирається на громадську думку"¹⁸. Найбільшого значення він надавав усілякому пропагандистському використанню здобутих військових і політичних перемог. "Кращий трибун у світі – це успіх", – повторював імператор. Коли не було справжніх перемог, треба було, на його думку, їх вигадати і пропагувати. "Правда і наполовину не так важлива, ніж те, що люди вважають за правду", – вчив Наполеон своїх прибічників¹⁹.

Сильною зброєю психологічної війни імператора Франції була преса, головним чином такі газети, як "Монітор", "Публіцист" та "Імперська газета", що перебували під жорстким урядовим контролем²⁰. Відомий його вислів: "Чотири газети зможуть завдати ворогу більше шкоди, ніж стотисячна армія"²¹. Через газети розповсюджувалася бажана Наполеону інформація.

Так, у січні 1803 р. у французькому офіціозі "Моніторі" появилася зухвалий звіт О.Себастьяні про його мандрівку по Близькому Сході і Середземномор'ю, що її той здійснив за наказом Наполеона. У цьому звіті, зокрема, було й таке: "Шести тисяч французів зараз досить, щоб завоювати Єгипет... Я аж ніяк не відійду від дійсності, запевняючи, що Іонічні острови висловляться на користь Франції, як тільки трапиться нагода"²². Друкуючи подібне, перший консул вважав, що навіть одне повідомлення про підготовку Францією нової експедиції до Єгипту може так сильно стурбувати англійців, що вони через страх перед війною виконають, урешті-решт, умови Ам'єнського договору.

Наполеонівська дипломатія в пропагандистських цілях не гребувала фальшивками. Типовим прикладом того є розповсюдження фальшивого тексту французько-російського трактату, укладеного в Тільзіті. Користуючись секретним характером даного договору, було складено документ за всією формою справжнього договору, але він містив справді загрозливі для Англії статті: Росія забирає собі всі європейські провінції Туреччини і одержує від Франції санкції на розширення своєї території в Азії настільки, наскільки "буде потрібним"; Іспанія і Португалія відходять до Франції; Росія і Франція разом атакують Гібралтар, Франція окупує Північну Африку з Єгиптом; Середземне море проголошується закритим для англійських суден²³. Ця фальшивка ввела в оману англійський

уряд і він певний час був схильний вважати її справжнім документом.

Активно практикувалася дезінформація. Спочатку вона диктувалася військовими міркуваннями. На сторінках слухняних газет друкувалися надто гіперболізовані дані про чисельність французьких військ²⁴. Характерною також була вказівка Наполеона монархам васальних держав, щоб вони не тільки надсилали йому війська, але й супроводжували це повідомленнями в пресі, подвоюючи кількість військ, що відправлялися. Згодом ці прийоми були розповсюджені й на зовнішньополітичну сферу. Так, у 1808 р. за наказом Наполеона французькі, німецькі та голландські газети, щоб дезорієнтувати англійців, повідомили, що нібито неаполітанський король І.Мюрат (маршал Наполеона) збирається оволодіти Сицилією²⁵.

Особливо великого значення Наполеон надавав тому, щоб напередодні чергової війни він виглядав жертвою, а не агресором. Для цього він використовував зовнішньополітичну пропаганду. Так, 25 грудня 1799 р. Наполеон надіслав англійському королю і австрійському імператору послання з пропозицією розпочати мирні переговори, наперед знаючи, що ці пропозиції будуть відхилені. Але, як писав Манфред, "це був правильно розрахований крок, бо вся Європа прагнула миру. Населення Франції також бажало його... Узявши на себе ініціативу мирних пропозицій, Бонапарт не тільки виграв у громадській думці своєї країни, а й у передових людей за межами Франції. Він перекладав відповідальність за все наступне на інших"²⁶.

У зовнішньополітичній пропаганді Наполеон вдавався і до ідеологічних диверсій. Так, напередодні війни з Росією і особливо під час її ведення його агенти для психологічної обробки населення почали розповсюджувати чутки про можливість скасування Наполеоном кріпосного права. Цим імператор Франції намагався розв'язати внутрішню боротьбу в Росії, щоб примусити царя підписати вигідний для Франції мир. Наполеонівська пропаганда мала певний успіх серед російських кріпаків та дворових людей. Так, серед московських дворових людей розповсюджувалися чутки, що з приходом Наполеона всі кріпаки стануть вільними, а "поміщики будуть на утриманні"²⁷. Серед російських поміщиків також помічалася побоювання з цього приводу, про що свідчить, наприклад, уривок з листа генерала М.Раєвського: "Я боюся прокламацій, в яких Наполеон проголосить вільності народу, боюся в нашій країні внутрішніх непокоєнь"²⁸.

З пропагандистськими планами пов'язано й знайомство Наполеона в Москві (1812) з матеріалами з історії двірських переворотів у Росії та історією селянської війни під керівництвом О.Пугачова (1773–1775). Знайомлячись у Москві

з маніфестами Пугачова, Наполеон цікавився не самою ідеєю селянської війни, а лише царистською формою руху Пугачова. У нього був намір фальсифікувати пугачовські маніфести, висунути на авансцену політичного життя Росії самозванця і таким чином провести максимальну за своїми наслідками диверсію проти російського уряду, щоб примусити його піти на поступки²⁹.

Активна пропагандистська робота наполеонівської політичної машини не забезпечила йому остаточної перемоги, проте надала серйозної допомоги для його військових і дипломатичних заходів.

Комплекс невійськових методів, втілених Наполеоном у свою зовнішню політику, являв собою систему політико-дипломатичних, економічних та ідейно-психологічних засобів, спрямованих на забезпечення панування Франції в Європі і в усьому світі. Завдяки гегемоністським та експансіоністським планам Наполеона всі ці методи набували силового характеру, перетворювалися на зброю силової політики боротьби з іншими країнами, зброю пограбування та поневолення інших народів.

¹Див.: Шейдина И.М. Невоенные факторы силы во внешней политике США. – М., 1984. ²Цит. за: Las Cases. Le Mémorial Sainte-Hélène. – Paris, 1895. – V.1. – P.418. ³Цит. за: Тьер А. История консульства и империи во Франции. – СПб., 1846. – Т.2. – С.201. ⁴Цит. за: Сорель А. Европа и французская революция. – СПб., 1906. – Т.6. – С.51. ⁵Див.: Внешняя политика России XIX и начала XX века. Док. Российского министерства иностранных дел (Далі ВПР). Серия первая (1801–1815). – М., 1962. – Т.6. – С.191–201. ⁶Див.: Клаузевиц К. 1806 г. – М., 1938. ⁷Див.: ВПР. – Т.6. – С.734. ⁸Див.: ВПР. – М., 1963. – Т.3. – С.664–665. ⁹История дипломатии / Отв. ред. В.А.Зорин. – М., 1959. – Т.1. – С.473. ¹⁰Див.: Миллер А.Ф. Мустафа Паша Байрактар. Османская империя в начале XIX века. – М.; Л., 1947. – С.167–169. ¹¹Див.: ВПР. – М., 1960. – Т.1. – С.383. ¹²Там само. – М., 1961. – Т.2. – С.258. ¹³Тарле Е.В. Континентальная блокада. Исследование по истории промышленности и внешней торговли Франции в эпоху Наполеона I // Соч. : В 12 т. – М., 1958. – Т.3. – С.113–114. ¹⁴Цит. за: Там само. – С.114–115. ¹⁵Цит. за: Дипломатические сношения России с Францией в эпоху Наполеона I / Под ред. А.Трачевского. – Т.1. 1800–1802 // Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – СПб., 1890. – Т.70. – С.38–39. ¹⁶Сироткин В.Г. Дуэль двух дипломатий: Россия и Франция в 1801–1812 гг. – М., 1968. – С.63. ¹⁷Польской Г.Н. Тайны "монетного двора" / Очерки истории фальшивомонетничества с древнейших времен и до наших дней. – М., 1996. – С.53. ¹⁸Цит. за: Черняк Е.Б. Химеры старого мира. Из истории психологической войны. – М., 1970. – С.47. ¹⁹Там само. ²⁰Див.: Тарле Е.В. Печать во Франции при Наполеоне I // Соч. : В 12 т. – М., 1958. – Т.4. – С.483–543. ²¹Цит. за: Беглов С.И. Внешнеполитическая пропаганда. Очерк теории и практики. – М., 1984. – С.47. ²²Цит. за: Recueil des

traites de la Porte Ottoman avec les puissances étrangères depuis le premier traité conclu en 1536 / Par I de Testa. – Paris, 1865. – V.2. – P.56–57. ²³Сироткин В.Г. Знач. прая. – С.114. ²⁴Тарле Е.В. Печать во Франции при Наполеоне I // Соч. : В 12 т. – Т.4. – С.498. ²⁵Там само. – С.496. ²⁶Манфред А.3. Наполеон Бонапарт. – Сухуми, 1989. – С.281. ²⁷Езерская И. Собирались ли Наполеон отменить крепостное право в России? // Родина. – 1992. – №6–7. – С.124. ²⁸Троицкий Н.А. 1812 – великий год России. – М., 1988. – С.219. ²⁹Бычков Л.Н. О классовой борьбе в России во время Отечественной войны 1812 года // Вопр. истории. – 1962. – №8. – С.53.

Надійшла до редколегії 7 листопада 2000 р.

Л.В.Томілович, асп.

ХАРАКТЕРНІ РИСИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПОРОСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ СЕРЕДИНИ XIV – СЕРЕДИНИ XVI ст. ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ

Присвячено аналізу соціально-економічного розвитку пороських земель у литовський період, виділено його періоди, виявлено фактори, що на нього впливали. Простежено зміну етнічної картини на Поросі в середині XIV – середині XVI ст.

The articles are dedicated to the analysis of social and economic development of the Porosye lands during the and Lithuanian period. There have been distinguished periods of the development and revealed the factors that influenced it. There also has been retraced the change of ethnic situation on the Porosye lands during the mid-14th–mid-16th.

Пороські землі – важлива і цікава в історичному відношенні територія, яка розташовувалася на південному прикордонні Правобережної Київщини. Але розвиток цих земель в литовську добу майже не вивчено через обмежену кількість джерел. Заслуга в опублікуванні нечисленних письмових свідчень та висвітлення на їх основі окремих аспектів політичного, соціального та економічного розвитку, етнічних процесів належать В.Антоновичу, М.Владимирському-Буданову, П.Клепатському, М.Грушевському, О.Яблоновському, Ф.Шабульдо, Н.Яковенко, А.Гурбику. Найменш вивченими, а тому такі, що потребували особливої уваги, залишаються проблеми соціально-економічного розвитку пороських земель в литовську добу.

Питання економічного розвитку пороських земель у другій половині XIV ст., як було зауважено вище, майже не забезпечено джерелами. Тому його реконструкція можлива, виходячи зі стану середини – кінця XIII ст. і середини XV ст., а також беручи до уваги основні тенденції європейського розвитку цього часу.

На розвиток економіки не могли не вплинути загальне похолодання в XIV ст., характерне для всіх країн північної півкулі, а також Чорна смерть, що зібрала страшне жниво в 1446–1448 рр. в Азії й Європі та епідемії інших захворювань¹. Напевно, населення Пів-

© Л.В.Томілович, 2001

денно-Західної Русі постраждало менше, ніж, наприклад, населення Криму, де загинуло близько 85 тис. осіб, але і тут втрати були помітними. У той же час зміна клімату мала викликати деякі зміни пріоритетів в господарському житті. На початку XIV ст. основними його галузями були: землеробство (з характерним поширенням трипілья), стійлове скотарство та промисли (полювання, риболовство, бортництво). Причому останні посідають значне місце, враховуючи їх експортну цінність та збирання данини у вигляді хутра та меду. Зі зменшенням чисельності населення після епідемії та необхідністю певного часу для виведення більш холодостійких зернових (хоча напевно ми не знаємо, наскільки клімат став холоднішим), перевагу мусило взяти скотарство і, зрозуміло, промисли. Це припущення підтверджується найбільш раннім відомим наданням на Пороссі литовського періоду – грамотою Володимира Олельковича князю Юрію Івантичу зі Сквири Половцю: у документі перераховуються населені пункти, зазначається, що надаються вони з "даньми, з урочисками, з пущами"², але жодних згадок про ниви, поля або сіножаті.

Інша картина господарського життя змальовується за актами 2-ї – 3-ї чверті XV ст. та люстрацією 1471 р.: землеробство стає основним заняттям у цей період. У наданнях перелічуються населені пункти та географічні орієнтири із зазначеннями "зі всіма землями, з дібровами, сіножатями", "з полями, дібровами та їх приналежностями", "з городищами та їх широкістю і довгістю земляною та зі стеньками та ярами, долинами"³. Люстрація, крім підтвердження заселеності й загосподарованості Київщини в цей період, фіксує основні заняття населення, а також розвиток феодалних відносин. Основним заняттям було землеробство – населення переважно платило данину у вигляді "подимщини", не дуже обтяжливу – "на третій рік". Тільки невеликий відсоток має додаткові повинності – "сипати став, косити сіно" (свідчення поширення стійлового скотарства), до того ж введені вже при Семені Олельковичі. Крім того, зустрічаються куничники та пасічники (с. Терпсеїв, Водотійн). Досить часто згадується повинність "на лови ходять", а серед переліку надань виступають боброві гони. Усе це дає підстави стверджувати, що промисли (зокрема, полювання) були надалі поширеними.

Дуже мало ми знаємо про міста і розвиток ремесел у цей період. Поліпшення якості кераміки говорить про спеціалізацію виробництва, але необов'язково розвиток ремесел пов'язувати з містами: на Пороссі ще в XIX ст. існували села, які спеціалізувалися на гончарстві (с. Крива Таращанського р-ну, с. Дибинці Богуславського р-ну), бондарстві, плетінні

солом'яників та ін. Міста (Сквира, Неятин, Роставець, Корсунь, Канів, Юр'їв, Володарка), скоріш за все, виконували функцію фортець та адміністративних осередків, а центрами ремесла і торгівлі в цей період не стали. Непрямим доказом цього є недорозвиненість мережі міст, їх функцій та ролі в більш пізній час. Ф.М.Шабульдо⁴ вбачає в існуванні уходів та земельної власності міської общини (характерно для всіх міст Поросся в литовську добу і для більшості – ще й в польську) прямий наслідок недостатності суспільного розвитку праці та уповільненого зростання товарно-грошових відносин. Усі міста-замки протягом литовської доби залишалися господарськими, у той час як на інших українських землях, що входили до ВКЛ, співвідношення господарських містечок до приватних було приблизно 1 : 5⁵.

Найбільша кількість скарбів монгольсько-литовського періоду на Пороссі припадає на кінець XIV – початок XV ст., що свідчить про найбільш інтенсивне використання міжнародних торговельних шляхів, які проходили по його території в цей час. Навряд чи місцеве населення брало активну участь у цьому процесі (за винятком обслуговування караванів, подальшого експорту хутра та воску, можливо, льняних тканин), враховуючи стан економічного розвитку в цей період. Але сплата частини податку грошима, що засвідчує люстрація 1471 р., говорить про розвиток товарно-грошових відносин в середині – третій чверті XV ст.

Економічна ситуація в краї повністю змінилася після наступу кримських татар на землі південної Київщини в останні десятиріччя XV ст. Хоча в привілеях та люстрації Канівського замку 1552 р. є повідомлення про "ниви та сіножаті", але зростає кількість згадок про пасіки (наприклад, над р. Бистрою, Раставицею, Гуйвою, Гувекою, подаровані Ганною Гриньковою зятю, Івану Жубрику; с. Ярилово), вражає число пустих селищ (с. Колтягаєво, Осетрів, Дмитровичі, Морулин, Рокитно, Ольшаниця, Рут Старий та Новий, Клайклище, Коштомірив, Сквира, Володарка та ін.) та поширення уходів (наприклад, с. Ярилово на Росі в милі від Канівського замку, Черленків на р. Ольшаниці)⁶. Перевага промислів над іншими галузями господарства особливо помітна у східній частині Поросся (Канівський обвід). Важливе місце також посідає участь у посередницькій торгівлі (супровід караванів, перевезення товарів човнами). Свідченням про недостатнє розвинення землеробства в краї в цей період була необхідність закупівлі хліба канівськими міщанами в інших районах⁷. До середини – кінця XVI ст. землеробська колонізація знову активізується,

спостерігається помітне зростання кількості сіл (переважно навколо замків).

З економічним розвитком тісно пов'язаний соціальний. У Пороссі на нього великий вплив мали давньоруська традиція та геополітичне розташування (знаходження в прикордонній смузі). Не останню роль відіграв дещо специфічний характер феодалізму самого ВКЛ (який також можна було б пояснити руськими впливами): він мав так звану "державну" форму і певною мірою відрізнявся від "класичних" західноєвропейських зразків. Це знаходило вияв у тому, що служба більшості феодалів ВКЛ за отримання ленів була виконанням обов'язків перед державою, а не результатом договірних зобов'язань перед своїм сюзереном⁸.

Розпочавши аналіз соціальної структури суспільства з еліти – феодальної верхівки, зауважимо, що її характерною особливістю протягом усього литовського періоду була порівняна односкладність: у південній Київщині (зокрема, в Пороссі) практично були відсутні магнати, князі. Щоправда, у XV ст. тут відомі невеликі маєтності князів Довмонтів, Смаг, Капуст. Але оскільки їх прізвища походять від прізвиськ, а не від топонімів (що характерно для князів-вотчинників), дослідники дійшли висновку, що ці князі були служилими, за своїм статусом не відрізнялися від бояр, маєтності їх були невеликі, до того ж, ймовірно, надані в тимчасове користування (до кінця XV ст. жодна з перелічених родин уже не виступає землевласником на Пороссі). На основі аналізу антропонімів дослідники стверджують, що відносна єдність київської еліти має коріння в давньоруській традиції: більшість її прізвищ походить від прізвиськ, що свідчить про дружинне походження⁹. Княжі дружинники в період становлення феодального землеволодіння в кінці XIV – на початку XV ст. одержали уділи в умовне тимчасове користування і зайняли своє місце в структурі феодальної ієрархії. Характерно, що ці надання вони одержали переважно на Лівобережжі, або на правому березі в околицях Києва, до кінця першої третини XV ст. Поросся фактично не знає феодальної колонізації. (Виняток складають лише земельні маєтності родини Половців ze Сквири, які можна розглядати як спадщину давньоруських часів). І тільки укорінившись на Лівобережжі, боярські родини починають сягати по уділи на правому березі. Причин цьому явищу декілька: по-перше, північні райони Київщини були більш безпечними, по-друге, вони відповідали умовам економічності господарства на той час: полювання і бортництво, яке мало тут кращі умови, більш вигідне, ніж землеробство південних земель. Зауважимо, що і центральна влада не ставила за мету розда-

вання земель у стратегічно важливому регіоні: таким чином вона тримала в одних (своїх) руках систему оборони. Тільки коли в кінці XV – на початку XVI ст. резерв вільних земель в інших регіонах було вичерпано, уряд мусив приступити до роздачі земель на південній Київщині та Брацлавщині.

Щоб виявити відмінності соціального розвитку пороських земель порівняно з іншими регіонами, необхідно пригадати основні етапи формування феодальної еліти у ВКЛ взагалі. Основою стала давньоруська родова знать та новий військовослужбовий стан, який складався як з місцевих елементів, так і з прибулих дружинників литовських князів. Протягом першої половини XV ст. відбувається їх поступове зближення¹⁰. Практично формування феодального прошарку як соціальної та економічної еліти пов'язується з наданням вислуг на умовах служби, що відбувається з кінця XIV до середини XVI ст. За цей період тимчасові умовні надання набувають імунних прав і поступово перетворюються у спадкоємні. До середини XVI ст. феодальний стан практично замикається, увійти до нього стає дуже важко, майже неможливо. Уособленням феодальної еліти з давньоруської доби і до початку литовської були бояри, крім них документи згадують дворян.

Протягом XV ст. відбувається розшарування боярства на бояр-шляхту та бояр-слуг. Бояри-шляхта: вершники по призову в ополчення обов'язково мусили бути землевласниками; зараховувалися до шляхетського стану; користувалися громадянськими та політичними правами¹¹. Бояри-слуги: ті, котрих землевласник посилав на війну залежно від кількості кріпосних селян. Бояри-шляхта відрізнялися від бояр-слуг тим, що вважалися підданими великого князя, а не панів, були володарями землі та підлягали суду великокнязівських намісників-воевод і старост¹².

Проаналізуємо, як ситуація складається на Пороссі. У той час, як роздача земельних надань на умовах служби починається в кінці XIV ст., на Пороссі, як уже зауважувалося, перші феодальні володіння з'являються лише в другій чверті XV ст. Їх отримують перш за все члени київської боярської корпорації та литовські й тюркські елементи, що ввійшли до її складу (Юрші, Довмонти, Смаги, Капусти, Юхновичі, Івашенцовичі, Єльці, Шумаки). У середині – кінці XV ст. починає активніше виступати боярство черкаського та канівського замку, а із середини XVI ст. – білоцерківського. Вони досягають пріоритету при розподілі володінь: більшість земель, яка належала до відповідних замків, переходить до їх рук (Остафій Дашкевич, Богуш Морозович, Драб, Іван Жубрик, Микола Мазепа Колединський, Лесевичі, Малевичі та ін.)¹³.

Люстрація 1471 р. не надає переліку феодалних володінь та їх господарів, а серед декількох категорій податного населення найбільш поширеною є "слуги", вони зустрічаються майже у всіх населених пунктах, фіксованих документом. Взагалі, категорія служебних селян обіймає різні й досить численні групи, які замість данини та роботи в полі особисто відбували різні служби або давали різні продукти ремісничької діяльності¹⁴. У характері слуг та їх становищі всередині самої категорії була велика різниця. Вищу верству складали слуги, зобов'язані до військової служби, іноді звані "слугами панцерними". Саме цей прошарок дуже широко представлений в південній Київщині в третій чверті XV ст. – "служба их только на войну ходити", крім того, сплачують подимщину на третій рік, і то лише в тому випадку, якщо не йдуть на війну (проаналізувавши цю данину, М.Грушевський прийшов до висновку про її давньоруське коріння). Звернемо увагу, що за своїм статусом та родом занять "слуги" люстрації 1471 р. є відповідником боярам-слугам, поширеним на інших теренах ВКЛ, але із суттєвою різницею: вони особисто вільні й підлягають не пану, а великому князю. Про це виразно свідчить сам документ: князі Вітовта Семен Олелькович встановлювали їм "повини", про інших феодалів згадок немає¹⁵.

Таким чином, "слуги" на пороських землях – проміжний статус між класичними боярами-шляхтою та боярами-слугами, відомими на іншій території ВКЛ.

На початок XVI ст. припинилося пожалування боярам селян, що було симптомом поступового замикання феодалного прошарку в собі, яке остаточно відбулося, як зауважувалося вище, до середини XVI ст. Так було по всій території ВКЛ, але на південній Київщині ситуація виглядала інакше: в 50–70 рр. XVI ст. тут відбувається роздача значних добр (зокрема, у Білоцерківському обводі) боярським родинам Малевичів, Лесевичів, Кирдановських, Либоханських, Мазеп Колединських¹⁶, що було фактичним визнанням шляхетства. Навіть Статут 1566 р., згідно з яким всі панцирні бояри зараховувалися до "простого люду", та аграрна реформа, здійснювана за законом 1557 р. (право власності на землю визнавалося лише за шляхтичами)¹⁷, не мали серйозного впливу на ситуацію в південній Київщині: ще на початку XVII ст. (згідно з люстраціями 1616 та 1622 рр.) феодали продовжують називати себе боярами, і в той же час виступають як землевласники.

Переходячи до аналізу нижчих прошарків суспільства, нагадаємо, що бояри-слуги в майбутньому будуть складати його верхню елітну частину (на більшості території ВКЛ це відбудеться в середині XVI ст., на порось-

ких землях – дещо пізніше, і питома вага зазначеного прошарку буде незначна: більшість із них не діставшись до шляхти, трансформувалося в козацтво).

Щодо інших категорій податних людей, уявлення про них дає люстрація 1471 р. Так, подібні до "тяглових" людей (за визначенням М.Грушевського, тих що сплачують данину, а не відпрацьовують її, тим самим відрізняючись від людей роботних) ясячні: "ясачних 11 чело века – подымщину дають и город роблять".

Один раз (при описі с. Цветкова) зустрічається "колантай" – згідно з М.Володимирським-Будановим до цієї категорії відносяться убогі, але вільні люди, з яких рекрутувався клас ремісничих (іноді неремісничих) слуг для потреб замку¹⁸.

Роботних людей, ймовірно, треба бачити в тих "людях" опису, до яких не додається конкретне визначення (сидять недалеко князівських дворів, не несуть ніяких податків) – отже, відробляли панщину (на території Поросся таких дуже небагато).

Отже, найбільшу категорію являють селяни – "слуги", на яких був покладений воєнний обов'язок. М.Грушевський вважає, що це пов'язано зі степовим, прикордонним характером цього регіону¹⁹. З цією думкою можна погодитися, але, на наш погляд, є й інша причина. Активна зовнішньополітична діяльність Вітовта вимагала створення великого воєнного потенціалу (нагадаємо, що відносини між князівською владою та населенням були регламентовані саме за цього князя). (На наш погляд, приписування Вітовту регламентування позаземельних відносин – не легендарна традиція, пов'язана з тим, що людська пам'ять сягає не далі 2-3 поколінь. Князювання Вітовта збіглося з періодом розвитку феодалних відносин, для якого характерно становлення феодалного землеволодіння і, відповідно, пов'язаних з ним відносин та формуванням феодалної еліти). Крім того, певне уповільнення феодалізації порівняно з іншими руськими територіями в складі ВКЛ було на пряму пов'язано з відставанням феодалної колонізації на півдні Київщини і відповідно збереженням більшої кількості незалежного від феодалів селянського населення, що складало військовий потенціал Литовсько-руського князівства.

У зв'язку з еволюцією інститутів громадського самоврядування на досліджуваних територіях стоїть питання про генезу і значення поняття "атаман". Отамани фіксуються люстрацією 1471 р. в багатьох селах: Терпсіїв, Цвітків, Гуляльники, Скочищів, Ходоркове, Ртищів, Іноходівці, Євдадій, Щербів, Родостав, Вчорайше, Охримівці, Антонів²⁰. А.Гурбик вважає, що, оскільки отамани на чолі міського громадського самоврядування фіксу-

ються документально з XIV ст. і згадки про них відсутні в давньоруських літописах, то їх появу слід віднести до часів монгольської зверхності²¹. Ймовірно, їх обирали на початку вказаного періоду під наглядом баскаків або за призначенням останніх. Літописні згадки про отаманів з'являються в кінці XIV ст. у зв'язку з появою Коріатовичів на Поділлі, закріплення яких там відбулося не без допомоги перших. Але, на нашу думку, між визначенням сутності цього інституту, його функціями і тим, як він виглядає за люстрацією 1471 р., є певні невідповідності. У результаті еволюції інститутів громадського самоврядування отамани (в інших місцях старці, війти, тивуни) у XIV–XV ст. стояли на чолі досить розлеглої волості, яка в XVI ст. трансформується в сільські общини. А в люстрації отамани зустрічаються найчастіше в оточенні декількох слуг (3–6, найбільше 19 – в Онтонові), а у Вчорайше взагалі сам-один, що ніяк не відповідає ролі голови розлеглої волосної общини. На нашу думку, існує тільки одне логічне пояснення цього протиріччя: враховуючи воєнізованість побуту пороських земель, отаман тут, перш за все, виконує функції воєнного ватажка (можливо, поєднує їх з адміністративними): відповідає за прибуття слуг, що знаходяться під його головуванням (хоча навряд чи в стислій залежності), на виклик князя або намісника, очолює їх під час війни.

Щодо етнічного складу населення, то селянський та міщанський прошарок погано піддаються аналізу через брак джерел: тільки із середини XVI ст. походить більш докладна люстрація Канівського замку, яка дає уяву про етнічну належність його мешканців. Більше даних маємо про феодальний клас. Треба зауважити, що він переважно поповнювався із середовища місцевого київського боярства (Дідковичі, Єльці, Сурини, Полози, Вовчковичі, Проскури), хоча помітний литовський елемент (Довмонти, Юрші). П.Клепатський та Н.Яковенко, проаналізувавши склад київського панівного класу, дійшли висновку, що значну долю в ньому складав тюркський елемент (Жубрики, Аксаки, Шумаки). Треба зазначити, що це зауваження більш справедливе для Брацлавщини, яка в монгольський період входила до складу одного з улусів, і з переходом цих земель під литовську зверхність відбулось їх переформування в литовські феоди договірним шляхом²². Для Поросся скоріш характерні фрагментарні осідання емігрантів з Орди, які отримували від князів земельне пожалування: так, відомо, що в період правління Вітовта людям з оточення хана Тохтамиша були виділені землі поблизу Канева та Черкас²³. Якщо б це явище було більш поширене, воно мусило б знайти відображення в топонімії, гідронімії або антропонімії. Але в

середовищі київської корпорації, як зауважувалося вище, відсоток феодалів тюркського походження порівняно з місцевим незначний (Аксаки, Глинські), як і округи Канівського замку (наприклад, Жубрики, Байбузи, Балакири, Шумаки). Крім того, встановлено, що київський тюркський землевласницький елемент походить переважно з Лівобережжя. Добре ілюструє питому вагу населення тюркського походження на Пороссі та землях на південь від нього порівняння люстрації Канівського та Черкаського замків: у другому його незрівнянно більше²⁴. Це дуже просто пояснюється: на Черкащині, Звенигородщині й Брацлавщині тюркський елемент з'явився, коли вони входили до складу одного з улусів Золотої Орди.

У більш пізні часи масових осідань ні на південних околицях Київщини, ні на порубіжжі з Брацлавщиною не було. Вітовт дійсно зробив спробу розселити частину татар, яких він привів з Криму та інших південних походів на кордоні зі степом (наслідуючи давньоруську традицію). Але вона не вдалася: якщо татарські переселенці тікали навіть з Литви (де були значно більші колонії їх розселення), піднімаючи повстання, то розташовувати їх на кордоні було б украй небезпечно²⁵. Тому розселення татар на півдні Київщини, про яке, наприклад, згадує Вітовт у листі до магістра Тевтонського ордену²⁶, було тимчасове. Упевнено це можна сказати про орди Тохтамишевичів, протегованих Вітовтом, які знайшли притулок у ВКЛ (південні окраїни Київщини і Поділля саме були місцем їх перебування й утримання²⁷): звідси вони відправлялися на здобуття ханського престолу. Зрозуміло, що їх люди йшли разом з повелителями. У протилежному випадку їх присутність на Київщині була б помітною, а при люстрації Канівського замку 1552 р. тюркський елемент там порівняно незначний. Можна було б припустити, що за 100 років він асимілювався, та з великими спільнотами це так швидко не відбувається (в околицях Вільнюса татари і караїми зберігали свою самобутність до XIX ст., а їх кінеси та мечеті досі є в Троках та в ряді сіл на Люблінщині).

Якщо ж повернутися до люстрації Канівського замку 1552 р., то своєю етнічною строкатістю вона ілюструє не стільки присутність тюркського елемента, скільки поновлення процесу колонізації після нападів кінця XV ст., в якому брали участь вихідці з Полісся, Литви, Польщі, втім і тюркомовне населення; а також процес формування козацтва: у Каневі мешкали черемиси, волохи, німці, євреї, п'ятигорці. Про значний чужорідний елемент говорять прізвища: Яногошко, Яцко Чоботар, Ян Дрб, Скіндер, Якулька, Толук, Марвин та ін.²⁸.

У статті, присвяченій соціальному розвитку пороських земель литовської доби, ми навмисно не аналізували козацтво. На наш погляд, у цей період воно ще не сформувалося як прошарок і не усвідомило себе як такий. В означений добу козацтво – скоріше, рід заняття або спосіб побутування, який не відрізнявся постійністю.

Таким чином, проаналізувавши соціально-економічний розвиток Поросся в литовську добу, приходимо до наступних висновків. Хоча зазначені землі адміністративно не являли собою єдності в окреслений період, але подібність соціальних та економічних процесів, які проходили на них і відрізняли їх від інших регіонів ВКЛ, дозволяють говорити про те, що, у певному сенсі, вони продовжували складати єдиний організм, перш за все в геополітичному, економічному, військовому та побутовому відношенні. Характерними рисами пороських земель були: воєнізованість усіх сфер життя, уповільнений розвиток феодальних відносин порівняно з іншими регіонами ВКЛ, переважно селянський характер колонізації при значному відставанні феодального, відносна єдність феодального прошарку в соціальному відношенні та його помітна строкатість з етнічного погляду; слабкість київської феодальної корпорації, що пояснюється економічними причинами; збереження значною мірою давньоруських традицій та їх розвиток. Економіка пройшла декілька етапів за литовську добу; тенденції її розвитку багато в чому визначала зовнішньополітична ситуація. Тож, найбільш важливими факторами, які впливали на розвиток соціально-економічних відносин, були давньоруські традиції та геополітичне розташування.

¹Бродель Ф. Структура повсякденності: можливе і неможливе. – К., 1995. – Т.1. – С.28, 57-6.
²Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1868. – С.19.
³Грамоты великих князей литовских с 1390 (?) по 1569 г., собранные и изданные под ред. В.Антоновича и К.Козловского. – К., 1868. – С.67.
⁴Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С.80.
⁵Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ: Нарис історії від утвердження Старокіївської держави до кін. XVI ст. – К., 1996. – С.278.
⁶АЮЗР. – К., 1886. – Ч.VII. – Т.1. – С.99-101; Грамоты великих князей литовских... – С.78; Клепатский П.Г. Очерки истории Киевской земли. Литовский период. – Одесса, 1912. – С.393-411.
⁷Клепатский П.Г. Зазнач. праця. – С.93-404; Торговля на Україні (XIV – сер. XVII ст.): Волинь і Наддніпрянщина. – К., 1990.
⁸Терещенко Ю.І. Зазнач. праця. – С.326.
⁹Яковенко Н.Н., Боряк Г.В. Родовая антропонимия Правобережной Украины как отражение социальной структуры общества (по актам кон. XIV–XVI вв.) // Вспомогательные исторические дисциплины. – 1987. – Т.19. – С.22-38.
¹⁰Терещенко Ю.І.

Зазнач. праця. – С.328.
¹¹Юргенис Ю.М. Бояре и дворяне в Литовском государстве // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978. – С.129.
¹²Там само.
¹³АЮЗР. – К., 1886. – Ч.VII. – Т.1. – С.96-102, 284-322.
¹⁴Грушевський М. Історія України-Русі. – К., 1995. – Т.VI. – С.138.
¹⁵РИБ. – СПб., 1910. – Т.XVII. – С.162-168.
¹⁶АЮЗР. – К., 1886. – Ч.VII. – Т.1. – С.284-322; Jabłonowski A. Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym. T.11: Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijów-Braclaw) // Źródła dziejowe. – Warszawa, 1897. – Т.22. – С.391.
¹⁷Юргенис Ю.М. Зазнач. праця. – С.130-131.
¹⁸Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от 2 пол. XV в. до Люблинской унии // АЮЗР. – К., 1890. – Ч.VII. – Т.1, II. – С.1-127.
¹⁹Грушевський М. Зазнач. праця. – Т.VI. – С.140.
²⁰АЮЗР. – К., 1886. – Ч.VII. – Т.1. – С.1-3.
²¹Гурбик О. Еволюція інститутів громадського самоврядування в Україні в XIV–XVI ст. // Середньовічна Україна. – К., 1997. – Вип.2. – С.58-60.
²²Яковенко Н.М. Українська шляхта з кін. XIV до сер. XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1994. – С.172.
²³Барбашов А. Витовт и его политика до Грюнвальдской битвы. – СПб., 1885. – С.95.
²⁴Jabłonowski A. Зазнач. праця. – С.107.
²⁵Borawski P. Tatarzy w dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1986. – С.34-53, 56-59, 68-69, 74-77, 87; Dziadulewicz S. Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. – Wilno, 1929. – С.XV-XXI; Tyszkiewicz J. Tatarzy na Litwie i w Polsce: studia z dziejów XIII-XVIII w. – Warszawa, 1989. – С.6-7, 44-51, 59-61, 70-80, 86-105, 110-151, 162-163.
²⁶Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. – К., 1885. – С.293.
²⁷Шабульдо Ф.М. Україна в державотворчих процесах у Криму в кін. XIV – перший пол. XV ст. // Сучасність. – 1996. – №5. – С.83.
²⁸Клепатский П.Г. Зазнач. праця. – С.393-404.

Надійшла до редколегії 14 листопада 2000 р.

О.О.Тупик, асп.

ПЕРЕЖИТКИ ЯЗИЧНИЦТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ ЗАКАРПАТТЯ)

Розглядаються залишки язичницьких традицій в сучасних віруваннях та обрядах Закарпаття.

The oddments of pagan traditions in modern beliefs and rites Zaccarpatty are esteemed.

Духовна культура – саме та основа, завдяки якій народ набуває своєї самобутності й неповторності. Світогляд народу і підвалини його життя складаються і твердо спираються на релігійні погляди і переконання.

Українське язичництво – давня дохристиянська віра нашого народу. Відголоси цієї віри повсюдно зустрічаються і в наш час, у добу масового проникнення сучасних комп'ютерних технологій в усі сфери життя. Але ця праатьківська віра збережена в обрядах і звичаях, переказах і легендах, замовляннях і міфах. Особливо характерним у цьому плані є Закарпаття. Історично склалося так, що, перебуваючи у складі різних держав, українцям

© О.О.Тупик, 2001

цього регіону вдалося зберегти свою етнокультуру, хоча і не було уникнуто (що цілком природно) взаємовпливів з іншими народами (особливо угорцями). Мешканці цього краю, особливо жителі гірських районів Карпат, зберегли найархаїчніші риси культури.

За часів тоталітарного режиму, коли атеїзм був невід'ємною частиною державної ідеології, світогляд українського народу зазнав значних деформацій. Заборонялося все, що стосувалося найменших виявів релігійності в цілому і, особливо, релігійності національної. Компартійна влада вдавалася до двох основних методів – терору і пропаганди. У роки правління М.С.Хрущова буквально за одну ніч по всьому Закарпаттю хрести-обереги (дерев'яні, металеві, кам'яні) було знято: деякі знищено, деякі покидали в річки (чи не правда, нагадує знищення язичницьких ідолів за князя Володимира?). Людям вдалося врятувати частину хрестів, поставивши їх у себе на городі (за принципом "що у мене в дворі – того ані руш"). Там їх уже ніхто не наважився зачіпати¹. До речі, мені пояснили, що на Західній Україні скрізь по населених пунктах стоять хрести як оберіг заселеної території від усілякої "нечистої сили". Священик їх освячує святою водою. А коли населений пункт розростається, то додається ще один хрест, за останньою будівлею і т. д. Під час опришківського руху, який набрав найширшого розмаху в 30–40-ві рр. XVIII ст., хрести як оберіг і як попередження про небезпеку нападу ставили в тих місцях, де опришки могли "наскочити" на подорожніх².

Хрести-обереги – це відголос ідолопоклонства, бо біля кожного хреста – квіти, жито, пшениця, рушник як свого роду жертвоприношення.

Місцеве населення бережно ставиться до своїх традицій. Закарпаття – край, надзвичайно багатий на всілякі обрядодії, присвячені захисту від "нечистої сили". Взагалі під "нечистою силою" в першу чергу розуміється "чорт", "нечистий". Про нього кажуть "той пропав би" і при хаті не згадують, щоб не накликати будь-якої біди³. Чорт (інші назви: нечистий, той) – зловорожий дух, уособлення темних земних і небесних сил.

До "нечистої сили" належать і павітрулі. Але вони, за певних обставин, "добра нечиста сила". Віра в павітруль поширена на Лемківщині (Великоберезнянський, Перечинський райони). Цікавою є легенда про павітруль. Павітрулі – молоді, вродливі дівчата, з довгим розпущеним волоссям, у білих сорочках, доньки лісовика. У горах є полонина, за формою схожа на корито (вона так і називається – Корита). Вівчарі кажуть, що це павітрулі витоптали, танцюючи. Павітруля, де йде, не лишає сліду. Вівчарі пригощали їх овечим молоком і маслом, а павітрулі робили так, щоб вівці гарно плодилися. Але не

можна жінці йти на полонину до вівчарів, бо павітрулі розгніваються і не будуть допомагати. Тому і в наші дні жінкам не можна з'являтися на полонині під час випасу овець⁴. Ця легенда є, напевно, відголосом часів ранньородового суспільства. Перші згадки про демоністичні вірування зустрічаємо ще у київських книжників. На жаль, фрагментарність свідчень про павітруль, лісовиків, польовиків та інших міфологічних персонажів не дає можливості точно пояснити давність походження цих духів і їхнє місце в язичницькому пантеоні. На сьогоднішній день – це просто красива легенда.

Важливим моментом господарського життя закарпатців є вівчарство. Сам вигін овець на полонину – ціла низка різноманітних ритуалів, де тісно переплітаються язичницькі й християнські традиції. Подаємо скорочений виклад цього ритуалу. Господиня освячує кожну вівцю свяченою водою, яка зберігається ще з Водохрещі. Худобу таврують – на спині малюють хрестики малярськими фарбами, у загривок заплітають червону нитку, у пробите вухо вставляють китичку з ниток (як оберіг від "нечистої сили"). На полонині овець виганяють приблизно в середині травня. У центрі кожної кошари в землю вбивають кілок, до якого кріпиться дерев'яний хрест. У посуд, в який доять перше молоко, потрібно додати кілька крапель свяченої води, цвіт яблуні й кропиву. Яблуня – символ родючості. Ще трипільці зображували насіння яблуні на своєму посуді⁵. Кропива здавна вважається сховищем "нечистої сили"⁶. Свячена вода є захистом від цієї самої "нечистої сили". Напевно, саме протистояння сил добра і зла зумовлює такий "набір" захисних атрибутів. Поки вівці відстоюються в кошарі, люди пригощаються. Столи обов'язково мають бути багатими. Їдять на землі, а під час дощу ховаються в смеречки. Обов'язково мають поїсти діти, які доглядали худобу. Ця спільна трапеза, напевно, є відголосом давньоруських "братчин", на яких "всім миром" варили пиво, смажили бика і т. п.⁷.

Коли доять худобу, то не можна вітатися, свистіти, робити різких рухів, щоб не налякати отару і "не принадити чорта"⁸.

З "нечистою силою" пов'язано чимало переказів. Один з них про гору Кливу. Це гора, на якій "нечиста сила" переходить дорогу "з цього на той світ". По цій дорозі люди намагаються не їздити, не ночувати в цій місцині, не ставити кошару. Навіть туристи не ставлять там своїх наметів, бо відчувають себе якось моторошно. Є ще одна гора, названа Кливою, також "погане місце". Там "нечистий водить", людина на якусь мить втрачає орієнтацію і пам'ять⁹. Взагалі для Закарпаття є характерним повторення назв полонин, гір.

Одними з найдавніших культів, які дожили до наших днів, є культ вогню та культ води. Українці вірили в небесне походження вогню, якого Бог передав людям через громові стріли. Важливого значення надається ритуально-очисній функції вогню (обкурювання димом, символічне спалення, переведення через вогонь аби позбутися хвороби тощо). Священні функції приписуються і воді, до якої слід ставитися обережно, щоб не осквернити її¹⁰. Яскравим прикладом тому є ритуал "гасіння вогню". Він пов'язаний із захистом від "нечистої сили". Робиться це на Святий Вечір. При цьому присутня вся родина. Господина, помолвившись на схід сонця, тричі прочитавши "Отче наш" і "Богородицю", перед вечерею бере горнятко з водою (до 0,5 л) і йде до плити (печі). Бере у праву руку ніж і лезом кидає у воду 9 жаринок (і ще 3 жаринки – "від злого вітру, від злих очей, від усього злого"), примовляючи після кожної вуглинка: "Не 9-ть, не 8-м...". Виголошується таке замовляння:

"Злий душе, відвернися, відступися,
За морем би [тобі] вечера,
За другим – обід,

Іди туди, воду переливай, пісок перемивай!"¹¹

Замовляння – це серцевина язичницького світогляду та життєвого укладу. У замовляннях ми занурюємося в першооснову людської присутності у світі. Зазвичай всі ритуальні дії, пов'язані із замовляннями, проводилися і проводяться жінками.

До кінця XIX – початку XX ст. ряд найвідповідальніших обрядів язичницького походження (наприклад, оборювання села під час мору, весільні, пологові та поховальні обряди тощо) виключав присутність чоловіків або значно її обмежував¹². Така перевага жінки є, безсумнівно, відголосом матріархату, коли саме їй належали функції захисниці роду.

Ритуал "гасіння вогню", з певними поправками, проводять також для "знімання навроків". Після кожного вуглика із зуроченого потрібно "зливати": обливати руки, ноги, груди, лице; дати йому випити 2-3 ковтки з різних боків горнятка. "Зливають" також вікна в будинку, усі ручки на дверях (бо їх могла торкатися людина, яка "наврочила"). Потім та людина, яка "знімає навроки", йде, не обертаючись, виливає воду десь, де люди не ходять, або на ковбицю (пень, на якому рубають дрова). Бере при тому із собою 9 цвяхів. Виливаючи воду, примовляє: "Заклинаю вас, злі види, від очей, від огня, від шапки, від платка..."; цвяхи кидає перед себе: "Їжте ці цвяхи, а не раба Божого...". Вертається, не обертаючись, з пустим горнятком до хати, ставить перевернуте горнятко під будь-яке ліжко, і до ранку чіпати його не можна. В особливо важких випадках замість вуглинок використовують

тернові або осикові кілочки (теж 9 штук). У такий спосіб лікують навіть епілепсію. Цигани займаються "зливанням сліз" – коли дитина плаксива¹³.

Із захистом від "нечистої сили" пов'язано також обкурювання ладаном домашньої худоби на Святвечір. Також на Святвечір під стіл господина підтикає чорну хустину – "щоб чорні ягнята родилися". Чорні ягнята кращі, бо їхню шерсть не потрібно фарбувати¹⁴. У цьому обряді бачимо відголос язичницького поклоніння Велесу, "скот'єму богу". На Великдень освячують сало для обтирання худоби як захист від "нечисті". На Купала від своєї межі "відбивають злого духа": "Зійди, злий дух! Щоб мою ділянку ніхто не чіпав!". Межу посипають маком, сіллю – "щоб не мав роботи, як збирати". Вважається, що "нечиста сила" не може переступити місце, посипане сіллю чи маком¹⁵. На Русалії стайні (хліви) "від порчі" також обсипають маком, сіллю¹⁶.

З образом "нечистої сили" пов'язана така свійська тварина, як коза. Її називають "чортовим насінням", бо вона "лиш по скелях лазить, а сама дуже зла"¹⁷. Поганою прикметою є побачити вночі коня, бо "опівночі на коні можуть їхати "нечисті сили"¹⁸.

Багато дій пов'язано із захистом від "бусуркань" – відьом. "Бусурканя" – слово угорського походження (дається взнаки "спадщина" Австро-Угорської імперії). Босоркань в угорській міфології – потворна відьма, яка вміє літати і обертатися на тварин (особливо в жабу, кішку; може обернутися колесом); вона може викликати посуху, насилати навроки на людей та худобу¹⁹. Наприклад, поки дитина не похрещена, її не можна нікому показувати, крім близьких родичів. Мати не може повертатися до дитини спиною – щоб відьма дитину не підмінила²⁰. Як оберег часто використовують залізо (актуалізуються такі його якості, як міцність, здатність протистояти ударам). Жінці, яка має народити дитину, у замовлянні від навроків відьми бажають, щоб вона була "тверда, як залізо". Залізо підкладає під себе мати, коли перший раз годує дитину, щоб на ту "не напали крикливиці". Породілля впродовж шести тижнів виходить з дому, маючи при собі залізо (для цього найчастіше використовують шпильку)²¹.

Залізо також кладуть у домовину відьми, щоб вона не шкодила після смерті. Шматок заліза закопують під поріг хліва, щоб захистити худобу від відьом²². Там, де пройшла відьма, треба порубати сокирою, і та невдовзі помре²³.

Багато архаїчних рис культури простежується в поховальних обрядах. Покійнику обов'язково зв'язують ноги стрічкою (зазвичай білою) і уважно слідкують, щоб "бусуркеня не вкрала для свого ворожіння"²⁴. Коли копають яму покійнику, перший пласт землі не

перевертають, "бо буде тіло розпухати". У могили інколи кидають дрібні гроші. Погано, коли після похорону священик обертається – "хоче ще когось забрати". На поминках не їдять виделками²⁵.

Люди вірять також у домовика як захисника дому від "нечисті". Доброю прикметою є, коли на подвір'ї живе тваринка ласка. Саме вона "виконує" ці захисні функції²⁶. Захисні функції виконують також різні рослини, що ростуть на кожному подвір'ї. Кадило – таку назву рослина отримала за свій надзвичайно сильний аромат (особливо пахне на Купала). Кадило викопують у лісі й пересаджують до хати. Збирати його потрібно перед Русальною п'ятницею, бо тоді вже "бусуркані його вихоршали" (тобто забрали всю силу). Крім того, біля хати обов'язково мають рости "тучное зілля" та "Боже деревце". Крім захисної, ці рослини мають ще й практичну функцію. Наприклад, зів'яле кадило кладуть до шафи від молі. На Купала закривають на застібки всі стайні, курники, інші господарські споруди. Домашню худобу обкурюють, натирають чоло, голову, спину, вим'я часником, щоб ворожки "не наврочили". Уранці намагаються худобу вигнати найпізніше, щоб "не влізла в те, що бусуркена наворожила"²⁷.

У багатьох народних звичаях збереглися елементи давніх слов'янських свят і пов'язаних з ними обрядів. І в наші дні побутує такий давній романтичний звичай, як барвінкорізання перед весіллям. У Карпатах здавна поклоняються барвінку. Барвінок – символ першого кохання та шлюбу. Ця вічнозелена трав'яниста рослина зберігає зелений колір листя навіть під снігом. Живучість і витривалість барвінку оспівана в багатьох народних піснях. Барвінок не можна викидати на смітник, тільки у воду – щоб не зів'яв ("...ой, вийся, барвінку, буду поливати..."). Барвінкові вінки плетуть хресні матері для молодих. Барвінок ріжуть тільки монетками, ні в якому разі ножицями або ножом (напевно, задля багатого життя, і щоб не перерізати щасливу долю). Барвінок не ріжуть на подвір'ї сім'ї, де не все гаразд у домі²⁸. Взагалі звичай вінків дуже архаїчний. Він був поширений серед усіх арійських народів. В Україні спочатку існував як атрибут сонячного культу, зустрічі весни. За традицією, якщо помирає дівчина або юнак, їхні чола вінчають барвінковими вінками – на знак вічної юності²⁹. Обряд барвінкорізання за значенням і символікою є то- жим коровайному обряду, який побутує на більшості території України³⁰. Барвінковий вінок виплітають тільки тим, хто вступає в шлюб уперше³¹. Крім того, рушники на весілля вишивають тільки гладдю – "щоб життя було гладким"³². У цьому звичаї видно зали-

шки віри в різноманітні символи, які супроводжують людину впродовж усього життя.

Архаїчні риси культури простежуються і в оздобленні Великодньої паски. З тіста роблять чотири "качалики", з яких сплітається коса. Цією косою обвивають паску по колу віночком; по центру паски з тіста викладають хрестик, пташечок, квіти. У такому оздобленні вбачається синтез як християнства (хрест), так і язичництва (віночок, квіти, птахи). У давні часи квіти і птахи символізували, напевно, пробудження природи після зими, повернення птахів з вирію, початок сільськогосподарських робіт. Але на сьогоднішній день подібне оздоблення вже не несе в собі якогось сакрального, магічного змісту. Прикрашають, "бо так треба"³³. На жаль, майже занепало таке чудове обрядодійство, як писанкарство. Але крашанки роблять обов'язково³⁴. На Великодній трапезі паска і крашанки – головні страви. У Великодню неділю не їдять скромної їжі – "щоб худоба не хворіла"³⁵. Цей звичай теж має язичницьке походження з напластуванням християнства. А от на Масляну їдять усе, навіть якщо це свято припадає на Великий піст (суто християнський звичай)³⁶. Це, напевно, є відголосом давніх весняних свят, на яких щедро трапеза уособлювала родючість, багатство.

Слід згадати й про віру в долю людську. Доля як душа предків – збережений старовинний культ предків, охоронців родинного вогнища. Дані про бога Долю свідчать про його належність до давньоруського пантеону. За пізнішими християнськими впливами: доля дається людині від Бога, і уникнути її неможливо. Доля ділиться на добру і злу – на Долю і Недолю. Щасливої долі треба бажати від народження. "Бо тя побило" – мати прокляла дитину; щасливої долі вже не буде. Гарна старовинна пісня про Долю побутує й нині на Закарпатті:

Ой ти, Доле, моя Доле,
Деся ся, Доле, діла,
Ци тя вода примулила,
Ци тя риба йзіла.
Аж [коли] тя вода примулила,
Буду тя глядати [шукати],
Аж тя риба те йзіла,
Шуга [ніколи] тя не мати³⁷.

Розуміння долі як чогось неминучого дійшло до нас ще від давніх римлян. Римська Фортуна (богиня щастя, випадку, удачі) була тісно пов'язана з релігією. Поняття фаталістичної долі відоме всюди, де були поширені римські впливи: у східних слов'ян, румунів, сербів, греків, іспанців³⁸.

Історія вірувань та звичаїв, що існували на нашій землі та тих, що існують і понині, потребує вивчення та аналізу. Адже це мораль-

на пам'ять нашого народу. А жоден народ, який не знає чи не хоче знати свого коріння, не може займати достойного місця серед інших націй.

¹Записано зі слів Єви Василівни, екскурсовода, в смт. Міжгір'я Закарпатської області. ²Зі слів Єви Василівни. ³Зі слів Марії Андріївни Гавран, учительки української мови та літератури, с. Соїми Міжгірського р-ну Закарпатської обл. ⁴Зі слів Василя Васильовича Мандзюка (отець Василь, греко-католицька парафія с. Пилипець Міжгірського р-ну Закарпатської обл.). ⁵Галина Лозко. Українське народознавство. – К., 1995. – С.283. ⁶Знач. праця. – С.746. ⁷Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М., 1987. – С.746. ⁸Зі слів М.А.Гавран. ⁹Зі слів В.В.Мандзюка. ¹⁰Українська минувшина : Ілюстрований етнографічний довідник / Гол. ред. С.Головко. – К., 1993. – С.217. ¹¹Зі слів М.А.Гавран. ¹²Українські замовляння / Упоряд. М.Н.Москаленко; ред. І.М.Римарук. – К., 1993. – С.10. ¹³Зі слів В.В.Мандзюка. ¹⁴Зі слів М.А.Гавран. ¹⁵Зі слів М.А.Гавран. ¹⁶Зі слів В.В.Мандзюка. ¹⁷Зі слів М.А.Гавран. ¹⁸Зі слів М.А.Гавран. ¹⁹Мифы народов мира : Энциклопедия / Гл. ред. С.А.Токарев. – М., 1998. – Т.2. – С.184. ²⁰Зі слів М.А.Гавран. ²¹Л.Н.Виноградова, В.В.Усачева. Из словаря "Славянские древности" // Славяноведение. Российская Академия Наук. Институт славяноведения и балканистики. – 1997. – №6. – С.25. ²²Знач. праця. – С.25. ²³Зі слів В.В.Мандзюка. ²⁴Зі слів М.А.Гавран. ²⁵Зі слів М.А.Гавран. ²⁶Зі слів М.А.Гавран. ²⁷Зі слів М.А.Гавран. ²⁸Зі слів М.А.Гавран. ²⁹Маргарита Лукеча. Під весільний вінець. – К., 1995. – С.21. ³⁰Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу на матеріалах святково-обрядової культури українців. – К., 2000. – С.133. ³¹Знач. праця. – С.136. ³²Зі слів М.А.Гавран. ³³Зі слів М.А.Гавран. ³⁴Зі слів М.А.Гавран. ³⁵Зі слів М.А.Гавран. ³⁶Зі слів Юрія Михайловича Добра, священника православної церкви смт. Міжгір'я. ³⁷Зі слів М.А.Гавран. ³⁸Релігієзнавство / За ред. В.І.Лубського, В.І.Теремка. – К., 2000. – С.264.

Надійшла до редколегії 10 вересня 2000 р.

Л.С.Мельничук, канд. іст. наук

ГОНЧАРСТВО ПОДІЛЛЯ В МАТЕРІАЛАХ ЕТНОГРАФІЧНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ 20-х рр. ХХ ст.

Досліджується внесок етнографічних експедицій 20-х рр. ХХ ст. у вивчення гончарних промислів Поділля.

The contribution of the ethnological expeditions in the 20's of the XX century to the study of Podillys pottery crafts are being investigated.

20-ті рр. ХХ ст. дослідники краєзнавства називають "золотим періодом" в його історії¹. Розвиваючись у контексті національно-культурних процесів в Україні першого пореволюційного десятиліття, краєзнавство із занять однаків зросло до рівня виняткової державної справи. На відміну від дожовтневого періоду, коли кількісна і соціальна база дослід-

ників була надто вузькою, у 20-ті рр. краєзнавчий рух стає масовим всенародним явищем.

Це десятиріччя стало новим етапом і в історико-етнографічному, фольклорному та загальному у народознавчому вивченні Поділля. Помітний вплив на розвиток збирацької та дослідницької роботи в регіоні справили рішення всеросійських (1921, 1924, 1927 рр.)² та Першої Всеукраїнської (1925)³ краєзнавчих конференцій, діяльність наукових установ Всеукраїнської Академії Наук: Етнографічної комісії, Кабінету антропології та етнології ім. Ф.Вовка, Комісії для вивчення звичаєвого права, Всеукраїнського етнографічного товариства та ін.⁴.

Розгортання масової краєзнавчої роботи на Поділлі супроводжувалось і зростанням інтересу до історії та культури краю з боку центральних наукових інституцій. Упродовж 20-х рр. у регіоні працювали ряд етнографічних експедицій з Москви, Ленінграда, об'єктом досліджень яких були культурно-побутові особливості населення, звичаї та обряди, народне мистецтво Поділля⁵. Як наголошувалось у матеріалах Подільської експедиції, проведеної Етнографічним відділом Ленінградського Державного Російського Музею в 1924–1925 рр., край являє "винятковий етнографічний інтерес"⁶. Ця "винятковість" пояснювалася рядом факторів:

1) самобутністю культури автохтонного населення Поділля та недостатнім рівнем її наукового осмислення; 2) своєрідністю географічного та економічного становища краю, що, безумовно, відбилося на побуті подолян; 3) через регіон проходила умовна межа між Центральною та Західною Україною, відмінності між якими, незначні у сталих елементах народної культури, були чіткіше виражені у рисах більш рухливих; 4) значний науковий інтерес до етнографії Поділля зумовлений також потребою вивчення взаємовпливу культур корінного населення і румунських (молдавських) колоній у південних та польського прошарку в північно-західному округах краю; 5) помітну увагу виявляли дослідники і до численного єврейського населення Поділля, яке, незважаючи на активну участь у міграційних процесах, стійко зберігало своєрідну традиційно-побутову культуру свого народу. Ці та ряд інших проблем і стали об'єктом дослідження в ході етнографічних експедицій на Поділля в 20-х рр. ХХ ст.

Чи не найбільше уваги приділяли науковці вивченню кустарних промислів та ремесел регіону, що було викликано як необхідністю наукового осмислення історичних традицій художньо-виробничої діяльності подолян, так і завданнями дослідження продуктивних сил краю для раціонального використання місце-

© Л.С.Мельничук, 2001

вих ресурсів та стимулювання споконвічних видів господарської діяльності населення.

Значна робота була проведена в галузі обстеження гончарства Поділля – одного з найдавніших самобутніх занять, що побутували в краї. Наявність у колекціях музеїв високохудожніх зразків кераміки регіону, відсутність спеціальних етнографічних досліджень у цій галузі, а також інформації про стан гончарних осередків у повоєнний період значною мірою пояснюють зростий інтерес науковців до більш ґрунтовного вивчення керамічного виробництва Поділля.

Улітку 1924 р. розпочала свою роботу в краї вже згадувана експедиція Етнографічного відділу Російського Музею у складі Б.Крижановського, О.Зарембського, М.Фріде, А.Колаковської, Є.Даніні та А.Дуйсбурга. Це була перша етнографічна експедиція в історії краєзнавства Поділля, метою якої було спеціальне дослідження вченими народної культури регіону. Протягом 1924–1925 рр. науковці здійснили ряд поїздок до західного, південного та східного Поділля, у ході яких збирали предмети побуту, обстежували, фіксували, здійснювали замальовки, фотографування, заміри важливих пам'яток матеріальної культури, у тому числі й гончарних виробів краю⁷.

Метою цієї роботи було не тільки поповнення зібрання Етнографічного відділу Музею новими експонатами, а й виконання завдання дослідницького характеру: всебічне осмислення матеріалів колекції Музею, що репрезентували побут населення Поділля. Уцілому в ході обстеження регіону Подільською експедицією Російського Музею було зібрано й опрацьовано 344 предмети народного вжитку, виготовлено 326 калюк з розписів осель та зроблено 303 фото⁸.

У період експедиції було здійснено спробу проаналізувати, а потім і зафіксувати в публікаціях стан подільського гончарства на час проведення обстеження, його місце серед інших занять населення. Учасники експедиції О.Зарембський⁹, Б.Крижановський¹⁰ підкреслювали, що з народних виробництв краю гончарство належить до найбільш поширених по всій території Поділля. У кожному районі регіону склалися центри з виготовлення кераміки, які не тільки обслуговують потреби місцевого населення, а й активно торгують виробами в сусідніх і навіть досить віддалених містах та селах України, Бессарабії.

У матеріалах експедиції знайшли місце і питання технології гончарного виробництва, аналіз типів та форм традиційного посуду, художньо-стильових особливостей подільської кераміки. О.Зарембський підкреслював багатоманітність форм гончарних виробів за кольором та орнаментикою розподілив їх на 3 групи: північну, східну і західну, дав стислу

характеристику кожній з них. У розвідці О.Зарембського вміщено 19 фото, які фіксують твори митців у часі, дають змогу простежити еволюцію мистецьких традицій подільських гончарів. Позитивною рисою дослідження науковця є також і те, що він зумів дати стислий опис найвідоміших гончарних осередків краю: Бубнівки, Бару, Смотрича, Браїлова, Зінькова, Адамівки та ін.¹¹.

Серед досліджень, опублікованих за матеріалами експедиції, найбільш ґрунтовною розвідкою з подільського гончарства є стаття М.Фріде "Форма й орнамент посуду з Поділля"¹², в якій авторка зосередила увагу на аналізі особливостей кераміки регіону, визначила Поділля як головний центр гончарного виробництва Правобережної України¹³. У публікації знайшли висвітлення проблема поширення гончарства на території Поділля, аналіз джерел сировини та ринків збуту продукції, характеристика подільського типу посуду та його художньо-стильових особливостей. У роботі знаходимо досить глибокий аналіз форм подільської кераміки, які авторка поділяє на два головні типи: форми закриті й форми відкриті, дає їм визначення та детальну характеристику, простежує походження, порівнює з посудом інших, сусідніх і більш віддалених, регіонів України та зарубіжжя.

Значний інтерес викликає аналіз орнаментики подільської кераміки, який також носить порівняльний характер: 1) авторка детально вивчає способи орнаментування неполив'яного та полив'яного посуду, що є традиційними в мистецькій практиці гончарів краю; 2) висвітлює технологію приготування і використання поливи (прозорої та кольорової) в оздобленні виробів; 3) досліджує традиційні подільські орнаменти ("геометричний, рослинний та тваринний"), простежуючи в них спільні й для інших регіонів України риси, виокремлюючи найбільш характерні для кераміки краю, чи то й окремих її осередків; 4) відзначає "незвичайну пишність" подільського розпису, в якому найбільшій досконалості набув рослинний орнамент, що "дійшов високого щабля декоративності, різноманітно розроблений з виразним графічним характером"¹⁴; 5) дослідниця вперше робить спробу порівняти традиційний подільський розпис з польським, чеським, російським, зауважує брак відповідних аналогій у найближчих сусідів. Деяку схожість можна простежити "...тільки у візантійському мистецтві та ще у мистецтві передньої Азії. Але це є велика тема, зовсім ще не розроблена, що ще жде собі дослідника"¹⁵; 6) "виключним явищем у справі розписування подільського посуду" назвала М.Фріде мистецькі традиції оздоблення гончарних виробів, що склалися в практиці майстрів с. Адамівки, які поряд із звичайним типом розпису часто запроваджували до сюжету людські фігури, побутові сцени, великі стилізовані квіти. Оздоблювалося часто все поле

посуду незалежно від його форми, не завжди дотримуючись симетрії, або якогось певного чергування, виходячи тільки з творчого задуму майстра. Загальний характер такого розпису відзначався великою реалістичністю, а способом виконання та стилем мав значну "подібність до античної кераміки диплонського стилю"¹⁶. Автор розмірковує над походженням адамівського орнаменту, але відповіді на це питання дати не може, пропонує його наступним поколінням дослідників.

Дослідження М.Фріде, безумовно, має наукову вартість. Воно насичено значною кількістю конкретного достовірного фактичного матеріалу, включає 16 ілюстрацій зразків керамічних виробів, зберігає традиційну лексику подільських гончарів, відзначається виваженими, достатньо аргументованими узагальненнями, займає помітне місце в історіографії не тільки подільської, а й української кераміки.

Відчутний слід у дослідженні гончарних промислів Поділля залишила і етнографічна розвідка співробітника Центрального Музею Народознавства Ю.Самаріна, здійснена в 20-х рр. XX ст. Науковець протягом декількох років вивчав колекції з подільського гончарства Київського сільськогосподарського музею та Державного музею ім. Т.Шевченка, опубліковані матеріали, зокрема, видання Кам'янець-Подільської Художньо-промислової школи, провів ряд експедицій до с. Бубнівки, м. Зіньків та інших гончарних осередків краю, активно спілкувався з відомими українськими науковцями: Д.Щербаківським, Ю.Александровичем, Є.Спаською, які надали йому значну допомогу в дослідженні означеної теми. Результати проведеної роботи знайшли висвітлення в науковому нарисі Ю.Самаріна "Подільські гончарі", який вийшов у світ у Москві в липні 1929 р.¹⁷

В опублікованій праці науковець характеризує гончарство в контексті традиційно-побутової культури подолян, аналізує її особливості, простежує фактори, що вплинули на їх формування, підкреслює, що "...більше чим будь-де, саме на Поділлі селянин прагне внести яскравий образотворчий момент у своє повсякденне життя"¹⁸. До найбільш самобутніх виявів творчості автор відносить і роботу з глиною.

Зміст розвідки Ю.Самаріна свідчить про глибоке володіння науковця предметом дослідження, його всебічний інтерес до народного мистецтва, розуміння його самобутності, національного стилю. Виклад опрацьованого матеріалу ілюструє прихильність дослідника до еволюційної теорії, що була популярна серед етнографів 20-х рр. Це виявилось у намаганні автора простежити розвиток подільського гончарства з найдавніших часів, у використанні принципу історизму при аналізі впливів культур інших народів, які мали місце в літописі краю. Поділля, зазначав Ю.Самарін,

"...було тим стиком, де відбувалися зіткнення культурних впливів Західної Європи зі Сходом. І ці зіткнення, і підкорення то одній, то іншій культурі залишили глибокі сліди; у виробах, що виготовляються і сьогодні, можна побачити то елементи східні (турецькі, татарські), то чисто західно-європейські відголоси романського стилю чи стилю бароко"¹⁹.

Автор виділяв у розвитку керамічного промислу два, дещо відособлених, напрямки: цехове гончарство в містах і містечках (більш досконале) та селянське (виробництво "рядового" посуду без розпису і дуже простого за формами)²⁰. Тільки в II половині XIX ст., коли цехове виробництво почало занепадати, спостерігається поступове перенесення його традицій до селян-гончарів. Особливо бурхливий розквіт сільського гончарного промислу припадав на перші роки звільнення селян з-під кріпосної залежності, коли окремі майстри отримали можливість працювати і заробляти кошти для себе, а не на користь поміщиків.

Значну увагу приділив автор дослідженню технології гончарного виробництва: видобуванню сировини, її обробці, знаряддям праці, процесу виготовлення глиняних виробів, традиційним способом випалювання. У висновку до цього розділу дослідження науковець підкреслив: "Вся техніка виробництва і нескладні знаряддя, що використовуються у виготовленні посуду, продовжують залишатися тими, якими вони були багато років тому. Гончар не бажає поривати зі своєю примітивною прадідівською технікою і тільки дуже небагато майстрів-новаторів вводять у своє виробництво які-небудь удосконалення"²¹. Без змін залишалися на період 20-х рр. і самі вироби, що виготовляли гончарі, особливо форми посуду. Ю.Самарін у розвідці дає перелік найбільш поширеного традиційного глиняного посуду подолян, робить спробу його систематизації: горщики різного розміру (горщик, горщик, горня, горнятко), миски (миска, полумисок, тарілка), макітра, глечики різних форм і розмірів (тиква, глек, глечик, банька, гдадушик, жбан). Автор підкреслював, що розміри та форма виробів значною мірою залежали від їх призначення. Позитивною рисою цієї частини дослідження є також і те, що науковець при обстеженні форм подільського посуду вдається до порівняльного аналізу, виявляючи спільні та відмінні риси в кераміці інших народів. Так, "баньки" або "жбани", зазначає автор, за формою подібні до древніх амфор грецького походження, "тикви" навіть за самою назвою та й формою схожі з тиквоподібними посудинами Середньої Азії.

Помітний інтерес викликає дослідження, проведене автором і в галузі традиційного мистецтва оздоблення глиняних виробів. Ю.Самарін у передмові до публікації "Подільських гонча-

рів" підкреслював, що ця частина його роботи є одним із досліджень техніки і сюжетики орнаменту національностей СРСР, які проводилися в той час під керівництвом професора Б.М.Сокколова в Комітеті з вивчення мистецтва народів СРСР Державної Академії художніх наук. Виконуючи завдання Комітету, науковець зафіксував і описав найбільш поширені в гончарстві оздоблювальні візерунки, які є основою традиційного подільського орнаменту: "косиці", "курчачі лапи", "тризубець", "сосонки", "кривульки", "хрест", "рак", "спускавки" та інші, висловив власні міркування щодо їх походження та наявності аналогів в культурах інших народів. Аналізуючи подільський розпис, він зауважував, що в гончарних виробках орнамент завжди йде за формою твору, як би підкреслюючи, округлюючи і уточнюючи його.

Досить високо оцінюючи стан подільського гончарства на період 20-х рр., Ю.Самарін звертав увагу і на його втрати за останні десятиліття:

1) загублено спосіб використання голубої поливи; 2) залишилися в минулому багато надзвичайно естетичних і витончених форм; 3) значна частина виробів не має нічого спільного із старим традиційним гончарством низької якості й виробляється тільки для збуту міському споживачеві; 4) утрачено багато ринків та способів збуту товару, які в минулому були значно різноманітнішими. "Раніше, – зазначав автор, – вироби подільських гончарів славилися і далеко від їх батьківщини; глиняний посуд вивозили в Бессарабію, до Чорного моря і закордон через Одесу та інші порти Чорного та Азовського морів"²¹. Уперше в науковій літературі його зусиллями було описано такий спосіб збуту гончарних виробів, як чумацтво. Науковець підкреслив, що серед місцевих гончарів було чимало таких, які самі чумакували, возили на продаж власні вироби партіями. У ході експедиції до с. Бубнівки літні люди багато розповідали Ю.Самаріну про свої чумацькі подорожі до Одеси. Дехто з гончарів ще й на час обстеження пам'ятав пісні, які виконувалися під час таких поїздок. "Чудесним твором народного генія" назвав науковець ці пісні²². Літні гончарі оповідали, що степ, наповнений духмяними квітами і рослинами, надихав їх, і в уяві зароджувалися нові візерунки й орнаменти, якими вони по приїзді прикрашали свої твори.

Не обійшов увагою дослідник й інновації, які з'явилися в подільському гончарстві під впливом тих змін, які відбувалися в суспільстві. Поділля, як і вся Україна, за революційні роки пережило декілька політичних переворотів, важкі випробування громадянської війни і голоду, що не могло не відбитися на свідомості та побуті населення краю. У творчості гончарів, особливо в дрібній пластиці, з'явилися нові форми і теми, які поступово витіснили попередні традиційні сюжети. Фігурки:

червоноармійця, селянина з плугом чи сохою, "мішечників", "самогонника", "Денікіна" та інші, глиняні споруди церкви, будинку з вивісками: "трудова школа", "клуб", "хата-читальня" "канцелярія" та багато подібних до них виробів відтворювали дух часу та тих змін, які прийшли в українське село. Оцінюючи ці нововведення в подільському гончарстві 20-х рр., Ю.Самарін зауважив, що хоч нові вироби грубі й украй примітивні за своїм виконанням, але завжди крізь ці недосконалі форми можна вловити риси народного гумору, які і "роблять їх цінними і значними, як своєрідні пам'ятники селянської культури нашої епохи"²³.

Підсумовуючи, слід зазначити, що в ході подільської експедиції науковцем була проведена значна пошукова робота, зібрано і опрацьовано багатий фактичний матеріал, зроблено важливі наукові узагальнення. У публікації вміщено 30 ілюстрацій зразків кераміки краю та її оздоблення, збережено традиційну гончарську лексику. Безперечно, розвідка Ю.Самаріна має наукову вартість і є актуальною в контексті сучасних досліджень народного мистецтва.

Подільські експедиції 20-х рр. учених Москви та Ленінграда залишили важливий слід у вивченні самобутньої галузі художньо-виробничої діяльності населення – гончарних промислів краю і є помітним внеском у становлення етнографії як подільської, так і української кераміки.

¹Тронько П.Т. Історичне краєзнавство на Україні у 20-30-х роках // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С.4. ²Прокопчук В. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – К., 1995. – С.66. ³Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі // Отамановський В. Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й ролі в краєзнавчій праці Кабінета вивчення Поділля. – Вінниця, 1926. – С.1. ⁴Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. – К., 1989. – С.110, 135. ⁵Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С.52. ⁶Крыжановский Б.Подольская экспедиция // Этнографические экспедиции 1924 и 1925 гг. – Л., 1926. – С.23. ⁷Этнографические экспедиции 1924 и 1925 гг. – Л., 1926. – С.22-38. ⁸Крыжановский Б. Подольская экспедиция. – С.35. ⁹Зарембский А. Народное искусство Подольских украинцев. – Л., 1928. ¹⁰Крыжановский Б. Подольская экспедиция. – С.27. ¹¹Зарембский А. Народное искусство Подольских украинцев. – С.40-44. ¹²Фриде М. Форма й орнамент посуду з Поділля // 36. історико-філологічного відділу Української Академії Наук. – 1928. – №74. – С.81-92. ¹³Там само. – С.81. ¹⁴Там само. – С.91. ¹⁵Там само. – С.91. ¹⁶Там само. – С.92. ¹⁷Самарин Ю. Подольские гончары. – М., 1929. ¹⁸Там само. – С.3. ¹⁹Там само. – С.9. ²⁰Там само. – С.15. ²¹Там само. – С.24. ²²Там само. – С.17. ²³Там само. – С.44.

Т.В.Полушкіна, асп.

НАУКА В УКРАЇНІ В 90-х рр. ХХ ст.

Аналізується сучасний стан розвитку науки України, висвітлюється матеріально-технічне та фінансове її забезпечення, підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів, зв'язок науки із суспільною практикою.

The modern condition of development of a science of Ukraine is analyzed, material and its financial maintenance, preparation of the scientific and scientific – pedagogical staff, connection of a science with public practice is covered.

Рівень науково-технічного потенціалу і національної безпеки країни визначається цілим рядом показників, що і характеризують його ефективність, або навпаки, занепад, регрес. З позиції перспективного і стратегічного розвитку будь-якої країни питання науки і технології заслуговують більшої уваги, ніж будь-який інший елемент національної політики, ніж будь-який інший компонент національних програм. У формуванні співвідношення сил у світі наука і технологія виступають найважливішими факторами.

Світова практика доводить, що суспільний поступ, прорив на нові рубежі розвитку забезпечується в тих країнах, де своєчасно було здійснено перегляд політики держави у сфері науки і мобілізовано на її реалізацію значні ресурси.

Події останніх десятиріч показали, що країни, які створили механізми прискореного розвитку науки і техніки, вступили в новий етап НТР, забезпечили високі темпи економічного і соціального розвитку. Держави, що опинилися на обочині НТП, або які спрямували наукові дослідження переважно у воєнне русло (як це мало місце в колишньому СРСР), не тільки не досягли високого рівня, але й зіткнулися з уповільненням соціальних перетворень, поглибленням конфліктів і протиріч у всіх сферах суспільного життя.

Питання про стан сучасної науки в Україні є дуже актуальним, одним із першочергових для вирішення саме сьогодні, якщо Україна хоче вийти на світову арену як цивілізована, розвинена країна.

Аналіз стану сучасної науки в Україні є важливим з багатьох причин, а саме, для визначення її місця в розвитку нашої держави, а також для здійснення прогнозів і вирішення тих проблем, що постали перед наукою, отже, перед державою. Головна риса тенденцій суспільного розвитку – дедалі зростаюче використання інформації, знань, як найважливішого виду ресурсів, який все більшою мірою визначає стан та майбутнє держави. Саме капітал знань, який містить у собі, насамперед, досягнення науки і техніки, має стати рушійною силою нової політики та економіки України.

Спробуємо проаналізувати стан сучасної науки України, розглянувши такі її аспекти, як фінансове забезпечення наукової діяльності; кадровий потенціал сучасної науки; сферу наукових досліджень і розробок учених безпосередньо в Україні, а також контакти і спільну працю українських учених з колегами інших країн.

Наука України має добру історію, вагомі здобутки, загальновідомі наукові школи, міцні традиції зв'язків з виробництвом. Нині в Україні сконцентровано значний науковий і науково-технічний потенціал, який на багатьох сучасних напрямках розвитку науки і техніки перебуває на достойному рівні. Наприклад, у 1995 р. кількість докторів і кандидатів наук становила 9 759 і 57 610, у 1996 р. – 9 974 і 58 132, у 1998 р. – 1 046 і 59 703, у 1999 р. – 10 233 і 59 547 осіб відповідно¹. А в галузі математики, теоретичної фізики, фізіології, клітинної та молекулярної біології, електрохімії, розробки препаратів медичного призначення та полімерних матеріалів, літакобудування, виробництва програмного забезпечення, у сфері оборонних досліджень наука України має досягнення світового рівня.

До 1991 р. наша наукова система мала фактично регіональний характер, лише третина науково-технічного потенціалу України використовувалася безпосередньо в її інтересах. Формування самостійної національної наукової системи, забезпечення її структурної повноти та органічного входження у світовий науковий простір – процес довготривалий, і повною мірою потребує відмови від усталеного ритму та життєвого укладу.

Досвід країн з розвинутою ринковою економікою, високий науково-технічний потенціал, який став найважливішим фактором їх розвитку, зняттям у конкуренції на світових ринках, свідчить, що роль цього потенціалу з часом зростає, посилюючись з кожним новим технологічним укладом. Але маючи величезну віддачу, наукові дослідження поглинають з часом усе більше матеріальних і трудових ресурсів. Потреби науки з 60–70-х років почали перевищувати можливості навіть таких багатих країн, як США і країн Західної Європи. Тенденція ця збережеться і в майбутньому. Тому постало питання про необхідність обмеження витрат на науку, що призвело до відповідного корегування науково-технічної політики. Зміни в політиці були досить радикальними, і якщо спочатку, в 60–70-х рр., вони стосувалися здебільшого контролю щодо витрат на наукові дослідження, то пізніше, у 80-х рр. головна увага приділялась ефективності наукових досліджень. У міру того, як зменшувалися державні асигнування на науку, усе більше уваги привертала проблема їх раціонального використання. Невід-

кладним стало вирішення питання оцінки результативності науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт. Кількість спеціалістів, що виконували науково-технічні роботи, складала в 1990 р. усього 313,1, з них докторів наук 3,2, кандидатів – 29,3, у 1999 р. всього 126,0, з них 4,1 та 19,0 тис. відповідно.

Таким чином, у кризових умовах, які склалися в Україні та інших країнах колишнього СРСР, існує ця проблема: потреби розвитку науки перевищують можливості їх фінансування².

Щодо фінансування, то наукова сфера все більше орієнтується на централізовану державну підтримку, як для фундаментальних досліджень, так і для прикладних, обсяг яких скорочується.

Сучасна наука в Україні фінансується на рівні тих країн, що в технологічному відношенні залежать від своїх партнерів. У більшості ж країн частка витрат становить від 2 до 3% ВВП. Наприклад, у Великобританії – 2,2, Франції – 2,5, ФРН – 2,8, США, Японії, Швеції, Швейцарії – близько 3, в Ізраїлі навіть 3,5%, а в Україні – 0,5%³. Згідно з бюджетом на 1990 р. на науку виділялося 313 млн крб, 1991 р. – 1268 млн крб, 1995 р. – 238,1 млн грн, 1997 р. – 582,9 млн грн (враховуючи інфляцію і фінансові кризи)⁴. Це означає, що по суті розвиток науки і техніки в нашій державі не є пріоритетним напрямом національної політики. Ряд галузей взагалі залишилися без наукового супроводу. Скорочення асигнувань на розвиток науки призвело до згортання багатьох науково-дослідних програм, навіть тих, що мають першочергове значення для розвитку суспільства.

Для проведення фундаментальних досліджень потрібно базове фінансування: для вчених-теоретиків на сьогодні практично немає інших джерел існування. Тому головна проблема науково-технічної політики в Україні (утім і в усіх країнах) – це проблема фінансових ресурсів: їх нестаток та їх розподіл⁵.

Недостатньо вирішувалася проблема правового статусу української науки, насамперед, науковця – головної постаті в галузі наукової творчості. Закон України "Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності", прийнятий вже скоро після проголошення незалежності України, а саме 13 грудня 1991 р.⁶, закони "Про охорону прав на винаходи і корисні моделі"⁷, "Про охорону прав на промислові зразки"⁸, "Про охорону прав на знаки для товарів і послуг"⁹, "Про авторське право та суміжні права"¹⁰, також Закон "Про науково-технічну експертизу" 1994 р.¹¹, ряд деяких актів, що стосуються створення національної системи стандартизації і сертифікації, не виконуються повністю на практиці (а окремі з них, наприклад ст. 22 Закону від 13.12.1991 р., що визначає фінан-

сово-кредитні та податкові важелі здійснення державної науково-технічної політики¹²), відмінено наступними законодавчими актами.

Таким чином, до недостатнього фінансування, як негатив, додається ще відсутність сталої правової бази. Як наслідок, маємо занепад у стані наукових кадрів. Наприклад, витрати на одного науковця на рік становили 0,7 тис. дол., у той час як у США та Японії – 150, Франції – 120, в Південній Кореї – 65 тис. дол.¹³. Різке скорочення коштів українською негативно вплинуло на стимулювання і мотивацію наукової праці, на стан матеріально-технічної бази науки, зумовило значне зменшення чисельності наукових працівників, особливо молодшого і середнього віку. Через це істотно погіршала вікова структура науковців. Наприклад, проблема молоді є однією з найкритичніших, якщо не найкритичнішою, для Національної Академії наук України (НАНУ). З 1988 р. середній вік наукових працівників Академії зріс на 8 років і становив (на 1999 р.) 49,3 року. Доктори наук за цей же період "постаріли" на 4 роки. Їх середній вік, а це близько 58 років, майже досяг пенсійного рівня. Дедалі все менше молоді захищають кандидатські дисертації¹⁴. Такі показники характерні не тільки для НАНУ, але й для багатьох установ країни.

Чисельність зайнятих у науково-технічній сфері скоротилася більш ніж у 2 рази, а кількість науковців – більш як на третину. Починаючи з 1990 р. з України виїхало до інших країн понад 5 тис. науковців; тільки з НАНУ емігрувало понад 500 докторів і кандидатів наук¹⁵. Показники кадрових утрат слід уточнити з урахуванням так званого "прихованого" безробіття (у вигляді неповного робочого тижня (2-3 дні роботи щотижня) та неповного робочого дня, або за рахунок численних відпусток без оплати, так звані "вимушені" відпустки. Прогресує практика затримки заробітної плати, тому науковці вимушені шукати приробітки в інших місцях, здебільшого далеких від наукової діяльності. Це теж утрата – утрата кваліфікації й часу, що впливає на якісні показники наукової діяльності.

Але поряд з негативними є й позитивні боки. Не можна не згадати про наукову роботу, яка проведена за десятиріччя існування нашої держави.

За останній час науковцями України, незважаючи на кризовий стан, було здійснено багато наукових досліджень і розробок. Як уже було зазначено раніше, у галузі математики, електрохімії, теоретичної фізики та в багатьох інших галузях Україна має досягнення світового рівня. (Приклади наводяться за результатом показників Національної Академії наук України як основного наукового центру країни).

Свідченням цього є отримані українськими вченими вагомі міжнародні нагороди. Зокрема, Філдсівською премією, яка є аналогом Нобелівської, у галузі математики нагороджений член-кореспондент НАН України В.Г.Дрінфельд, премією ім. Гальвані – академік НАНУ П.Г.Костюк, Планзеєвською медаллю – академік НАНУ В.І.Трефілов¹⁶.

Плідно співпрацювали українські вчені з науковими центрами США, Німеччини, Швеції, Італії, колишніх країн РЕВ, з колегами колишніх республік Радянського Союзу. Так, наприклад, Інститутом хімії високомолекулярних сполук (IXBC) за останні п'ять років виконувалися роботи за 13 міжнародними грантами (INTAS, Фонду Сороса, НАТО та ін.). IXBC НАНУ – єдина з установ країн СНД комплексно розробляє проблеми в галузі хімії реакційно-здатних модифікаторів, клейових систем, еластомерів і полімерних покриттів; хімії поліуретанових іономерів та дисперсних систем, у тому числі водних; хімії та фізико-хімії полімерних сплавів і композицій тощо. Інститут представлено в секції "Полімерні матеріали" наукової ради з нових матеріалів Міжнародної асоціації академій наук. Протягом 1992–1996 рр. науковцями інституту видано 5 монографій (з них дві у Великобританії й одну в Канаді) та подано до видання в США 4 монографії, опубліковано 415 наукових статей, отримано 74 патенти на винаходи¹⁷.

Є ще чимало прикладів плідної співпраці наших науковців з ученими інших країн. Так, наприклад, у 1997 р. вперше в міжнародній практиці морських досліджень спільно з провідними науковими установами чорноморських країн створено міждисциплінарний банк океанографічних даних для Чорного моря. Успішно завершивши першу Антарктичну експедицію, наші дослідники провели важливі наукові спостереження, результати яких стали вагомим внеском у реалізацію міжнародної антарктичної програми.

Високої оцінки заслуговує також участь наших учених у підготовці та проведенні спільного американсько-українського біологічного експерименту на космічному кораблі "Шаттл". Делегація НАНУ на запрошення NASA була присутня під час його старту. Успішно реалізувалася Угода про спільну програму Російської Академії наук і НАН України з фундаментальних космічних досліджень за допомогою автоматичних космічних апаратів. У жовтні 1997 р. в Києві відбулася нарада представників НАНУ, РАН, Національного космічного агентства України і Російського космічного агентства, на якій ця двостороння угода перетворилася, по суті, на чотирісторонню. Ця зустріч стала важливим фактором розвитку співробітництва України і

Росії в галузі дослідження та використання космічного простору.

Важливим чинником інтеграції вчених НАНУ у світове наукове співтовариство (а водночас і надання їм безпосередньої матеріальної підтримки) була і залишається їх активна участь у проектах міжнародних наукових фондів та програм. За рівнем одержання відповідних грантів Національна Академія наук України посіла провідне місце серед академій наук країн, що раніше входили до складу СРСР. У 1997 р. завершилося виконання українськими вченими проектів у галузі природничих наук, що отримували, починаючи з 1994 р., підтримку від Програми спільного фінансування Міжнародного наукового фонду Дж. Сороса та уряду України. Завдяки цій підтримці чимало наукових колективів Академії (а вони виконували 72% з понад 500 проектів загалом в Україні) не тільки набули додаткової можливості продовжувати свої дослідження, а й досягли в багатьох випадках нових результатів світового рівня¹⁸.

Отже, спираючись на вивчений матеріал, можна зробити наступні висновки.

Поступово здійснювався процес трансформації науки з регіональної (якою вона була у складі єдиного наукового комплексу СРСР) на самостійну національну наукову систему. Тематично, структурно та функціонально вітчизняна наука в кінці 90-х рр. ХХ ст. дещо підвищила свою активність щодо розв'язання проблем нашої держави, проте в цілому наявний науковий потенціал ще не включився належним чином у розв'язання завдань розбудови незалежної України. Особливо це відчутно в суспільних науках, де тільки в Національній Академії у цій сфері функціонувало 8 інститутів економічного профілю, інститути етнології, українознавства, народознавства, філософії, соціології, національних відносин і політології – усього 22 наукові установи. У них працювало 4,5 тис. науковців, із них 380 докторів і 1 110 кандидатів наук. Не менша кількість учених і фахівців суспільних наук працює в установах Міносвіти, Мінекономіки, інших міністерств і відомств. Проте реальна участь цих висококваліфікованих фахівців у реформуванні суспільних відносин україн недостатня¹⁹.

Поглиблення економічної кризи та поява за цих умов гострих соціально-економічних проблем як на рівні країни, так і на рівні підприємств і організацій, об'єктивно відтіснили науку з її усталених позицій. Унаслідок цього сталося багаторазове скорочення інвестицій в науково-технологічний розвиток.

Наукова система, більш ніж інші галузі, була побудована на засадах централізованого і відомчого фінансування. Нині вона ще не має достатнього внутрішнього комерційного і

кредитного потенціалу для безболісного і ефективного переходу на ринкові відносини. У пошуках засобів для виживання наукові організації нерідко змушені включатися в діяльність не властиву науці.

Крім того, перетворення держави на головного замовника наукових розробок та скорочення безпосередніх замовлень від підприємств та організацій значною мірою посилили негативну тенденцію щодо наслідків наукової діяльності. Сьогодні часто фінансується не отриманий результат, а сам процес проведення досліджень чи проектно-конструкторських робіт. Це, зрозуміло, знижує відповідальність розробників і часто призводить до марного витрачання фінансових і матеріальних ресурсів. Питома вага розробок, в яких використано принципово нові технологічні рішення, знизилася до 17%. Лише 5% розробок за технічним рівнем перевищують кращі світові аналоги. Кількість заявок на видачу патентів на винаходи в наукових організаціях щороку скорочується²⁰.

Таким чином, учені України зробили немало для розвитку науки та впровадження її результатів у суспільну практику. Але через обмежене фінансування і нестабільну економічну ситуацію в країні не всі напрацювання науковців упроваджувались у виробництво, знаходили підтримку державних установ. У ці роки йшло накопичення фундаментальних знань, більш менш успішно проводилася підготовка кваліфікації наукових кадрів.

У цих умовах учені шукали нові можливості, нові підходи і принципи функціонування різних галузей науки, її організаційних структур, керувалися принципом наступності, збереженням наукових шкіл і кадрів, оскільки швидкі й невиважені методи реформування в науці означали б лише одне: її руйнацію і безповоротні втрати для України.

¹ Народне господарство України в 1991 р. – К., 1992. – С.36; Україна в цифрах у 1999 р. – К., 2000. – С.27. ² Монастирська Г.В. Академічна наука: від показників стану до параметрів розвитку // Екон. вимір розвитку науки в Україні. – К., 1997. – С.60-76. ³ Безчасний Л.К. Інноваційне забезпечення структурної перебудови економіки України // Там само. – К., 1997. – С.4-13. ⁴ Народне господарство України в 1991 р. – К., 1992. – С.36; Україна в цифрах у 1999 р. – К., 2000. – С.27. ⁵ Монастирська Г.В. Академічна наука: від показників стану до параметрів розвитку // Екон. вимір розвитку науки в Україні. – С.70. ⁶ Шемшученко Ю.С. Наука крізь призму закону // Трибуна. – 1996. – №1-2. – С.17-18. ⁷ Там само. ⁸ Там само. ⁹ Там само. ¹⁰ Там само. ¹¹ Там само. ¹² Там само. ¹³ Безчасний Л.К. Інноваційне забезпечення структурної перебудови економіки України // Екон. вимір розвитку науки в Україні. – К., 1997. – С.8. ¹⁴ Патон Б.С. Про основні підсумки діяльності НАН України у 1997 р. // Вісн. НАНУ. – 1998. – №5-6. – С.8. ¹⁵ Монастирська Г.В. Академічна наука: від

показників стану до параметрів розвитку. // Екон. вимір розвитку науки в Україні. – С.68. ¹⁶ Курас І.Ф. Про основні засади державної політики щодо розвитку науки в Україні // Вісн. НАНУ. – 1996. – №5-6. – С.14. ¹⁷ Інститут хімії високомолекулярних сполук на сучасному етапі // Вісн. НАНУ. – 1998. – №3-4. – С.13-14. ¹⁸ Патон Б.С. Про основні підсумки діяльності НАНУ у 1997 р. // Вісн. НАНУ. – 1998. – №5-6. – С.14. ¹⁹ Курас І.Ф. Про основні засади державної політики щодо розвитку науки в Україні // Вісн. НАНУ. – 1996. – №5-6. – С.16. ²⁰ Там само.

Надійшла до редколегії 15 вересня 2000 р.

Г.Д.Казьмирчук, д-р іст. наук,
Т.О.Щерба, здобувач

БЛАГОДІЙНІСТЬ, САНІТАРІЯ ТА МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕ- ЛЕННЯ ЯК АСПЕКТИ ПРАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО УПРАВЛІННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

На основі аналізу архівних матеріалів розглядаються такі аспекти практичної діяльності міських громадських управлінь, як благодійність, санітарія та медичне обслуговування населення міст Правобережної України в другій половині XIX ст.

On the basis of archives documents analysis the next aspects of practical activity of town social administrations are examined: philanthropy, sanitary and medical service of Right – Bank Ukraine population in the second half of the XIXth century.

Міською реформою 1870 р. і Законом від 29 квітня 1875 р. було започатковано новий тип громадських установ, які базувалися на принципі всестановості, буржуазного майнового цензу. Але із самого початку заснування і подальшої діяльності міські громадські органи управління перебували під контролем адміністрації, що характеризувався значно жорсткішими рамками в Південно-Західному регіоні ніж в інших. Компетенція органів місцевого управління була зведена до господарської діяльності. Хоча в цій галузі їм було надано деяку самостійність, проте реальні можливості були незначними, враховуючи хоча б бюджетні обмеження. Коло питань, якими займалися міські думи, охоплювало найрізноманітніші сфери міського життя. Серед цих питань значне місце посіли питання комунально-господарського характеру.

Розвиток промислового виробництва в містах ускладнював завдання міського управління. Циркуляром Міністерства внутрішніх справ від 15 вересня 1872 р. за №8963 згідно зі ст. 115 Міського положення 1870 р. управам надано право дозволяти влаштування в містах фабрик, заводів та інших промислових установ із розряду тих, які не шкідливі й можуть бути допущені повсюдно, причому постановлено, що список таких фабрик, заводів і промислових установ, дозвіл яких виходить (на основі цієї статті) за

межі влади громадського управління, щорічно публікується Міністерством внутрішніх справ за узгодженням з Міністерством фінансів¹. Міські самоуправління піднімали питання про можливість самим вирішувати, знаючи все не з паперу, а наочно, питання про влаштування в містах шкідливих виробництв, тому що за ст. 115 Міського положення 1870 р. вирішення цього питання залежало від губернського начальства. У копії циркуляру Міністерства внутрішніх справ від 10 жовтня 1872 р. за №10068 Київському губернаторові пояснювалося, що зазначене клопотання мотивовано необхідністю міського громадського управління піклуватися про благоустрій міста і наявністю точних відомостей про кожну частину міста, знаходилося на розгляді Міністерства внутрішніх справ і Міністерства фінансів, за згодою яких для правильного, відповідно до місцевих умов, розташування фабричних і промислових закладів прийнято рішення про те, щоб дозвіл на побудову вищезгаданих постанов губернатором давався після отримання висновку міського управління. Міське управління повинно було ставитися до відома про прийняття рішень губернським керівництвом².

Співзвучною сучасності видається обов'язкова постанова Черкаської міської думи, прийнята 13 січня 1891 р., для жителів м. Черкаси про "закриття та усунення із населених місцевостей фабричних та промислових установ, виробництво яких буде визнано шкідливим для здоров'я людей"³.

У звіті Волинського губернатора за 1895 р. відзначалося, що результатом діяльності міських громадських управлінь стало те, що "багато фабрик і заводів перестали спускати нечистоти в ріки, бані і бойні було перенесено в місця, віддалені від рік"⁴.

Дійсно, питання санітарії було одним із болючих серед питань міського життя. Серед міст південно-західних губерній лише в Києві на кінець XIX ст. діяли каналізації. Переважна більшість міських жителів користувалася водою з річок і громадських криниць, тому міське самоуправління займалося питанням утримання таких криниць у чистоті, очищення їх, у разі виявлення недоброякісної води – закриття. Криниці могли здаватися в оренду за єдиної умови, без будь-якої орендної плати – обов'язкового проведення ремонту та очищення криниці та підтримання її в належному стані⁵.

Постанови дум могли обіймати різні сфери міського благоустрою, у тому числі й санітарії. Це постанови про санітарні заходи, яких повинні дотримуватися в приміщеннях для продажу продуктів, напоїв; про влаштування і порядок утримання в належному санітарному стані фабричних і ремісничих установ, бань і боєнь; про чистоту дворів, улаштування і чистку помийних ям, відхожих місць; про захо-

ди щодо попередження і зупинення інфекційних хвороб; про заходи безпеки проти домашніх тварин; обов'язкові для місцевих жителів постанови про внутрішні розпорядки на ринках і базарах.

Актуальними і на сьогоднішній день, враховуючи велику кількість приватних підприємств, магазинів, кіосків, є постанови дум про порядок утримання булочних і пекарень, ковбасних і трактирів, в яких зверталася увага на утримання всього в чистоті, включаючи і одяг працюючих. Необхідність медичного огляду лікарем працівників один раз в місяць в обов'язковому порядку⁶. Добитися виконання цих постанов було значно важче оскільки громадське управління не мало примусової влади. Проте міському самоуправлінню деяких міст вдалося налагодити співробітництво з поліцією. У містах і містечках до складу санітарних комісій, в обов'язки яких входили попередження і боротьба з антисанітарією, включали землевласників, духовенство, мирових суддів, лікарів, тобто осіб, які якимось чином могли впливати на населення⁷.

У документах Черкаської міської думи знаходиться "Справа Черкаської міської управи про огляд в медико-поліцейському відношенні продуктів і припасів, які продаються торговцями (1877)". До цієї комісії входив міський лікар, який в припровадженні до протоколу огляду відмічав, що "м'ясо продається під відкритим небом, зазнаючи дії сонячного проміння та інших атмосферних впливів; розміщується на шкоду споживачам на колодах; м'ясний ряд кишить зграями собак, які безцеремонно і безкарно облизують колоди і столи. Крім почуття огиди, це викликає ще і острах зараження сказом"⁸. Така картина часто спостерігалася в невеликих містах і містечках. Тому санітарні комісії міських дум займалися контролем улаштування місць продажу м'яса, риби. Згідно з визначенням цих комісій на базарах будувалися кам'яні споруди замість шатрових⁹.

Займалася дума і вирішенням такої проблеми, як отруєння бродячих собак та лікування жителів міста, покусаних собаками. З казни міст виділялися кошти на проїзд до Одеської бактеріологічної станції чи до Києва. Наприклад, у місті Черкаси виділялося по 25 руб., якщо постраждалою була дитина, яку хтось супроводжував, – то по 40 руб.¹⁰.

На міських громадських управліннях лежав тягар утримання асенізаційного обозу. Виділялися кошти на вивезення і закопування здохлої худоби. Міські управи повинні були займатися відведенням місць для смітників. Проте за браком коштів, а інколи можливостей, санітарні заходи, які проводилися міським громадським управлінням, повністю не давали бажаних результатів. Епідемії холери,

дифтерії, віспи, тифу були бідною і страхом населення. "Для прийняття заходів до приведення міста Вінниці Подільської губернії в кращий санітарний стан у зв'язку з можливістю розвитку холерної епідемії призначити комісію із двох гласних, яким доручити негайно прийняти всі необхідні міри. Міський управі виділити комісії аванс, по мірі необхідності до 1000 руб. сріблом. Жителям міста проводити прання білизни в усіх місцях на берегах ріки Буг нижче місця, що призначено для вивозу питної води (постанова Вінницької думи від 10 липня 1892 р. за №27)¹¹.

Волинський губернатор у своєму звіті за 1895 р. писав про те, що в боротьбі з епідемією холери в губернії було задіяно 105 лікарів, 16 студентів, 176 фельдшерів. Восени в м. Житомир міським управлінням було проведено курси з підготовки санітарів. У містах, містечках, селах влаштовано безкоштовні чайні, у деяких містах для бідних жителів – безкоштовні обіди. В усіх містах влаштовано спеціальні холерні лікарні або ж пристосовано приміщення для прийому хворих¹².

"З приводу можливості появи холерної епідемії Черкаською управою було проведено нараду про застосування необхідних засобів проти епідемії, прийнято рішення про поділ міста на санітарні дільниці, про необхідність віддрукувати і роздати жителям міста перестороги і профілактичні міри проти холери, підготувати і утримувати на міській кошти спеціальний барак та лікувати хворих вдома. Видатки думи на боротьбу з холерою в 1893 р. склали 3 988руб¹³.

Постає цілком зрозуміле питання – звідки надходили кошти?

Волинський губернатор у звіті за 1895 р. писав "слід відмітити важливу діяльність окремих особистостей, які сприяли проведенню в життя протихолерних заходів шляхом особистої праці, постачання необхідними засобами і грошовими пожертвуваннями. Немає можливості встановити з точністю розміри тієї матеріальної допомоги, яку було надано в справі боротьби з епідемією самим населенням"¹⁴. Серед "окремих особистостей" – значна частина членів міського громадського управління. В опублікованій "Киевскими губернскими ведомостями" "Доповіді голови санітарної комісії Київської міської думи" (протокол Київської міської думи від 21 жовтня 1871 р.) відзначалося, що міський голова Демидов П. пожертвував для Либедської і Подільської лікарень м. Києва шампанського та інших вин більше, ніж на 450 руб. і зверху цього залізного купоросу в кількості 6 діжок. Аптекарі Зейдель і Царена постачали для лікарень і аптек ліки зі знижкою в 25%, аптекарі Якубовський і Фролей – в 20%. Гласні Алферьев С., Щербина І., Якубовський Р. по-

стійно в якості консультантів відвідували Подільську холерну лікарню. Міський голова Демидов взяв на себе витрати на винагороди студентам за чергування в лікарнях¹⁵.

Наявність таких прикладів, коли ті, хто мав можливість і кошти, не стояли осторонь в скрутну для громадськості хвилину, є свідченням, хай слабких, але все ж таки нових паростків громадського суспільства, зокрема, на розглядуваній нами території Південно-Західних губерній Російської імперії.

Ще однією із статей значних медичних витрат була боротьба з дифтерією. Привертає увагу постанова Черкаської міської думи від 13 січня 1891 р. згідно з якою міська управа прохала аптекарів відпускати за рахунок управи медикаменти для лікування хворих і дезинфікуючі засоби для дезинфекції жител за рецептами повітового і міського лікарів. У той же час управа прохала про відпуск усіх цих засобів і медикаментів зі знижками. За проведення дезинфекції міське самоуправління доплачувало фельдшеру щомісячно по 10 руб.¹⁶.

Найбільше страждали від хвороб діти. У документах дум знаходимо списки дітей, яким зроблено щеплення проти віспи. Наприклад, у документах Вінницької міської управи зберігається справа "Про щеплення проти віспи дітям (1883–1897)", у документах Черкаської міської думи – "Списки дітей, яким зроблено щеплення. 1889 р." За кожне вдале щеплення проти віспи фельдшером із міської каси доплачували 30 коп., при спаді епідемії – 10 коп. Згідно з відомостями Черкаської міської думи за сім років (з 1881 по 1887 рр.) щеплення було зроблено 3 094 особам. У 1893 р. на щеплення проти віспи витрачено 138 руб. 14 коп., в 1900 – 260 руб. 54 коп.¹⁷. Проте загальна картина медичного обслуговування населення бажала бути набагато кращою. Міські лікарні значно гірше були забезпечені, ніж земські, тим більше ніж ті, що мали вільну практику. У записці про ревізію Подільської губернії, проведену в серпні – вересні 1898 р., дано оцінку стану медичного обслуговування в містах губернії. Зверталася увага й на те що, більшість лікарень знаходилася в старих приміщеннях, як то Ямпільська, Балтська лікарні. Лише в Ольгопільській лікарні – нове приміщення та Брацлавську лікарню збудовано на кошти міста. У Літині й Вінниці лікарні утримувалися добре, причому Вінницька міська лікарня розташовувалася в домоволодінні священика Вікули і мала відмінний стан, тоді ж як у Хмельнику лікувальної установи, за винятком погано влаштованої єврейської лікарні, немає¹⁸.

У 1881 р. в містах Подільської губернії нараховувалося 12 лікарень; у містах Волинської – 16; у Київській – 17¹⁹. Ці відомості свідчать

про те, що навіть не всі міста мали достатньо коштів на утримання міських лікарень.

У кращому стані перебували губернські міста. Видатки на медичну, санітарну і ветеринарну частини в Києві в середньому за 1895–1897 рр. становили 278 159 руб. 21 коп. (17,2%)²⁰.

Платня у лікарів була невисока. Тому в деяких містах, щоб посади лікарів не залишалися вакантними, міське самоуправління приймало рішення про виділення надбавок до плати лікарям. У 1900 р. в м. Черкаси за прикладом минулих років видано додаткове утримання з міських коштів лікарю – 200 руб., фельдшеру – 180 руб., наглядачу лікарні – 120 руб., повивальній бабці – 75 руб., ветеринарному лікарю – 100 руб., санітарному уряднику – 150 руб.²¹

На жаль, думам доводилося розглядати не лише клопотання про підвищення платні лікарям, а й скарги на їх роботу. У документах тієї ж Черкаської управи міститься скарга гласних думи такого змісту: "жителі міста Черкаси, особливо найбідніші, потребують грошової допомоги, тому що міський лікар Манусевич, з'явившись за викликом до хворого і не отримавши за візит рубля, вже більше не згоджується відвідувати навіть тяжкохворого, хоча платня Манусевичу визначена в 700 руб. Тому гласні вимагають скасувати дану посилену платню і прохати губернатора про призначення більш практичного лікаря"²².

Крім таких предметів відомства міського громадського управління, як участь у заходах з охорони "народного здоров'я", розвитку медичної допомоги міському населенню, віднайдення способів поліпшення місцевих санітарних умов, ще одним не менш важливим аспектом діяльності громадського управління міст була допомога бідному населенню, влаштування благодійних і лікувальних установ, завідування ними на однакових із земськими установами засадах. Але в 1864 р. земства були засновані тільки на Лівобережній та Південній Україні. На Правобережній Україні з її так званими "особливими умовами", серед яких на перший план виходила наявність іноземного дворянства, особливо польського, відлуння польського повстання 1863 р. – земське самоуправління впроваджувалося пізніше, у Київській губернії в 1903 р. Масове ж їх поширення відносилось до 1911 р. Кошти земств склалися із "самообкладання" населення з кожної десятини²³. Хоча в цілому компетенція міського самоврядування була аналогічна земському, але суб'єкти – різні. Хотілося б звернути увагу і на те, що на міські громадські управління було покладено такі витрати, як на утримання поліції, пожежних команд, квартирні військові повинності, які на земства не покладалися.

Гласними дум піднімалися питання нормалізації взаємовідносин між земськими і міськими органами самоуправління, виділення міст в земські одиниці²⁴. Враховуючи такий стан справ, стає зрозумілим, чому більш схвальними були відгуки про діяльність земського самоуправління. Брак міських коштів не давав можливості міському самоуправлінню повною мірою надавати допомогу населенню.

Міському громадському управлінню доводилося займатися виділенням грошової допомоги жителям міст, які постраждали від пожеж, стихійних лих та з інших причин. Прохань і заяв про надання допомоги надходила до міської канцелярії значна кількість. Про це свідчать не лише виписки і рішення в журналах дум і управ, але й окремо заведені справи, як наприклад, "Прошення организаций и граждан о выделении средств в 1902 году", що знаходиться в документах Вінницької міської управи²⁵. У господарюванні міських самоуправлінь поставала потреба надання допомоги не лише окремим особам чи організаціям, а цілим верствам міського населення, наприклад, Черкаська міська управа займалася питанням "про закупку на міські кошти хліба для продажу його бідному населенню міста по заготівельній ціні". Продовольчі організації міст розширювались. Деякі міста робили спроби відкривати продовольчі магазини, намагаючись цим сприяти урегулюванню цін, що мали тенденцію до зростання²⁶.

Згідно з циркуляром Міністерства внутрішніх справ від 3 березня 1892 р. у містах допомога найбіднішому населенню провадилася кураторствами для бідних. Благодійністю в містах займалися також спеціальні виконавчі комісії, що діяли на основі інструкцій думи. Керівництво їх роботою покладалося на міські управи. Міськими управами виділялися кошти на утримання богоділень. "Багатші" у фінансовому плані міста брали на свій рахунок утримання богоділень. Деякі міста відкривали "нічліжки" для збіднілого населення.

У зв'язку з розвитком промислового виробництва і збільшенням населення міст, міські громадські управління займаються питанням працевлаштування. Це і спроба організації громадських робіт, забезпечення працею жіночого населення через доставку матеріалу для роботи, допомога в збуті рукоділля, пошуки занять чи приватної служби для бідних²⁷. Проте всі ці заходи не вирішували питання подолання злигоднів частини міського населення. У тісному зв'язку міські громадські управління працювали зі спеціальними благодійними установами, організаціями. Більша частина їхніх коштів складалася за рахунок приватних пожертвувань. Думи займалися приватними заповітами і пожертвуваннями на благодійні цілі. Наприклад, рішення Вінниць-

кої міської управи від 15 квітня 1892 р. за №10 про винесення на розгляд міської думи питання про обрання п'яти гласних із євреїв з тим, щоб вони отримали від душеприкажчиків осіб, які померли, пожертвовані ними кошти на влаштування богоділень, з наданням їм права видачі квитанцій²⁸. Інколи кошти відписувалися приватними особами, щоб відсотки, отримані від внесення цих капіталів до банку (вічним внеском), щорічно йшли на утримання богоділень, на допомогу бідному населенню. Слід зазначити, що серед осіб, які займалися благодійництвом чи просто пожертвуваннями певних коштів, було багато гласних дум чи членів їх сімей (дружини, доньки). Різні мотиви керували цими людьми, але кінцевий результат був спрямований на поліпшення становища бідних жителів. Більшістю цих людей керувала "ідея рівності перед богом". Після революції це вважалося буржуазним пережитком. Доля цих людей в більшості склалася трагічно – концтабори, тюрми, розстріл. Дехто емігрував за кордон.

Щоб краще зрозуміти внесок таких людей в благодійність, звернемося до бюджетів міст. Видатків на "громадське прозріння" за 1895–1897 рр. у п'яти містах Київської губернії: Липовець, Васильків, Тараща, Бердичів, Умань зовсім немає. У жодному із шести міст (Радомишль, Канів, Черкаси, Чигирин, Звенигородка, Сквир) ці видатки не досягають 800 руб. Виняток – м. Київ (22 376 руб. 99 коп.). Установи "громадського презріння" були лише в 4 містах²⁹. Згідно з відомостями за 1894 р., 1896 р., 1897 р. у дев'яти містах Подільської губернії: Літині, Хмельнику, Сальниці, Балті, Ямполі, Могилеві-Подільському, Барі, Старій Ушиці, такі видатки відсутні. Найбільше коштів до 1 191 руб. 66 коп. (середня величина) виділялося містом Каменцем-Подільським. У той же час у Подільській губернії існували дитячі притулки, притулки для сліпих, для бідних, надавалася допомога одягом, в оплаті за навчання бідним учням, існувала навіть особлива опіка бідних учнів³⁰. Кошти таких установ склалися з членських внесків, пожертвувань, із виручки від різних заходів. Наприклад, у м. Черкаси міським управлінням перераховувався збір від гулянь у міському сквері для влаштування столової при народній чайні; щорічно виділялося по 700 руб. на міські будинки для бідних³¹.

Враховуючи, що Південно-Західні губернії входили до складу так званої "зони осілості євреїв", слід відмітити участь у благодійності та меценатстві представників єврейського населення. Наприклад, у 1874 р. у Волинській губернії існували приватні єврейські благодійні установи. "Цукровим магнатом" Бродським надавалися субсидії бідним сім'ям міста Києва³².

На сторінках газет можна було прочитати оголошення про збір пожертвувань. Інколи за браком коштів міські самоуправління не могли надавати фінансової допомоги благочинним справам. Тоді знаходили інший вихід. Наприклад, у 1885 р. Кам'янець-Подільське міське управління, не маючи в розпорядженні коштів, відвело благодійному товариству безкорисно і в безстрокове користування ділянку землі в три десятини в одному з передмість міста³³.

Для надання допомоги жителям, які постраждали від пожеж, затоплень чи з інших причин, гласними дум перераховувалися особисті збереження або частина заробітної плати у зв'язку з браком міських коштів. Наприклад, за браком міських коштів гласними Черкаської думи М.Чорним, Ф.Лисаком, М.Щербиною було пожертвовано по 60 руб. для надання допомоги постраждалим від затоплення. Із коштів одноразових пожертвувань П.Чорного і щорічних надходжень від В.Каурова видано допомогу шести особам у зв'язку з пожежею. П.Чорним збудовано приміщення і пожертвовано його разом із присадибною ділянкою місту для відкриття міського училища³⁴. Галоген пожертвував кошти на заснування в Києві особливого виховного навчального закладу. М.Терещенко пожертвував Київському товариству допомоги бідним 2 000 руб. сріблом і 100 пуд. покрівельного заліза. Подружжя Демидових (Демидов П. – Київський міський голова) пожертвувало 1 400 руб. сріблом, щоб із цієї суми було засновано дві стипендії по 35 руб. кожна для бідних дівчаток, які навчаються в Подільському відділенні Київської гімназії; Демидовим також пожертвовано 70 000 руб. сріблом³⁵.

Працівники канцелярії Вінницької управи одержали схвалення на рішення про відрахування на допомогу бідним половину місячного окладу, отриманого кожним³⁶.

В ознаменування подій державної ваги міським самоуправлінням проводилися благодійні заходи. Так в ознаменування коронації склалися недоїмки з бідних жителів, влаштовувалися гуляння для дітей на міські кошти. Гласними на власні кошти влаштовувалися обіди для бідних.

Існував Почесний титул – "Почетный гражданин города", який присвоювався тим, хто своєю діяльністю сприяв благоустрою міста.

Міським громадським управлінням законом не надавалося право призначати пенсії особам, службовцям цього управління, за деяким винятком (п. 1 ст. 138 Міського положення 1892 р.). І цим винятком міські управи намагалися користуватися, віддаючи належне тим, хто добросовісно попрацював на благо міста.

Можна по-різному оцінювати практичну роботу органів міського громадського управління,

тих людей, які до нього входили. Але незаперечно те, що вони багато зробили для своїх міст і містечок, не були байдужими до їхньої долі. Слова із замітки, опублікованої газетою "Киевлянин", можна віднести до багатьох діячів міського громадського управління другої половини XIX ст. "З доброю пам'яттю і вдячністю про колишнього Подільського губернатора і його дружину – благодійницю бідних сімейств..."³⁷. Незважаючи на негаразди, що існували в роботі міських самоуправлінь, жителі міст віддавали належну шану тим, хто їй заслуговував. "Місцеві міські жителі – шанувальники пам'яті П.П.Чорного, послужившого на користь рідного міста Черкас на посадах директора міського банку і міського голови, бажають улаштувати на його могилі кам'яну каплицю... На спорудження якої братом покійного зібрано від шанувальників пам'яті Чорного готівку в достатній сумі для початку побудови і необхідний матеріал"³⁸.

Таким чином, Міські положення 1870 і 1892 рр., утворивши нову систему управління містами, обмежили компетентність дум переважно господарською сферою, перекинувши на міські громадські управління тягар видатків, який лежав на Державній казні. З розвитком міського господарства ускладнювались і завдання міського управління. Міському самоврядуванню частіше доводилося виступати в ролі "громадської влади", видаючи обов'язкові для населення постанови, пов'язані з міським господарством. У той же час міське самоуправління було позбавлено примусової влади, тобто, поклавши на міські органи самоуправління широке коло обов'язків, їм не було утворено необхідних умов для роботи. У сфері фінансового господарства міські управління підпорядковувалися подвійному наглядові – губернатора і управляючого казенної палати. "Куці" міські бюджети виснажувалися так званими "обов'язковими видатками", які досить відчутними були для міст Південно-Західних губерній.

¹Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО). – Ф.8, оп.1, спр.386, арк.35. ²ДАЧО. – Ф.8, оп.1, спр.386, арк.40. ³Там само. – Спр.432, арк.24. ⁴ЦДІА України. – Ф.442, оп.626, спр.426, арк.13. ⁵ДАЧО. – Ф.8, оп.1, спр.432, арк.12. ⁶Там само. – Оп.3, спр.34, арк.14-24. ⁷ЦДІА України. – Ф.442, оп.626, спр.426, арк.13. ⁸ДАЧО. – Ф.8, оп.1, спр.405, арк.1-4. ⁹Там само. – Спр.432, арк.25; спр.443, арк.3; спр.459, арк.69 зв., 70. ¹⁰ДАЧО. – Ф.8, оп.1, спр.459, арк.69 зв. ¹¹ДАВО. – Ф.262, оп.1, спр.3, арк.49-50. ¹²ЦДІА України. – Ф.442, оп.626, спр.426, арк.12, 13 зв. ¹³ДАЧО. – Ф.8, оп.1, спр.432, арк. 9 зв.; спр.390, арк.63, 63 зв.; спр.539, арк.5. ¹⁴ЦДІА України. – Ф.442, оп.626, спр.426, арк.14. ¹⁵Киевские губернские ведомости. – 1872. – №3. – С.10, 11. ¹⁶ДАЧО. – Ф.8, оп.1, спр.443; спр.459, арк.151; спр.542, арк.2-6. ¹⁷ДАВО. –

Ф.230, оп.1, спр.180; ДАЧО. – Ф.8, оп.1, спр.114, арк.3; спр.454, арк.8; спр.540, арк.8; спр.541; Там само. – Оп.3, спр.33, арк.197-202. ¹⁸ЦДІА України. – Ф.442, оп.628, спр.528, арк.3-32. ¹⁹Сборник сведений по европейской России за 1882 г. – СПб., 1884. – С.66, 67. ²⁰Данилычев П.В. Доходы и расходы городов Киевской губернии по сметам на 1895–1897 гг. – К., 1898. – С.9. ²¹ДАЧО. – Ф.8, оп.3, спр.33, арк.197-202. ²²Там само. – Арк.2. ²³Полонська-Василенко Н. Історія України : У 2 т. – К., 1993. – С.313-315. ²⁴Городское дело. – 1917. – №4. – С.170. ²⁵ДАВО. – Ф.262, оп.1, спр.3, арк.36; Там само. – Ф.230, оп.3, спр.16. ²⁶ДАЧО. – Ф.8, оп.1, спр.397, арк.2; Городское дело. – 1917. – №2. – С.62. ²⁷Южные записки. – 1904. – №51. – С.39-44; Отчёт Каменец-Подольского общества пособия бедным по дешевой столовой, приюту и чайной за 25 лет с 1884 по 1909 год. – Каменец-Подольский, 1909. – С.8. ²⁸ДАВО. – Ф.262, оп.1, спр.3, арк.20-21 зв. ²⁹Данилычев П.В. Доходы и расходы городов Киевской губернии по сметам на 1895–1897 гг. – К., 1898. – С.10. ³⁰Обзор Подольской губернии за 1894 г. – Каменец-Подольский, 1895; Обзор Подольской губернии за 1896 г. – Каменец-Подольский, 1897; Обзор Подольской губернии за 1897 г. – Каменец-Подольский, 1898. ³¹ДАЧО. – Ф.8, оп.3, спр.33, арк.199; Киевлянин. – 1872. – №5. – С.10. ³²ЦДІА України. – Ф.442, оп.54, спр.184, арк.21, 21 зв.; Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины. – К., 1992. – Ч.І. – С.131, 132. ³³Отчёт Каменец-Подольского общества пособия бедным по дешевой столовой, приюту и чайной за 25 лет с 1884 по 1909 год. – Каменец-Подольский, 1909. – С.7. ³⁴ДАЧО. – Ф.8, оп.1, спр.432, арк.12 зв.; Там само. – Спр.459, арк.56 зв.-58. ³⁵Киевлянин. – 1870. – №5. – С.1; Там само. – №105. – С.2; Там само. – 1872. – №32. – С.140, 141; Там само. – №75. – С.345. ³⁶ДАВО. – Ф.262, оп.1, спр.3, арк.31, 31 зв. ³⁷Киевлянин. – 1876. – №17. – С.2. ³⁸ДАЧО. – Ф.8, оп.1, спр.431, арк.39.

Надійшла до редколегії 10 вересня 2000 р.